

กระบวนกถาบรรลุมรรคาของพุทธศกวิชา
ในพุทธปรัชญาเถรวาท

พระประสทาณ ขงษาภักโธ (อรัณยราณิชย์)

วิชาภักโธนี้เป็นส่วนหน่งของการศึกษาตามหลักศูตรศาสนาศาสนาเถรวาทบั้ง
สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา
บั้งพิถวิชาลัย มหาวิชาลัยมหานภฏราชวิชาลัย
พุทธศักราช 2563

กระบวนการบรรลุนิพนธ์ของพุทธสาวิกา
ในพุทธปรัชญาเถรวาท

พระประธาน ขยาภิรโต (อร่ามวาณิชย์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช 2563

กระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกา
ในพุทธปรัชญาเถรวาท

พระประธาน ขยาภิรโต (อร่ามวาณิชย์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช 2563

THE WISDOM ATTAINMENT PROCESS OF FEMALE DISCIPLES
IN THERAVADA BUDDHIST PHILOSOPHY

PHRA PRASAN JAYABHIRATO (ARAMVANICH)

A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS
FOR THE MASTER DEGREE OF ARTS
PROGRAM IN BUDDHISM AND PHILOSOPHY
GRADUTATE SCHOOL
MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY

2020

หัวข้อวิทยานิพนธ์ : กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท
ชื่อนักศึกษา : พระประธาน ขยาภิโรโต (อร่ามวณิชย์)
ชื่อปริญญา : ศาสตราจารย์มหาบัณฑิต
สาขาวิชา : พุทธศาสนาและปรัชญา
ปีพุทธศักราช : 2563
อาจารย์ที่ปรึกษา : พระมหาบุญไทย ปุณณมโน, ดร.

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรศาสตราจารย์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

.....
(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ :

ประธานกรรมการ

.....
(พระสุทธิสารเมธี, ดร.)

กรรมการ (อาจารย์ที่ปรึกษา)

.....
(พระมหาบุญไทย ปุณณมโน, ดร.)

กรรมการ

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.บุญร่วม คำเมืองแสน)

กรรมการ

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมบูรณ์ วัฒนชะ)

กรรมการ

.....
(ดร.กฤตสุชิน พลแสน)

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Thesis Topic : The Wisdom Attainment Process of Female Disciples in
Theravāda Buddhist Philosophy
Student's Name : Phra Prasan Jayabhirato (Aramvanich)
Degree Sought : Master of Arts
Program : Buddhism and Philosophy
Anno Domini : 2020
Advisor : Phramaha Boonthai Puññamano, Dr.

Accepted by the Graduate School, Mahamakut Buddhist University in Partial
Fulfillment of the Requirements for the Master Degree of Arts (Buddhism and Philosophy)

Dean of Graduate School *P. Srivayaphon*
.....
(Phra Srivinayaphon, Dr.)

Thesis Committee :

Chairman *P. Suttthisammethi*
.....
(Phrasutthisanmethi, Dr.)

Member (Advisor) *P.B. Puñnamano*
.....
(Phramaha Boonthai Puññamano, Dr.)

Member *2020*
.....
(Assoc.Prof.Dr.Boonruam Khammuangsaen)

Member *[Signature]*
.....
(Asst.Prof.Dr.Somboon Watana)

Member *Dr. Kitsuchin Ponsen*
.....
(Dr.Kitsuchin Ponsen)

บทคัดย่อ

หัวข้อวิทยานิพนธ์	: กระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท
ชื่อนักศึกษา	: พระประธาน ขยาภิรโต (อร่ามวณิชย์)
ชื่อปริญญา	: ศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชา	: พุทธศาสนาและปรัชญา
ปีพุทธศักราช	: 2563
อาจารย์ที่ปรึกษา	: พระมหาบุญไทย ปุณณมโน, ดร.

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ดังนี้ 1) เพื่อศึกษากระบวนการบรรลุนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท 2) เพื่อศึกษากระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท 3) เพื่อวิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท วิทยานิพนธ์นี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพแบบเอกสาร ซึ่งศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ตำราและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผลการวิจัยพบว่า:

1. กระบวนการบรรลุนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง วิธีการที่ทำให้พระพุทธสาวิกาน บรรลุนิพพานสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ซึ่งกระบวนการบรรลุนิพพานนั้นประกอบไปด้วย ลักษณะของการบรรลุนิพพาน คือลักษณะอาการที่จิตหลุดพ้นจากอาสวกิเลส มี 2 ลักษณะ คือ เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ เหตุแห่งการบรรลุนิพพานมี 5 ประการคือ 1)การฟังธรรม 2)การแสดงธรรม 3)การสาธยายธรรม 4)การพิจารณาธรรม 5)การภาวนา หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิพพาน เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม 37 ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิวิปาสน 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมีองค์ 8 องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุนิพพานนั้นประกอบด้วยบุคคลผู้ที่จะบรรลุนิพพานจะต้องไม่เป็นอกัฬบุคคล 6 ประเภท เป็นผู้มีสติปัญญาสามารถแนะนำได้ หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุนิพพาน คือ หลักสังโยชน์ 4 และหลักอภัยตนะ 12 วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพาน มี 3 วิธี คือวิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า สมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า และ สมณะที่มีวิปัสสนาควบคู่กันไป ระดับของการบรรลุนิพพานแบ่งออกเป็นระดับมรรค ได้ 4 ระดับ คือ 1) โสตาปัตติมรรค 2) สกทาคามีมรรค 3) อนาคามีมรรค 4) อรหัตตมรรค ระดับผลแบ่งได้ 4 ระดับ คือ 1) โสตาปัตติผล 2) สกทาคามีผล 3) อนาคามีผล 4) อรหัตตผล ประเภทของพระอรหันต์ 4 ประเภทคือ 1)สุกขวิปัสสโก 2)ตวิชโช 3)ฉฬภิญโญ 4)ปฏิสัมภิทูปัตโต และผลของการบรรลุนิพพาน คือคุณวิเศษที่บรรลุ มี วิชชา 3 อภิญญา 6

2. กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ได้นำเรื่องราวชีวิตประวัติของพระพุทธสาวิกาแต่ละท่านมาศึกษาเป็นรายบุคคลมีจำนวน 8 ท่านคือ พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี พระภัททากัจจानาเถรี พระรูปนันทาเถรี พระกิสาโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรี พระอุบลวรรณาเถรี พระเขมาเถรี และพระอัทฒกาสิเถรี ทำให้ทราบว่ากระบวนการบรรลุนิยามของแต่ละท่านแตกต่างกันทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจิตสถานะภาพ บุญบารมีที่สร้างสมมา และเรื่องราวชีวิตของแต่ละท่านที่แตกต่างกัน

3. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท ได้นำกระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาทั้ง 8 ท่านมาศึกษาวิเคราะห์เป็นรายบุคคล พบว่า ถึงแม้ว่ากระบวนการบรรลุนิยามของพระพุทธสาวิกาแต่ละท่านจะแตกต่างกันก็ตาม แต่กระบวนการบรรลุนิยามของทุกท่านก็เป็นไปตามกระบวนการบรรลุนิยามในพุทธปรัชญาเถรวาท มีความเหมือนและแตกต่างกันในบางประเด็นคือ ลักษณะของการบรรลุนิยาม และ ระดับของการบรรลุนิยาม มีความเหมือนกัน คือ บรรลุนิยามไว้หมดดี กับ ปัญญาวิมุตติ และ ความเป็นพระอรหันตผลประเภท ปฏิสัมภิทัปปัตโต ส่วนที่แตกต่างกันคือ เหตุแห่งการบรรลุนิยาม หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิยาม หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุนิยาม วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิยาม และผลของการบรรลุนิยาม

ประโยชน์และคุณค่าของกระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท นอกจากความรู้จากการศึกษาถึงกระบวนการบรรลุนิยามที่ผู้ปฏิบัติสามารถนำไปปฏิบัติและแนะนำแก่ผู้สนใจเพื่อการดับทุกข์พ้นทุกข์แล้ว ยังสามารถนำคุณค่าด้านคุณธรรมที่เป็นแบบอย่างไปปรับใช้ในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขได้ เช่น ความอ่อนน้อมถ่อมตน ความซื่อสัตย์ ความมีสติมีปฏิภาณ และความเสมอภาค

คำสำคัญ กระบวนการบรรลุนิยาม, พุทธสาวิกา, พุทธปรัชญาเถรวาท

ABSTRACT

Thesis Topic : The Wisdom Attainment Process of Female Disciples in Theravāda Buddhist Philosophy
Student's Name : Phra Prasan Jayabhirato (Aramvanich)
Degree Sought : Master of Arts
Program : Buddhism and Philosophy
Anno Domini : 2020
Advisor : Phramaha Boonthai Puññamano, Dr.

The objectives of this thesis were: 1) to study the wisdom attainment process in Theravāda Buddhist Philosophy, 2) to study the wisdom attainment process of female disciples in Theravāda Buddhist Philosophy, and 3) to analyze the wisdom attainment process of female disciples in Theravāda Buddhist Philosophy. The data of this qualitative study were collected from the Tipitaka, Commentaries, and the related documents.

The results of study were shown as follows:

1. The wisdom attainment process in Theravada Buddhist Philosophy means a method for female disciples attaining the Arahantship. The wisdom attainment process is the liberation of mind from defilements. There are 2 types; deliverance of mind and liberation through wisdom. There are 5 causes for attaining Dhamma: 1) Listening to Dhamma, 2) Teaching Dhamma, 3) Reciting Dhamma, 4) Reflecting Dhamma, and 5) Meditating. The Principles that leads to the attainment of Dhamma are known as The Thirty-seven Qualities Contributing to Enlightenment consisting of The Four Foundations of Mindfulness, The Four Great Efforts, The Four Paths of Accomplishment, The Five Faculties, The Five Powers, The Seven Factors of Enlightenment, and The Noble Eightfold Path. The elements and procedures related to the attainment process consist of the person who will attain Dhamma must not be 6 types of wrong individuals and they must be wise enough to be taught. The Principles that promote the attainment of the Dhamma are The Ten Fetters, the Four Noble Truths and The Twelve Spheres. There are 3 methods

of attaining Dhamma, namely Vipassana meditation led by Samatha meditation, Samatha meditation led by Vipassana meditation, and Samatha meditation in parallel with Vipassana meditation. The level of attainment of the Dhamma can be divided into 4 levels of Paths; 1) The Path of Stream Entrance, 2) The Path of Once Returning, 3) The Path of Never Returning and 4) The Path of Arahatsip. The Fruition levels can be divided into 4 levels; 1) The Fruit of Stream Entry, 2) The Fruit of Once Returning, 3) The Fruit of Never Returning, and 4) The Fruit of the Worthy One. There are four types of the Worthy Ones; 1) Bare-insight worker, 2) One with the Threefold Knowledge, 3) One with the Sixfold Super-knowledge knowledge, and 4) One having attained the Analytic Insights.

2. The wisdom attainment process of 8 female disciples; Pajapatigotami, Bhaddhagaccana, Rupananda, Kisagotami, Patacara, Upalavanna, Khema, and Atthakasi, was different depending on each one's characteristic behavior, status, perfection, and life background.

3. From analyzing of the process of attaining Dhamma of the 8 female disciples, although the process of wisdom attaining of each female disciple was different but it was in accordance with the process of wisdom attaining in Theravada Buddhist Philosophy. There were similarities in characteristics of the wisdom attainment process and the level of wisdom. They all attained deliverance of mind and liberation through wisdom. The dissimilarities were the causes of wisdom attainment, the Dhamma principles leading to the wisdom attainment, the Dhamma principles supporting the wisdom attainment, the practices for wisdom attainment, and the results of wisdom attainment.

The benefits and values of the wisdom attainment process of female disciples in Theravada Buddhist philosophy were the knowledge in the process of attaining Dhamma that the practitioners can put into practice and advise those who were interested to follow to reduce and eradicate suffering. The principles of humility, honest, consciousness and equality can be applied in living a life.

Keywords: The Wisdom Attainment Process, Female Disciples, Theravāda Buddhist Philosophy

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จได้เนื่องจากบุคคลหลายฝ่าย ลำดับแรกนี้ผู้วิจัยใคร่ขอขอบคุณ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถาบันประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทางการศึกษาด้าน พุทธศาสนาและปรัชญา ระดับปริญญาโท

ขอกราบขอบพระคุณอธิการบดี และคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ที่ได้อำนวยความสะดวกในการศึกษาตลอดหลักสูตร ขอขอบพระคุณพระอาจารย์และคณาจารย์ทุกท่านที่ได้อบรมสั่งสอนให้ความรู้ระดับมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา ขอขอบพระคุณประธานกรรมการและกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่านที่ได้ให้คำแนะนำเกี่ยวกับความถูกต้องของเนื้อหาในเล่ม วิทยานิพนธ์ด้วยดี ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ พระมหาบุญไทย ปุณฺณมโน, ดร. ที่รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษา แนะนำ ตรวจสอบข้อบกพร่องต่าง ๆ พร้อมทั้งให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงแก้ไขเนื้อหาของ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จนวิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้เป็นอย่างดี

ขอขอบพระคุณ พระปลัดเจริญ ทนตจิตโต, ดร. เจ้าอาวาสวัดนครอินทร์, อุบาสก อุบาสิกา วัดนครอินทร์, คุณสมชาย คุณอำนวยพร นพ.คณิน คุณอัญชิสรา คุณวิษุฒม์ เหมชัยทองเลิศ, คุณธน เดช คุณปทิตตา อร่ามมณปัญญากุล, คุณจิรบุญณี อิศรางกูร ณ อยุธยา และ คุณฐนิตสินธุ์ วงศ์ภัทร ปรีชา ที่ได้สนับสนุนทุนการศึกษา และอำนวยความสะดวกในการศึกษาทุกด้าน ขอขอบคุณครอบครัว และญาติมิตร เจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่านที่ได้ให้ความสะดวกด้วยดี ตลอดจนเพื่อนนักศึกษา ระดับปริญญาโททั้งที่เป็นบรรพชิตและฆราวาสทุกท่าน ที่เป็นกำลังใจแก่ผู้วิจัยด้วยดีเสมอมาจนจบ การศึกษา

คุณงามความดีและประโยชน์อันเกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นเครื่อง บูชาคุณพระรัตนตรัย พระคุณบิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ ผู้มีพระคุณสนับสนุนการศึกษาและ ญาติพี่น้อง ขอผลแห่งคุณงามความดีนี้จงมีแต่เทพเทวดา เพื่อนมนุษย์ และสรรพสัตว์ทั้งหลายให้มีความสุข พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเทอญ

พระประธาน ขยาภิโรโต (อร่ามวณิชย์)

สารบัญคำย่อ

การใช้อักษรย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

สำหรับการเขียนวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาคนควาจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง 45 เล่ม ของกรมการศาสนา จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ.2530 และพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล 91 เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525 พิมพ์ครั้งที่ 8 พ.ศ. 2557 ในการอ้างอิงและใช้ชื่อย่อของคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา โดยมีคำย่อและคำเต็ม ดังนี้

คำย่อ

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.

ม.ม.

ม.มู.

สั.ส.

สั.ม.

อง.เอก.

อง.ปญจก.

อง.จตุกก.

อง.ฉกก.

อง.นวก.

อง.ทสก.

อง.ทุก.

อง.เอกาทสก.

ขุ.ขุ.

ขุ.มหา.

ขุ.สุ.

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สั.

อภิ.วิ.

คำเต็ม

วินัยปิฎก มหาวคค

ทีฆนิกาย มหาวคค

มชฌมินิกาย มชฌมปณณาสก

มชฌมินิกาย มมูลปณณาสก

สัยุตตินิกาย สคาคาวคค

สัยุตตินิกาย มหาวารวคค

องคุดตตินิกาย เอกนิปาต

องคุดตตินิกาย ปญจกนิปาต

องคุดตตินิกาย จตุกกนิปาต

องคุดตตินิกาย ฉกกนิปาต

องคุดตตินิกาย นวกนิปาต

องคุดตตินิกาย ทสกนิปาต

องคุดตตินิกาย ทุกนิปาต

องคุดตตินิกาย เอกาทสกนิปาต

ขุทุทตตินิกาย ขุทุทตปาฐ

ขุทุทตตินิกาย มหานิทุทต

ขุทุทตตินิกาย สุตตตตนิปาต

อภิธรรมปิฎก ธรรมสงคณี

อภิธรรมปิฎก วิภังค

อภิ.ป.	อภิธมมปฏิภน ปุคคตปญญติ
คำย่อ	คำเต็ม
อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก	
อภิ.วิ.อ.	อภิธมมปิฎก วิภังคอฏฐกถา
อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก	
ช.เถรี.อ.	ชุตตนิคาย เถรีอฏฐกถา
ช.ปฏิ.อ.	ชุตตนิคาย ปฏิสมภิทามคคอฏฐกถา
ช.อิติ.อ.	ชุตตนิคาย อิติวุตตกอฏฐกถา
ช.อป.อ.	ชุตตนิคาย อปทานอฏฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิคาย มหาวคคอฏฐกถา
ที.สี.อ.	ทีฆนิคาย สีลกขนธวคคอฏฐกถา
ม.ม.อ.	มชฌิมนิคาย มชฌิมปณณาสกอฏฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฌิมนิคาย อุปริปณณาสกอฏฐกถา
สั.ม.อ.	สัยัตตนิคาย มหาวารวคคอฏฐกถา
อง.ฉก.อ.	องคตตตนิคาย ฉกุกนิปาตอฏฐกถา
อง.เอก.อ.	องคตตตนิคาย เอกนิปาตอฏฐกถา
อง.จตุก.อ.	องคตตตนิคาย จตุกุกนิปาตอฏฐกถา
อง.ปญจ.อ.	องคตตตนิคาย ปญกุกนิปาตอฏฐกถา
อง.ทสก.อ.	องคตตตนิคาย ปทสกุกนิปาตอฏฐกถา

การใช้หมายเลขเพื่ออ้างอิงในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ในส่วนที่เป็นการอ้างอิงจากพระไตรปิฎก หมายเลขจะแสดงถึง เลขเล่ม/เลขข้อ/เลขหน้า ตามลำดับ เช่น ที.ปา.16/283/191 หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิคาย ปาฎีกาวรรค เล่มที่ 16 ข้อที่ 283 หน้าที่ 191 เป็นต้น และการใช้หมายเลขเพื่ออ้างอิงจากอรรถกถาแปลพระไตรปิฎก หมายเลขจะแสดงถึง เลขเล่ม/เลขหน้า ตามลำดับ เช่น ช.เถรี.อ. 54/36 หมายถึง อรรถกถาแปลสุตตันตปิฎก ชุตตนิคาย เถรีอฏฐกถา เล่มที่ 54 หน้าที่ 36 เป็นต้น

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	จ
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ช
กิตติกรรมประกาศ.....	ฌ
สารบัญคำย่อ.....	ญ
สารบัญ.....	ฎ
สารบัญตาราง.....	ฅ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 คำถามวิจัย.....	3
1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	3
1.4 ขอบเขตของการวิจัย.....	3
1.5 วิธีการดำเนินการวิจัย.....	4
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	4
1.7 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	5
1.8 นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย.....	11
1.9 กรอบแนวคิดในการวิจัย.....	12
บทที่ 2 กระบวนการบรรลุนิยามในพุทธปรัชญาเถรวาท.....	14
2.1 ความหมายของการบรรลุนิยาม.....	14
2.2 ลักษณะของการบรรลุนิยาม.....	16
2.3 เหตุแห่งการบรรลุนิยาม.....	19
2.4 หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิยาม.....	22
2.5 องค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุนิยาม.....	42
2.6 ขั้นตอนการบรรลุนิยามของพระอริยบุคคล.....	58
2.7 วิธีปฏิบัติของการบรรลุนิยาม.....	59
2.8 ระดับของการบรรลุนิยาม.....	62
2.9 ผลแห่งการบรรลุนิยาม.....	67
2.10 สรุป.....	72

บทที่ 3	กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท.....	77
3.1	ประวัติของพุทธสาวิกา.....	78
3.1.1.	พระมหาปชาบดีโคตมี.....	78
3.1.2.	พระภัททากัจจนาเถรี.....	82
3.1.3.	พระรูปนันทาเถรี.....	85
3.1.4.	พระกีสาคโคตมีเถรี.....	88
3.1.5.	พระปฎาจารย์เถรี.....	90
3.1.6.	พระอุบลวรรณาเถรี.....	94
3.1.7.	พระเขมาเถรี.....	99
3.1.8.	พระอัทฒกาสีเถรี.....	102
3.2.	กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท.....	103
3.2.1.	กระบวนการบรรลุนิยามของพระมหาปชาบดีโคตมี.....	104
3.2.2.	กระบวนการบรรลุนิยามของพระภัททากัจจนาเถรี.....	106
3.2.3.	กระบวนการบรรลุนิยามของพระรูปนันทาเถรี.....	107
3.2.4.	กระบวนการบรรลุนิยามของพระกีสาคโคตมีเถรี.....	109
3.2.5.	กระบวนการบรรลุนิยามของพระปฎาจารย์เถรี.....	111
3.2.6.	กระบวนการบรรลุนิยามของพระอุบลวรรณาเถรี.....	115
3.2.7.	กระบวนการบรรลุนิยามของพระเขมาเถรี.....	117
3.2.8.	กระบวนการบรรลุนิยามของพระอัทฒกาสีเถรี.....	120
3.3.	สรุป.....	121
บทที่ 4	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท....	128
4.1.	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท.....	128
4.1.1.	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระมหาปชาบดีโคตมี.....	128
4.1.2.	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระภัททากัจจนาเถรี.....	132
4.1.3.	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระรูปนันทาเถรี.....	134
4.1.4.	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระกีสาคโคตมีเถรี.....	136
4.1.5.	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระปฎาจารย์เถรี.....	138
4.1.6.	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระอุบลวรรณาเถรี.....	141
4.1.7.	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระเขมาเถรี.....	143
4.1.8.	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระอัทฒกาสีเถรี.....	145

4.2. ประโยชน์และคุณค่าของกระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาใน พุทธปรัชญาเถรวาท.....	147
4.3. สรุป.....	152
บทที่ 5 บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	165
5.1 บทสรุป.....	165
5.2 ข้อเสนอแนะ.....	178
บรรณานุกรม.....	180
ประวัติย่อของผู้วิจัย.....	185

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1.1

แสดงกรอบแนวคิดในการวิจัย

13

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ภายหลังที่พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ได้ทรงค้นพบหลักความจริงอันประเสริฐ 4 ประการ คือ อริยสัจ 4 ซึ่งได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค นั้น พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงเสด็จไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวันเพื่อแสดงธัมมจักรกัปปวัตตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ทั้ง 5 ทำให้โกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรมและพระพุทธองค์ทรงประทานอุปสมบทให้แก่โกณฑัญญะเป็นเอหิภิกขุรูปแรกในพระบวรพุทธศาสนา ทำให้พระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ อุบัติขึ้นในโลกในนามพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นครั้งแรก พระพุทธองค์ได้ทรงประกาศธรรมะที่ทรงตรัสรู้ ส่งพระสาวกทั้งหลายออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั่วชมพูทวีป ประดิษฐานพระพุทธศาสนาไว้ในหลายภูมิภาค มีประชาชนมากมายเมื่อได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนาเกิดความสุขสงบร่มเย็นในชีวิต มีเป้าหมายที่ดีในการดำเนินชีวิต สามารถประคับประคองชีวิตให้อยู่อย่างมีความสุขท่ามกลางปัญหาอุปสรรคต่างๆ ที่เป็นความทุกข์ได้ ซึ่งจุดมุ่งหมายหลักสูงสุดของพระพุทธศาสนาคือการเข้าสู่นิพพาน เป็นการบรรลุธรรมเพื่อความหลุดพ้น จากทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงจนสามารถเข้าสู่ความดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่พระสาวกว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทั้งในกาลก่อนและบัดนี้ เราสอนเรื่องความทุกข์และความดับทุกข์ ปุพเพหาฬ ภิกขเว เอตริหิ ทุกขญจ ปญญาเปมิ ทุกขสส จ นิโรธ”¹

การบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้นคือ การเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม 9 และอริยสัจ 4²เป็นการรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญา ประจักษ์ในรูปนามที่ปรากฏจนคลายและละอุปาทานที่เกิดขึ้นจากอารมณ์ทั้งปวงได้ตามลำดับ จนถึงการพ้นจากทุกข์ พ้นจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน พ้นออกไปจากการเวียนว่ายตายเกิด คือหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร รู้ธรรมเห็นธรรมบรรลุมรรคผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์เข้าถึงนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ความเป็นพระอริยบุคคลนั้นแบ่งตามมรรคผลที่ได้ละสังโยชน์ตั้งแต่การเข้าใจหลักธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะจนเข้าใจถึงหลักธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ สามารถแบ่งออกเป็น 4 ระดับ คือ 1) พระโสดาบัน 2) พระสกิทาคามี 3) พระอนาคามี และ 4) พระอรหันต์ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็น

¹วสิน อินทสระ, *ความทุกข์และการดับทุกข์*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรือนธรรม, 2544), หน้า 9.

²พระภิกษุวิมลเมธี, *วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2558), หน้า 351.

กระบวนการฝึกกาย วาจา ใจ เพื่อพัฒนามนุษย์ ดังนั้น มนุษย์ที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบความสำเร็จเข้าถึงจุดมุ่งหมายในการบรรลุธรรมได้ตามลำดับ

พระอรหันตสาวกทั้ง 60 องค์ซึ่งเป็นพระสาวกชุดแรกที่พระพุทธองค์ทรงส่งไปประกาศพระพุทธศาสนานั้นล้วนเป็นกำลังสำคัญในการสร้างศรัทธา ความเลื่อมใส ในพระศาสนา ช่วยเหลือสงเคราะห์ให้พุทธบริษัท 4 ได้ดวงตาเห็นธรรม ทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ขยายกว้างออกไปเป็นที่ยอมรับแก่มหาชนทั่วไป พระอรหันตสาวกซึ่งหมายรวมถึงพระภิกษุและพุทธสาวิกาที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระศาสนาและได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็นเลิศในด้านต่างๆ มีอยู่หลายองค์ เช่น พระสารีบุตร ผู้ดำรงตำแหน่งพระอัครสาวกเบื้องขวา เป็นพระธรรมเสนาบดีผู้มีปัญญามาก เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย พระโมคคัลลานะผู้ดำรงตำแหน่งพระอัครสาวกเบื้องซ้าย เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์มาก³ พระองคุลิมาลเถระ จอมโจรผู้กลับใจ พระอุบลวรรณาเถรี เป็นภิกษุณีผู้มีฤทธิ์มาก พระกิสากุตรมีเถรี ผู้ได้รับการยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะผู้ทรงจิ๋วเร้าหมอง และ พระปฎาจาราเถรี เป็นภิกษุณีผู้เลิศทางทรงพระวินัย เป็นต้น พระพุทธสาวกและพระพุทธสาวิกหลายองค์ที่บรรลุธรรมหลุดพ้นได้นั้นล้วนมีเรื่องราวชีวิตประวัติที่น่าสนใจ กว่าท่านจะบรรลุธรรมหลุดพ้นได้นั้น บางองค์ต้องทนทุกข์เวทนาอยู่ในความโศกเศร้าเสียใจจนไม่ยอมมีชีวิตอยู่บนโลกใบนี้ บางองค์หลงผิดกระทำอกุศลกรรม เช่นฆ่าชีวิตเพื่อนมนุษย์เพราะความไม่รู้เพียงเพื่อให้ได้สิ่งที่ตนปรารถนา ทั้งหลายทั้งปวงนี้เมื่อได้พบพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ได้ทรงชี้ทางสว่างให้เข้าใจในความเป็นจริงของชีวิตจนท่านเหล่านั้นได้ดวงตาเห็นธรรม อุปสมบทเป็นภิกษุ ภิกษุณี ในบวรพระพุทธศาสนาปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระศาสดาจนสามารถบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์สามารถทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งหลายให้สิ้นไปได้จนอยู่เหนือวิภวสังสารไม่เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

ในสถานการณ์โลกปัจจุบันสังคมมนุษย์เป็นสังคมแห่งการต่อสู้ ดันรน แข่งขันกันในทุกๆ ด้านเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงก้าวสู่สังคมเทคโนโลยี ความเจริญด้านวัตถุนิยมมีการพัฒนามากกว่าการพัฒนาจิตใจ มนุษย์ในสังคมต่างแสวงหาความสุขในรูปแบบต่าง ๆ มาตอบสนองปรนเปรอตนเองเพื่อให้มีชีวิตอยู่ในสังคม ในสภาพการใช้ชีวิตดังกล่าว ทำให้มนุษย์ในสังคมปัจจุบันเห็นห่างจากหลักคำสอนของศาสนา เมื่อประสบกับความทุกข์ในชีวิตไม่รู้จักหนทางและวิธีการในการดับทุกข์ให้ตนเอง ทำให้สภาพจิตใจและคุณภาพชีวิตต่ำลง หลายคนไม่มีทางออก จนบางครั้งถึงกับตัดสินใจจบชีวิตลงอย่างน่าเศร้า ทั้งปัญหาภาระต่าง ๆ ไขว่ข้างหลังจนทำให้เกิดปัญหาแก่สังคมครอบครัวและประเทศชาติด้วยเหตุผลดังกล่าว ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้นำประวัติ รวมถึงปฏิบัติทาการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ของพุทธสาวิการวม 8 ท่านคือ พระมหาปชาบดีโคตมี พระภัททากัจจนาเถรี พระรูปันทนาเถรี พระกิสากุตรมีเถรี พระปฎาจาราเถรี พระอุบลวรรณาเถรี พระเขมาเถรี และพระอัทธมาสีเถรี มาวิเคราะห์

³อง.เอก.อ.32/275.

วิจัยเพื่อประโยชน์แก่การศึกษาของตนเองและผู้สนใจทั่วไปที่สามารถนำไปเป็นทฤษฎีฐานคติในการประพฤติดีปฏิบัติชอบ เป็นแบบอย่างและกำลังใจแก่บุคคลซึ่งสิ้นหวังในชีวิตเพื่อดำเนินตนให้เห็นทางสว่างแห่งชีวิตในการประพฤติปฏิบัติตนเพื่อความหลุดพ้นตามแต่กำลังสติปัญญา และเป็นการสืบทอด อารงรักษาพระพุทธศาสนาไว้ให้เจริญรุ่งเรืองมั่นคงต่อไป

1.2 คำถามวิจัย

ในงานวิจัยครั้งนี้มีปัญหาสำคัญที่ต้องการทราบ ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดไว้ดังนี้ คือ

1.2.1 กระบวนการบรรลุนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร

1.2.2 กระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร

1.2.3 ผลวิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร

1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การวิจัยเรื่องกระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท มีวัตถุประสงค์ดังนี้

1.3.1 เพื่อศึกษากระบวนการบรรลุนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท

1.3.2 เพื่อศึกษากระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

1.3.3 เพื่อวิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

1.4 ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษากระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท มีขอบเขตของการวิจัยในด้านเนื้อหาและด้านเอกสารดังนี้

1.4.1 ขอบเขตด้านเนื้อหา

การวิจัยครั้งนี้ เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยมีเนื้อหาประกอบด้วย 3 ส่วน คือ

1. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิพพาน การบรรลุนิพพาน คือ การรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญา ประจักษ์ในรูปแบบที่ปรากฏจนคลายและละอุปาทานที่เกิดขึ้นจากอารมณ์ทั้งปวงได้ตามลำดับ จนถึงการพ้นจากทุกข์ พ้นจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน พ้นออกไปจากการเวียนว่ายตายเกิด คือหลุดพ้นจากวัฏสงสาร หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิพพาน เรียกว่า โภธิปักขิยธรรม มี 37 ประการ ได้แก่ สติ 8 ปัญญา 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมรรค 8

2. กระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท ศึกษาเรื่องราวชีวประวัติ และกระบวนการหรือวิธีการที่พุทธสาวิกาบรลุนิพพานรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญาหลุดพ้นจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน พ้นจากทุกข์ทั้งปวงสู่ความเป็นพระอรหันตบุคคคลในพุทธปรัชญาเถรวาท

3. การวิเคราะห์กระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาท่านบรรลุดุธรรมหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงและเป็นพระอรหันต์ด้วยหลักธรรมใด และผลที่ได้จากการบรรลุดุธรรมเป็นพระอรหันต์คนนั้นเป็นอย่างไร และมีประโยชน์ต่อพุทธศาสนิกชนอย่างไร

1.4.2 ขอบเขตด้านเอกสารประกอบ

การวิจัยกระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท ใช้เอกสารประกอบการทำวิจัยดังนี้

1. เอกสารปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง และ พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย 91 เล่ม
2. เอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ เอกสารและตำราทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องทางพระพุทธศาสนา

1.5 วิธีการดำเนินงานวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยแบบเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งเน้นการวิจัยทางเอกสาร (Documentary Research) โดยมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิ (Primary Sources)
2. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารทุติยภูมิ (Secondary Sources) หรืออรรถกถา ตำราวิชาการ และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในงานวิจัยนี้
3. นำข้อมูลที่รวบรวมทั้งหมดมาวิเคราะห์ และรวมทั้งข้อมูลที่ได้จากเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิมาทำการศึกษาตีความ มีการวิเคราะห์ในประเด็นปัญหาที่ต้องการศึกษาตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยเฉพาะศึกษาวิเคราะห์กระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท และรวบรวมเรียบเรียงนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษา แล้วนำผลงานมาจัดพิมพ์เป็นรูปเล่มวิทยานิพนธ์
4. จัดทำข้อมูล และนำเสนอโดยการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)
5. นำผลงานที่ได้ไปทำบทความวิจัยเพื่อลงตีพิมพ์ในวารสารในงานสัมมนาในระดับชาติ

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

การวิจัยเรื่องกระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท คาดว่าเมื่อวิจัยสำเร็จแล้วจะมีประโยชน์ดังต่อไปนี้

- 1.6.1 ทำให้ทราบกระบวนการบรรลุดุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท
- 1.6.2 ทำให้ทราบกระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท
- 1.6.3 ทำให้ทราบผลการวิเคราะห์กระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

1.7 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษานี้ ผู้วิจัยได้นำเอกสารและงานวิจัยที่มีเนื้อหาสอดคล้องเกี่ยวข้องกับงานวิจัยในเรื่อง กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท มาเสนอโดยแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ เอกสารที่เกี่ยวข้อง และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.7.1 เอกสารที่เกี่ยวข้อง

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้ทรงนิพนธ์หนังสือธรรมดุษฎี ซึ่งมีเนื้อหากว่าถึง การใช้ร้อยสัจ 4 คือความจริงอันประเสริฐอันเป็นธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสรู้มาประหัดประหารทำลายล้างกิเลสทั้งหลายทั้งปวงให้หมดสิ้นไป เพื่อความหลุดพ้นคือวิมุตติจนสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาคือนิพพานอันเป็นภาวะที่สิ้นกิเลสและดับทุกข์ทั้งปวง⁴

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับขยาย เรื่องคุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ พอสรุปได้ว่า หลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงคุณค่านั้นเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธธรรมมีกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ผู้เจริญปัญญาด้วยไตรลักษณ์จะพัฒนาความเข้าใจต่อโลกและชีวิตได้ 2 ขั้นตอน คือ 1. รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความเปลี่ยนแปลง มองเห็นไตรลักษณ์ รู้สึกเบื่อหน่ายอยากจะหนีไปเสียให้พ้น เรียกว่า อารมณ์เหนือปัญญา 2. รู้เท่าทันตามความเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะสมบุรณ์ เรียกว่า สังขารุเพกขาญาณ จิตปัญญาเข้าถึงความรู้ประจักษ์แจ้งสัจจะเกิดความเป็นอิสระของจิตโดยสมบุรณ์คือ มีความปลอดภัย และความปลอดภัย⁵

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธวินัยถึงภิกษุณี ซึ่งมีใจความพอสรุปได้ว่า คุรุธรรม 8 ประการนั้นมาเป็นสิกขาบทในปาติโมกข์มากหลายสิกขาบท และมีใช้มาเป็นสิกขาบทในปาติโมกข์ของภิกษุณีเท่านั้น ยังไปเป็นสิกขาบทสำหรับภิกษุทั้งหลายในภิกษุปาติโมกข์อีกหลายสิกขาบทด้วย เมื่อมีภิกษุณีเกิดขึ้นจึงทรงวางคุรุธรรม 8 นี้เป็นหลักเกณฑ์ให้ยึดถือ คุรุธรรมเป็นเพียงข้อตกลงที่อยู่ร่วมกัน ยึดถือทำตามด้วยความเคารพไม่ใช่บทบัญญัติทางวินัย ถ้าภิกษุณีรูปใดฝ่าฝืนหรือละเมิด ก็ไม่มีความผิดอะไรอาจจะเรียกว่าเป็นสัญญาอารยชน ต่างจากปาติโมกข์ที่ถ้าเทียบปัจจุบัน ก็คือกฎหมาย ใครละเมิดก็มีความผิด ต้องถูกลงโทษ⁶

⁴สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), *ธรรมดุษฎี*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิมพ์สวย, 2554), หน้า 33.

⁵พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พลีธรรม, 2555), หน้า 114-115.

⁶พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธวินัยถึงภิกษุณี*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหมิตรพรินติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2554), หน้า 211-221.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้ ซึ่งพอจะสรุปได้ว่า จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาเป็นประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์พึงจะได้รับในชีวิตคือ นิพพาน หรือเรียกอีกอย่างว่า ภาวะไร้ทุกข์ หรือภาวะหลุดพ้น ซึ่งหมายถึงพระอรหันต์ผู้ไกลจากกิเลส ลักษณะที่เกี่ยวกับภาวะของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน พอสรุปได้ตามแนวทางหลัก 3 ประการ คือ 1.ภาวะทางปัญญา เป็นปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ 2.ภาวะทางจิต ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขาร จิตพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ภาวะนี้จิตที่ปัญญาบ่มสุกงอมแล้วย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งปวง จิตเป็นอิสระ 3.ภาวะทางความประพฤติ มักเรียกว่า ศีล พระอริยบุคคลย่อมเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ตั้งแต่ชั้นโสดาบัน และเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ของผู้เข้าถึงนิพพาน เป็นภาวะที่ทำให้ความทุกข์ไม่มีเหลือต่อไป⁷

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ เรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม สรุปว่าการปฏิบัติธรรมเป็นศาสตร์และศิลป์ที่จำเป็นสำหรับชีวิตมนุษย์ การฝึกฝนปฏิบัติธรรมทุก ๆ วัน เป็นลำดับติดต่อกันตามวิธีพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ทำให้ชีวิตของผู้นั้นก้าวขึ้นสู่ความสงบเย็น จนกว่า จะถึงที่สุดของความทุกข์ที่สยบของมนุษย์จะยึดถือเอาไว้ได้ ไม่มีทางอื่นใดเลยนอกจากการที่เราได้ปฏิบัติธรรม⁸

พระภavanaพิศาลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี) กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนในพระไตรปิฎก พอสรุปความได้ว่า การปฏิบัติธรรมโดยการเจริญวิปัสสนานั้นเป็นการปฏิบัติเพื่อพัฒนาปัญญาให้เกิดขึ้นเพื่อรู้เท่าทันตามความเป็นจริง จนถึงขั้นสูงสุดคือการละกิเลส ดับทุกข์ทั้งปวง จนสิ้นเชิง จิตหลุดพ้น เป็นอิสระจากอวิชชา รู้แจ้งเห็นจริงตามสภาวะธรรมที่ปรากฏ⁹

พระมหาเสริมชัย ขยมงคล กล่าวไว้ในหนังสือทางมรรคผลนิพพาน กล่าวถึงคุณธรรมของพระอรหันต์ “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา เธอยังล่วงสิกขาบทเล็กน้อยบ้างและต้องออกจากอาบัติเล็กน้อยเหล่านั้นบ้าง สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ที่เหมาะสมแก่พรหมจรรย์ เธอเป็นผู้มีศีลยั่งยืน มีศีลมั่นคง ในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ภิกษุนั้นได้กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายด้วยปัญญาอันยิ่งเอง

⁷พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภาและสถาบัน บันลือธรรม, 2530), หน้า 48 – 62.

⁸พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *เรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : ดวงตะวัน, 2554), หน้า 5.

⁹พระภavanaพิศาลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี), *วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, อ่างแล้ว, หน้า ง.

ในทิวทัศน์ธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่” ความหลุดพ้น (วิมุตติ) มีตั้งแต่ระดับโลกิยะ ถึง โลกุตระะ มีพุทธ คารัสตรัสไว้ในอนัตตลักขณสูตรว่า “วิมุตตสมิ วิมุตตมิติ ญาณ โหติ แปลว่า เมื่อหลุดพ้นแล้ว ญาณ หยั่งรู้ว่า จิตหลุดพ้นแล้วย่อมมี ชีนาชาติ วุสิต พรหมจรรย์ กต กรณีย นาปร อิตถตตยาตติ ปชานาติ แปลว่า อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้กระทำให้แล้ว กิจ อื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก”¹⁰

จำเนียร ทรงฤกษ์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือชีวประวัติพุทธสาวิกา (พระภิกษุณี หรือ พระเถรี) มีใจความสรุปได้ว่า บุรุษนั้นไม่ใช่ว่าจะมีเป็นบัณฑิตในที่ทั้งปวง แม้สตรีผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์แจ้ง ก็ เป็นบัณฑิตได้ในที่นั้น ๆ เหมือนกัน การจะได้มาบวชเป็นภิกษุณีและได้สำเร็จมรรคผลเป็นพระอริย บุคคลได้นั้น ต้องเป็นผู้เสียสละ มีมานะอดทน ทำความดีต่างๆ มาเป็นเวลานานนับได้หลายแสนชาติ กว่าที่จะมาถึงจุดสูงสุดที่เป็นแดนเกษมบรมสุข คือความสุขอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา ที่เป็นเป้าหมาย ของผู้ตั้งใจเข้ามาบวชในพระศาสนา จึงได้รวบรวมเรื่องราวชีวประวัติของภิกษุณี ซึ่งถือว่าเป็นบุคคล สำคัญของโลกด้านมีอัจฉริยอริยธรรมเพื่อเป็นตัวอย่งที่ควรนำมาปฏิบัติเป็นแสงสว่างให้มองเห็น คุณค่าของชีวิตถึงแม้ว่าก่อนมาบวชจะมีที่มา ฐานะ อายุ เผ่าพันธุ์ที่แตกต่างกันก็ตาม¹¹

สมบุรณ์ ตาสนธิ ได้กล่าวไว้ในหนังสือพระอรหันตสาวกบรรลุธรรมได้อย่างไร มีใจความ สรุปได้ว่า การบำเพ็ญความเพียร ได้แก่ การให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ ดี พระสาวกก็ดี การทำความดีเหล่านี้เรียกว่า โภติสัตว์บารมี คือมีใจมุ่งหน้าไปสู่นิพพานอย่างเดียว พระอริยเจ้าเหล่านี้ล้วนแต่ฝ่าฟันอุปสรรคและดำเนินไปในเส้นทางที่ไม่ต่างกันคือ 1.ละนิวรณ์ธรรม 2.เจริญอินทรีย์ 5 อย่างต่อเนื่องด้วยสติปัญญา 4 3.เจริญสมณะ เป็นนิตยเพื่อให้เกิดสงบอันเป็นปัจจัย ให้สู่การบรรลุธรรมได้¹²

สมบุรณ์ ตาสนธิ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ 1 เดือนคูจิตให้นิพพาน มีใจความโดยรวมว่าการ ปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลไปสู่ความหลุดพ้นหรือพ้นทุกข์ได้นั้น ต้องปฏิบัติตามหลัก โภติปักขิยธรรม 37 ประการ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อความรู้งแจ้ง¹³

¹⁰พระมหาเสริมชัย ชยมงคล, *ทางมรรคผลนิพพาน*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท เอช ที พี เพรส จำกัด, 2540), หน้า 74-75., 404.

¹¹จำเนียร ทรงฤกษ์, *ชีวประวัติพุทธสาวิกา (พระภิกษุณี หรือ พระเถรี)*, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพอ นวล แม่ฟ้า ทรงฤกษ์, 2553), หน้า 2-4., 51-80.

¹²ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเศษ สมบุรณ์ ตาสนธิ, *พระอรหันตสาวกบรรลุธรรมได้อย่างไร*, (นนทบุรี : ธิงค์ บี ยอนด์ บุ๊คส์, 2555), หน้า 406-407.

¹³ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเศษ สมบุรณ์ ตาสนธิ, *1 เดือนคูจิตให้นิพพาน*, (นนทบุรี : ธิงค์ บี ยอนด์ บุ๊คส์, 2555), หน้า 454-455.

1.7.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระครูวินัยธรชฎพรพรหม อัครมโฆ (ณ น่าน) ได้ศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักอายตนะที่ส่งผลต่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท พอสรุปได้ว่า อายตนะเป็นองค์ธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจจสมุปบาท อันเป็นธรรมแห่งการบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงกระบวนการทั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ เป็นสภาวะของสิ่งทั้งหลายที่อาศัยกันและกัน เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยส่งผลให้ทุกสรรพสิ่งเป็นไปตามธรรมชาติ ไร้ผู้บังคับกำหนด เป็นทางเกิดของกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล อายตนะเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของทุก ๆ สรรพสิ่งทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เรียกว่า ผัสสะ ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดกระบวนการรับรู้ ดังนั้นจึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นในอาการที่ประกอบขึ้นตามเหตุปัจจัยนั้น เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์¹⁴

พระจำลอง สุภาจาโร (ผุยทอง) ได้ทำการศึกษาเชิงวิเคราะห์ธัมมานุปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานสูตรในพุทธปรัชญาเถรวาท พอสรุปได้ว่า สติปัฏฐานสูตรในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นการตั้งสติพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม มีสติระลึกรู้อยู่เสมอต่อเนื่อง จนเห็นความไม่เที่ยงของการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามลำดับการเกิดปัญญา เห็นแจ้งแทงตลอดอริยสัจ รู้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยจนสามารถละและดับกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้อย่างราบคาบจนไปสู่การบรรลุมรรคผล¹⁵

พระมหาจ้อย ถาวโร ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์สมถะและวิปัสสนา ในพระไตรปิฎก ได้ให้ความเห็นว่า คำนิยามหัวข้อนี้มีวัตถุประสงค์ คือเพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติให้พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ฝึกฝนให้มีความอดทน มั่นคงไม่หวั่นไหวไปตามกระแสโลก การปฏิบัติบำเพ็ญมีทั้งแบบ นั่ง ยืน เดิน นอน คำภาวนามีหลายแบบ ทั้งนี้เพื่อเป็นอุบายทำให้สงบ เรียกว่า สมถกรรมฐาน ส่วนวิปัสสนากรรมฐานเป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาญาณ รู้ตามความเป็นจริงไม่ยึดเกาะกับสิ่งทั้งปวงพิจารณารู้สามัญลักษณะของสิ่งทั้งปวง การเข้าให้ถึงแก่นแท้ของพุทธศาสนาต้องเข้าใจองค์ประกอบหลักคือ ปรียัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ และกระบวนการศึกษาไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา¹⁶

¹⁴พระครูวินัยธรชฎพรพรหม อัครมโฆ (ณ น่าน), “ศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักอายตนะที่ส่งผลต่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), 2561, หน้า 31.

¹⁵พระจำลอง สุภาจาโร (ผุยทอง), “ศึกษาเชิงวิเคราะห์ธัมมานุปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานสูตรในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), 2559, หน้า 5.

¹⁶พระมหาจ้อย ถาวโร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์สมถะและวิปัสสนาในพระไตรปิฎก”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), 2554, หน้า 6.

พระวรมน ขนติโก (วัตตุมมา) ได้ศึกษาสัมมปปธาน 4 อันเป็นองค์แห่งการบรรลุธรรม สรุพบว่า การบรรลุธรรม หมายถึง การบรรลุ มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 ซึ่งจัดเป็นโลกุตตระ ใน สัมมปปธาน 4 ที่เกื้อหนุนต่อการบรรลุธรรม พบว่าเป็นหลักธรรมที่ประกอบด้วยองค์ 4 ซึ่งเรียกว่า ความเพียร และ หลักธรรมนี้มีปรากฏในหลักธรรมอื่น ๆ แต่ที่ปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจน ก็คือโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ ซึ่งเป็นหลักธรรมแห่งการตรัสรู้ ในหลักธรรมแต่ละหมวดจะประกอบด้วย ความเพียรทุกหมวด อาทิ ในสติปัฏฐาน 4 ซึ่งเป็นหลักธรรมหมวดแรกในโพธิปักขิยธรรม มีหลักธรรม อยู่ 3 ประการที่น่าสนใจ กล่าวคือ อาตปปี (ความเพียร) สติมา (สติ) และสมปชาโน (สัมปชัญญะ) จะ เห็นได้ว่าหนึ่งในสามของหลักธรรมที่อ้างมานี้ก็คือความเพียร ในที่นี้นับเนื่องเข้าในความเพียร 4 ของ สัมมปปธาน 4 ต่อมาเป็นอิทธิบาท 4 ซึ่งเป็นหลักธรรมที่อ้างถึงความเพียรในสัมมปปธาน 4 ด้วย เช่นกัน จากนั้นก็เป็นอินทรีย์ 5 และพละ 5 ซึ่งเป็นความเพียรที่อ้างเอาความเพียรในสัมมปปธาน เกี่ยวกับโพชฌงค์ 7 นั้น วิริยะสัมมโพชฌงค์ อ้างเอาวิริยะในสัมมปปธาน 4 ด้วย และสุดท้าย อริยมรรคมีองค์ 8 ใน สัมมวายามะนั้น ก็ต้องอ้างเอาความเพียร 4 ในสัมมปปธานด้วยเช่นกัน ดังนั้น ความเพียรจึงมีความสำคัญในการบรรลุธรรม ถ้าผู้ปฏิบัติขาดความเพียรแล้ว เขาก็จะไม่บรรลุธรรม แต่อย่างไรก็ตาม ความเพียรที่เรียกว่า สัมมปปธานนี้จะเจริญงอกงามได้ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์ใน หมวดธรรมต่าง ๆ ของโพธิปักขิยธรรม จึงจะสร้างความเจริญงอกงามไปบุลย์ได้ และคุณธรรมที่ สมบูรณ์เหล่านี้ มีความสำคัญต่อการสร้างสรรค์ชีวิตที่ดีงาม และการเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของ พระพุทธศาสนา¹⁷

พระอำนาจ ขนติโก (ภาคาหาญ) ได้ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน 4 สรุพบว่า การเจริญสติปัฏฐาน ก็คือ การเจริญ ศิล สมาธิ ปัญญา หรือ เจริญมรรคมีองค์ 8 อัน เป็นมัชฌิมาปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง) เมื่อผู้ปฏิบัติดำเนินไปตามทางสายกลางเช่นนี้ แล้วตั้งสติระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏทางทวารทั้ง 6 ก็เห็นทุกสิ่งตามความเป็นจริง เกิด ญาณปัจจุบันที่รู้แจ้งนิพพาน¹⁸

พระมหาวิเชียร โชติธมฺโม (จันทะมัน) ได้ศึกษาสภาวะของนิรณมในวัมมิกสูตร สรุพบว่า นิรณมทั้ง 5 จัดเป็นธรรมหมวดหนึ่งในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน อันเป็นหลักการเจริญวิปัสสนา ภาวนาตามสติปัฏฐาน 4 ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการพิจารณานิรณมธรรมนั้นมีหลักในการ กำหนดคือว่า เมื่อนิรณมทั้ง 5 เกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติต้องมีสติตั้งมั่นกำหนดรู้ในนิรณมนั้น ๆ ให้รู้ชัดการเกิด

¹⁷พระวรมน ขนติโก (วัตตุมมา), “ศึกษาสัมมปปธาน 4 อันเป็นองค์แห่งการบรรลุธรรม”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2555, หน้า 4.

¹⁸พระอำนาจ ขนติโก (ภาคาหาญ), “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน 4”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2554, หน้า 98.

ดับ ของนิรณัมเป็นเพียงนามธรรมโดยสภาพธรรมที่เป็นปหัตตัพพธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่ควรละ เมื่อเกิดขึ้นกับจิตของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ผู้ปฏิบัติใช้หลักโยนิโสมนสิการ มีสติในการกำหนดรู้นิรณัมทั้ง 5 เป็นการรู้สภาวะธรรมของรูปนามโดยเท่าทันในปัจจุบันอารมณ์ ผู้ปฏิบัติจะเห็นการเกิดดับ โดยความเป็นพระไตรลักษณ์อย่างแท้จริงด้วยวิปัสสนาญาณ¹⁹

ณัฐปริยา วิจิตรฐะพันธ์ ได้ศึกษานิรณัมกับกระบวนการบรรลุมรรคผลในพุทธปรัชญาเถรวาทสรุปได้ว่า นิรณัมในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นเครื่องกั้นจิตไม่ให้เข้าถึงความดี ปิดกั้นปัญญา ไม่ให้เข้าถึงนิพพานคือความหลุดพ้น การจะไปสู่ความหลุดพ้น หรือวิมุตติได้นั้น ต้องคบสัตตบุรุษ ฟังพระสัทธรรมเพื่อคลายกำหนด มีศรัทธา โยโสมนสิการ มีสติสัมปชัญญะ สรรวมอินทรีย์ เจริญสติปัญญา 4 และโพชฌงค์ 7 จนนำไปสู่การเกิดปัญญา บรรลุมรรคผลและวิมุตติ เป็นพระอริยบุคคล²⁰

จิตศรีณัฒนคุณ ได้ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการขัดเกลากิเลสที่ปรากฏในสัลเลขสูตร สรุปได้ว่า กิเลสในสัลเลขสูตร เป็นธรรมชาติที่ส่งผลให้เกิดความเร่าร้อนเศร้าหมอง เป็นทุกข์หมักคองอยู่ในสันดานของมนุษย์ จะฟุ้งขึ้นมาเมื่อเกิดการกระทบกันของอายตนะภายนอกและอายตนะภายใน เป็นอกุศลธรรม เกิดดับอยู่ตลอดเวลา กิเลสนี้มีอยู่ 44 ชนิด ได้แก่ การเบียดเบียน 1, อกุศลกรรมบถ 10, มิจฉัตตะ 9, นิรณัม 5, อุปกิเลส 13, อสังกรรม 7 และยึดติดทิฏฐิของตน²¹

จรัส วงศ์ทวีเกียรติ ได้ศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์เพื่อการบรรลุมรรคผลในพุทธศาสนาเถรวาทสรุปได้ว่า สังโยชน์เป็นกิเลสชนิดละเอียด มี 10 อย่าง โดยสังโยชน์ 3 ข้อแรก คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส เป็นกิเลสที่ต้องละด้วยสัมมาทิฏฐิ ส่วนสังโยชน์ 2 ข้อต่อมา คือ ราคะ และปฏิฆะเป็นสิ่งที่ละได้ด้วยการปฏิบัติ สำหรับสังโยชน์ 5 ข้อหลัง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา เป็นกิเลสที่ต้องใช้ปัญญาพิจารณาอย่างทอ้งแท้จึงจะละได้ การละสังโยชน์ 10 นี้ได้ทั้งหมดย่อมนำความบริสุทธิ์ หลุดพ้นเข้าสู่ความเป็นอรหัตมรรคและอรหัตผลได้ในที่สุด²²

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ จุฑาทัก ทรัพย์ธำรงค์ ได้ศึกษารูปแบบการบรรลุมรรคผลในพระพุทธศาสนาเถรวาท พอสรุปได้ว่า การบรรลุมรรคผลในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การบรรลุโลกุตตร

¹⁹พระมหาวิเชียร โชติธมฺโม (จันทะมัน), “ศึกษาสภาวะของนิรณัมในวัมมิกสูตร”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2555, หน้า 6.

²⁰ณัฐปริยา วิจิตรฐะพันธ์, “นิรณัมกับกระบวนการบรรลุมรรคผลในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), 2561, หน้า 8.

²¹จิตศรีณัฒนคุณ, “ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการขัดเกลากิเลสที่ปรากฏในสัลเลขสูตร”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), 2559, หน้า 7.

²²จรัส วงศ์ทวีเกียรติ, “ศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์เพื่อการบรรลุมรรคผลในพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), 2559, หน้า 5.

ธรรม 9 ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นการเปลี่ยนสภาวะของปุถุชนเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งและ ละกิเลสได้ตามกำลังของมรรคนั้น ๆ ลักษณะของการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีความ เกี่ยวข้องกับสังโยชน์ ส่วนประเภทของคำสอนในการบรรลุธรรมหมายเอา โปธิปักขิยธรรม 37 เป็น หลักปฏิบัติ²³

อรภักภา ทอกระจำงเนตร ได้ศึกษาวิเคราะห์สมานกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา เถรวาท สรุปว่า การฝึกสมาธิเป็นส่วนหนึ่งของวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมทุกวิธี เพราะในขณะที่บรรลุ ธรรมจะต้องมีสมาธิเป็นองค์ประกอบ สมานยังเกี่ยวข้องกับระดับของการบรรลุธรรม คือเมื่อจิตสงบ จากกิเลสทั้งปวงได้ถึงที่สุดแล้วจนเกิดปัญญาญาณความเป็นอริยบุคคลจึงปรากฏขึ้น พระอานาคามี และพระอรหันต์ที่มีระดับสมาธิสมบูรณ์ สามารถเข้าผลสมาบัติคือนิโรธสมาบัติได้²⁴

อุตม เครือศรี ได้ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องฌานในพระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปว่า ฌาน หมายถึงความที่จิตเพ่งแนบแน่น แน่วแน้อยู่กับอารมณ์นั้น ๆ ปฐมฌานมีองค์ 5 ได้แก่ วิตก วิचार ปีติ สุข และเอกัคคตา ทุตติฌานมีองค์ 3 ได้แก่ ปีติ สุขและเอกัคคตา ตุตติฌานมีองค์ 2 ได้แก่ สุข และ เอกัคคตา จตุตถฌานมีองค์ 2 ได้แก่ อุเบกขาและเอกัคคตา องค์ฌานเหล่านี้เป็นสิ่งที่ขมนิวรรณ์ 5 ประการ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกัจะ และวิจิกิจฉา เมื่อจิตระงับจากนิวรรณ์ทั้ง 5 ประการแล้ว พระโยคาวจรสามารถน้อมจิตไปเพื่ออุปเพนิวาสานุสติญาณ จตุปปาตญาณ และ เพื่อ อาสวักขยญาณ²⁵

1.8 นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยเรื่อง กระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท มีศัพท์ที่ ปรากฏในหัวข้องานวิจัย และศัพท์สำคัญ ๆ ในเล่มวิจัยที่ผู้วิจัยคิดว่าควรได้มีการกำหนดความหมายใน เบื้องต้นไว้เพื่อความเข้าใจที่ตรงกัน ดังนี้

การบรรลุธรรม หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญา ประจักษ์ในรูปรูปนามที่ปรากฏจน คลายและละอุปาทานที่เกิดขึ้นจากอารมณ์ทั้งปวงได้ตามลำดับ จนถึงการพ้นจากทุกข์ ในงานวิจัยนี้ หมายถึงการรู้ธรรมเห็นธรรมบรรลุมรรคผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์เข้าถึงนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมาย สูงสุดในพระพุทธศาสนา

²³ผศ.จุฑาภักดิ์ หริรักษ์ธำรงค์, “รูปแบบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, ดุษฎีนิพนธ์ปริญญา พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2560, หน้า 13.

²⁴อรภักภา ทอกระจำงเนตร, “ศึกษาวิเคราะห์สมานกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2556, หน้า 6.

²⁵อุตม เครือศรี, “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องฌานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, สารนิพนธ์ ปริญญาศาสน ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), 2556, หน้า 5.

กระบวนการบรรลุนิยาม หมายถึง วิธีการที่ทำให้พระพุทธรูปบรรลุนิยาม ซึ่งหมายถึง รวมถึง ลักษณะของการบรรลุนิยาม เหตุแห่งการบรรลุนิยาม หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิยาม องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุนิยาม วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิยาม ระดับ และผลของการบรรลุนิยาม

พุทธสาวิกา หมายถึง พระภิกษุณีซึ่งเป็นพุทธบริษัทสาวกของพระพุทธเจ้าที่ได้ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจนได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุโลกุตตรธรรม 9 เป็นพระอรหันต์ ในงานวิจัยนี้หมายถึง พระมหาปชาบดีโคตมี พระภิกษุณีจักษุณาเถรี พระรูปนันทาเถรี พระกสิโคตมีเถรี พระปฐาจาราเถรี พระอุบลวรรณาเถรี พระเขมาเถรี และพระอัทฒกาสิเถรี

พุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง หลักธรรม คำสอนที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้แล้วทรงนำมาสอนแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย มีทั้งหมด 84,000 พระธรรมขันธ์ ในกรณีนี้เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิยามเป็นอริยบุคคล 4 ประเภท

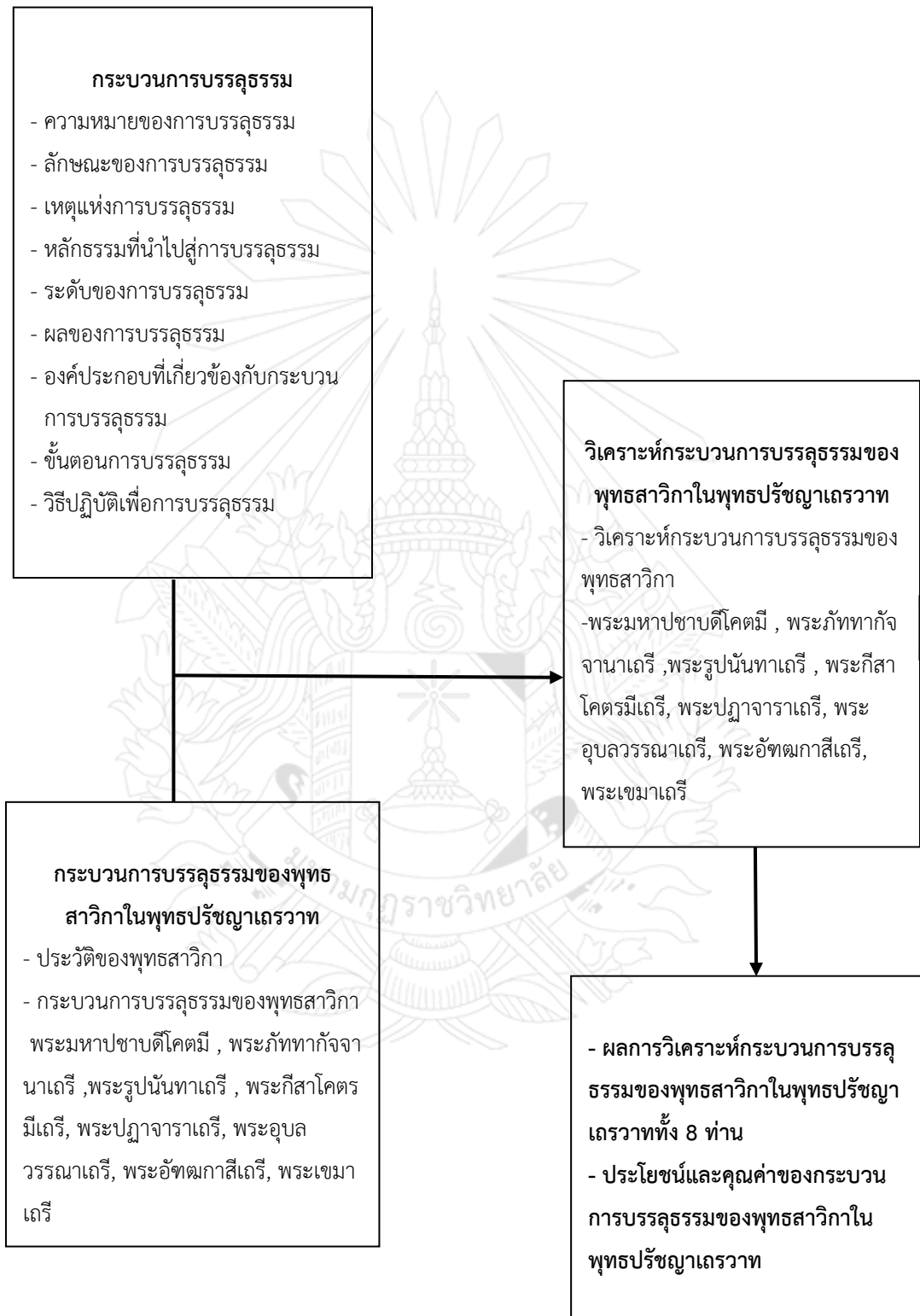
การวิเคราะห์ หมายถึง การนำข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกามาสังเคราะห์หรือแสดงเนื้อหากระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการนำผลจากการวิเคราะห์ไปใช้ในการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายในแก้ปัญหาและการดับทุกข์ของตน

1.9 กรอบแนวคิดในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้วางกรอบแนวคิดในการวิจัยจากการศึกษาพระไตรปิฎก โดยมีกรอบแนวคิดในการวิจัย ดังนี้

ตารางที่ 1.1 แสดงกรอบแนวคิดในการวิจัย

บทที่ 2

กระบวนการบรรลุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท

เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาคือการดับทุกข์ การสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นการบรรลุธรรมรู้แจ้งเห็นจริงในไตรลักษณ์ด้วยปัญญาจนสามารถหลุดพ้นจากกองกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้ เป็นการพ้นจากวิภวสงสารไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกซึ่งก็คือนิพพานนั่นเอง การที่บุคคลจะบรรลุธรรมหลุดพ้นจากกองกิเลสได้นั้น พึงจำต้องมีพื้นฐานการประกอบกุศลกรรมทางกาย วาจา และใจให้สมบูรณ์พร้อม มีความเห็นที่ถูกต้อง รู้เข้าใจธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ การเข้าใจในหลักอริยสัจ 4 คือความจริงอันประเสริฐ 4 ประการ ได้แก่ ทุกขสัจ คือการรู้ทุกข์ สมุทัยสัจ คือการรู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ นิโรธสัจ คือการรู้ความดับไปแห่งทุกข์ และมรรคสัจ คือการรู้หนทางการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ การปฏิบัติตามแนวทางอริยสัจ 4 เพื่อการดับทุกข์โดยมีมรรคองค์ 8 เป็นหนทางดำเนินไปสู่เป้าหมายการบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลนั้น ผู้วิจัยได้วางแนวการศึกษาถึงกระบวนการบรรลุธรรมไว้ ดังต่อไปนี้

- 2.1 ความหมายของการบรรลุธรรม
- 2.2 ลักษณะของการบรรลุธรรม
- 2.3 เหตุแห่งการบรรลุธรรม
- 2.4 หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม
- 2.5 องค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม
- 2.6 ขั้นตอนการบรรลุธรรมของพระอริยบุคคล
- 2.7 วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม
- 2.8 ระดับของการบรรลุธรรม
- 2.9 ผลแห่งการบรรลุธรรม
- 2.10 บทสรุป

2.1 ความหมายของการบรรลุธรรม

“บรรลุ” หมายถึง ถึง สำเร็จ¹, “การบรรลุ” หมายถึง การได้ การถึง การถูกต้อง หรือการทำให้แจ้ง การบรรลุธรรม จึงหมายถึง การได้เข้าถึงธรรม หรือ การทำให้แจ้งซึ่งธรรม ความสำเร็จ หรือ การถึงจุดหมาย ซึ่งมีความเข้าใจในธรรมตั้งแต่ระดับต้นไปจนถึงธรรมในระดับมรรคและผล

¹พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธรรม), 2559, หน้า 174.

การบรรลุนิพพาน²คือ การเกิดปัญญาเห็นแจ้งในโลกุตรธรรม 9 และอริยสัจ 4 ชั้นสูงสุดก็คือ การบรรลุนิพพาน และวิมุตตินั่นเอง สำเร็จเป็นพระอรหันต์บุคคล 4 จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

การบรรลุนิพพานในทางพระพุทธศาสนานั้นคือการพ้นจากทุกข์ พ้นจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน พ้นออกไปจากการเวียนว่ายตายเกิด คือหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร หรือรู้ธรรมเห็นธรรมบรรลุมรรคผลนิพพาน คำว่า การหลุดพ้นตรงกับภาษาบาลีว่า วิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้น เป็นอิสระ³

วิมุตติ หรือ ความหลุดพ้นนั้นในระดับสูงสุดใช้ในความหมายต่างกัน แยกได้เป็น 3 อย่างคือ อย่างแรก การหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรืออาการที่เป็นไปในขณะหลุดพ้นเป็นอิสระ วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็น มรรค⁴

อย่างที่สอง ความเป็นผู้หลุดพ้น คือ ความเป็นอิสระในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็น ผล

อย่างที่สอง ภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้น ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นหรือผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึง และรู้สึกได้ ซึ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจเป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนี้ ที่ผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์ เช่น นึกถึง คำนึงถึง ห่วงหา เป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น วิมุตติในความหมายอย่างนี้ คือใช้เป็นไวพจน์ของนิพพาน คือ หมายถึงนิพพานนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ในความหมาย 3 อย่างนั้น ข้อที่ถือว่าเป็นความหมายจำเพาะกว่าอย่างอื่นหรือเป็นเรื่องของวิมุตติเองแท้ๆ ก็คือ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล และคำว่าผลในที่นี้ ตามปกติหมายถึงอรหัตตผล (ความสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในเมื่อละสังโยชน์ได้หมดสิ้น จิตพ้นจากอาสวะทั้งหลายแล้ว)

ส่วนในความหมายที่เป็นมรรค ก็มีธรรมข้ออื่นเป็นเจ้าของเรื่องอยู่แล้ว โดยเฉพาะวิชาและวิราคะซึ่งมักมากำกับวิมุตตินี้ โดยวิชาเป็นมรรค หรือไม่ก็วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล ส่วนในความหมายที่เป็นนิพพาน วิมุตติก็เป็นเพียงไวพจน์ ซึ่งมีนิพพานเป็นคำอื่นอยู่แล้ว

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฐมโพธิวัตถุ กล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้ พระองค์ได้ทรงเปล่งปฐมพุทธพจน์ว่า

“อเนกชาติสังสารี สนธาวิสสิ อนิพพิสิ

²พระภควานาพิศาลเมธี, *วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2558), หน้า 351.

³พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย พุทธธรรมประดิษฐาน 26 ศตวรรษกาล*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, 2555), หน้า 337.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 429.

คหการกั คเวสนโต ทุกขา ชาติ ปุณปุณั
 คหการก ธิฏฐุสสิ ปุณ เคะหึ น กาหลี
 สพพา เต ฝาสูกา ภคคา คหภูฏั วิสงขตั
 วิสงขารคตั จิตตั ตณหานั ขยมชมคาคติ”⁵

“เราแสวงหานายช่างเรือนอยู่ เมื่อยังไม่ประสบ แล่นไปแล้วสู่สงสาร
 มีชาติไม่น้อย ความเกิดเป็นทุกข์รำไป แนะนายช่างเรือน
 บัดนี้เราพบท่านแล้ว ท่านจักไม่ต้องสร้างเรือนอีก ซีโครงของ
 ท่านทั้งหมดเราหักแล้ว ยอดเรือนเราขจัดเสียแล้ว จิตของ
 เราถึงแล้วซึ่งนิพพานอันปราศจากสังขาร เราบรรลุความสิ้น
 แห่งตัณหาแล้ว”⁶

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา⁷หมายถึง การบรรลุโลกุตตรธรรม 9 ประการ ได้แก่
 โสตาปัตติมรรค โสตาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตตมรรค
 อรหัตตผล และ นิพพาน อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นการเปลี่ยนสภาวะจากปุถุชนเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้น
 หนึ่งและละกิเลสได้ตามกำลังของมรรคนั้นๆ จนถึงขั้นสูงสุดไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป
 คือ พระนิพพาน

สรุป การบรรลุธรรม หมายถึง การได้เข้าถึงธรรม หรือ การทำให้แจ้งซึ่งธรรม เป็นการรู้แจ้ง
 เห็นจริงด้วยปัญญาในโลกุตตรธรรม 9 จนถึงการพ้นจากทุกข์ พ้นจากกิเลส หลุดพ้นจากวิภวสงสาร
 บรรลุมรรคผลนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา โลกุตตรธรรม 9 ประการ สามารถ
 แบ่งออกเป็น 4 คู่ คือ 1) พระโสตาปัตติมรรค-พระโสตาปัตติผล 2) พระสกทาคามิมรรค-พระสก
 ทาคามิผล 3) พระอนาคามิมรรค-พระอนาคามิผล และ 4) พระอรหัตตมรรค-พระอรหัตตผล ประการ
 สุดท้ายคือ นิพพาน 1

2.2 ลักษณะของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมเป็นการรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญา จนจิตสามารถหลุดพ้นจากทุกข์ พ้นจาก
 กิเลส พ้นจากวิภวสงสาร เป็นลักษณะอาการที่จิตหลุดพ้นจากอัสวกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ ซึ่ง
 ความเป็นพระอริยบุคคลนั้นก็แตกต่างกันตามสังโยชน์ที่ละได้ การบรรลุธรรมหลุดพ้นหรือวิมุตติที่เป็น

⁵ช.ช.25/21.153-154/35-36.

⁶ช.ช.25/21/30.

⁷ผศ.จุฑาทิพย์ ทวีรักษ์ธำรงค์, “รูปแบบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, ดุษฎีนิพนธ์ปริญญา
 พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2560, หน้า 13.

ผลที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะพระอรหัตตผลนั้น สามารถแยกให้เห็นลักษณะของการบรรลุธรรมหลุดพ้นได้ เป็น 2 ประเภท คือ เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ

1) เจโตวิมุตติ คือความหลุดพ้นทางด้านจิต แปลกันว่า ความหลุดพ้นแห่งจิต หรือความหลุดพ้นด้วยกำลังจิต ด้วยสมาธิ หมายถึงภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิ ซึ่งกำราบราคะลงได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย (ราคะในที่นี้ และในบาลีทั่วไป ไม่มีความหมายแคบอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทย คือไม่ใช่เรื่องกามเท่านั้น แต่หมายถึง ความติดใจ ความใคร่ในอารมณ์ต่างๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม เป็นไวพจน์ของตัณหา และกินความถึงโทสะด้วย เพราะโทสะก็คือแรงผลักดันที่เป็นปฏิกิริยาของราคะนั่นเอง) เป็นความหลุดพ้นของพระอรหันตชินาสพ ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาที่มีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานมาก่อนจนสามารถบรรลุฌานในระดับต่าง ๆ แล้วจึงมาบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนจิตหลุดพ้นสำเร็จเป็นพระอรหันต์ มีด้วยกัน 3 ประเภทคือ เติวิชโช เป็นผู้บรรลุวิชชา 3 ฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญา 6 จตุปปกัสมัทธิทัปปัตโต ผู้ได้ปฏิกัสมัทธิทา 4 พระอรหันต์ทั้ง 3 ประเภทนี้สามารถแสดงฤทธิ์ได้ด้วยกำลังแห่งฌานสมาบัติที่ตนได้

2) ปัญญาวิมุตติ คือความหลุดพ้นด้านปัญญา แปลกันว่า ความหลุดพ้นด้วยปัญญา แต่ควรแปลว่าความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึงปัญญาบริสุทธิ์ หรือความรู้ถูกต้องสมบูรณ์ ไม่มีกิเลสบดบังหรือปิดเบียน ซึ่งเกิดแก่ผู้บรรลุอรหัตตผลในเมื่อปัญญานั้นกำจัดอวิชชาได้แล้ว ทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวง ดังบาลีว่า “เพราะสำรอกราคะได้ จึงชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชาได้จึงชื่อว่าปัญญาวิมุตติ”⁸พระอรหันตชินาสพผู้บรรลุธรรมหลุดพ้นด้วยปัญญานี้เพียรบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างเดียวโดยไม่มีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน เมื่อหลุดพ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสโก ไม่สามารถแสดงฤทธิ์ได้

อรรถกถาอธิบายว่า เจโตวิมุตติ ได้แก่ ผลสมาธิ หรืออรหัตตผลสมาธิ หรืออรหัตตผลจิต (สมาธิหรือจิตอันตั้งมั่น ที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์) และว่า ปัญญาวิมุตติ ได้แก่ ผลญาณ หรือผลปัญญา หรืออรหัตตผลญาณ หรืออรหัตตผลปัญญา (ฌานหรือปัญญาที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์) ผู้บรรลุอรหัตตผล จะต้องได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตตินี้ครบทั้งสองอย่างทุกคน คำทั้งสองนี้จึงมาคู่กันเสมอ ในข้อความที่กล่าวถึงการบรรลุอรหัตตผล ดังบาลีว่า “เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป จึงทำให้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไม่มีอาสวะในปัจจุบันนี้ทีเดียว”

เจโตวิมุตติเป็นผลของสมถะ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า คำคู่นี้แสดงให้เห็นว่า สมถะและวิปัสสนา จะต้องมาควบคู่กันแม้ในขั้นผล เช่นเดียวกับในขั้นมรรค

⁸อง.ท.ก.20/276/70.

(แม้ว่าสมณะที่ต้องการในที่นี่อาจจะเป็นเพียงสมณะในความหมายอย่างกว้างๆ คือสมาธิเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเป็นสมณะที่ฝึกกันเป็นงานเป็นการจนได้อภิญญาสมบัติ) ข้อนี้สมด้วยบาลีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 2 อย่างนี้ เป็นวิชาภาคยธรรม (ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งวิชาหรือธรรมข้างฝ่ายวิชา คือธรรมที่ช่วยสนับสนุนให้เกิดวิชา) ได้แก่ สมณะ และ วิปัสสนา⁹

“สมณะ เจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร (ตอบ) จิตจะได้รับการเจริญ จิตเจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร (ตอบ) ละระาคะได้”

“วิปัสสนา เจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร (ตอบ) ปัญญาจะได้รับการเจริญ ปัญญาเจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร (ตอบ) ละอวิชชาได้”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตที่เศร้าหมองด้วยระาคะ ย่อมไม่หลุดพ้นหรือปัญญาที่เศร้าหมองด้วยอวิชชา ย่อมไม่เจริญด้วยประการฉะนี้แล ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะสำรอกระาคะได้ จึงชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชาได้จึงชื่อว่าปัญญาวิมุตติ”¹⁰

มีทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ มาด้วยกันครบสองอย่าง จึงเป็นวิมุตติที่สมบูรณ์ อย่างไรก็ตามถ้าพิจารณาให้ลึกลงไป ย่อมเห็นละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก ดังที่ทราบกันอยู่แล้วว่า ผู้ปฏิบัติธรรมจะบำเพ็ญแต่สมณะอย่างเดียวก็ได้ และสมณะที่บำเพ็ญเช่นนั้นย่อมสามารถให้เกิดสมาธิขั้นสูง ถึงฌานสมาบัติ ซึ่งในภาวะเช่นนั้น ก็เลสทั้งหลายย่อมสงบระงับไป เป็นการหลุดพ้นได้อย่างหนึ่ง แต่หลุดพ้นได้เพียงชั่วคราว ผู้บำเพ็ญสมณะจึงต้องก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือเจริญปัญญาด้วย จะหลุดพ้นได้แท้จริง

ข้อความนี้ชี้ให้เห็นว่า เจโตวิมุตติอาจมีได้ในกรณีอื่น แม้ที่มีใช่เป็นการบรรลุมรรคผล แต่เจโตวิมุตติในกรณีเช่นนี้ ย่อมจะมีใช่เจโตวิมุตติที่เด็ดขาดแน่นอน ดังนั้น ตัวตัดสินที่แท้จริง จึงได้แก่ปัญญาวิมุตติ ซึ่งทำลายอวิชชาลงไปโดยลำดับ กำจัดกิเลสเด็ดขาดไปเป็นขั้นๆ ปัญญาวิมุตติมาเมื่อใดก็หมายถึงวิมุตติที่เด็ดขาดแท้จริงเมื่อนั้น ยิ่งมีคำว่าอนาสวะประกอบด้วย ก็หมายถึงวิมุตติขั้นสูงสุด ที่สมบูรณ์สิ้นเชิง แต่การที่ปัญญาวิมุตติมาควบคู่กับเจโตวิมุตติ ก็เพราะต้องอาศัยเจโตวิมุตติเป็นเครื่องเตรียมจิตให้พร้อมเท่านั้นเอง

การบรรลุธรรมหลุดพ้น หรือวิมุตตินี้มีความหมายต่างออกไปได้หลายระดับเช่นนี้ ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาท่านจึงรวบรวมมาจัดเข้าเป็นขั้นตอนให้เห็นชัดยิ่งขึ้น และนิยมจัดแบ่งเป็น 5 ชั้น หรือ 5 ความหมาย คือ

ก. วิกขัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยข่มกิเลสไว้ คือระงับนิเวรณได้ด้วยอำนาจสมาธิ ได้แก่สมาบัติ 8 คือ รูปฌาน 4 อรูปฌาน 4

⁹พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย พุทธธรรมประดิษฐาน 26 ศตวรรษกาล, อ่างแล้ว, หน้า 430.

¹⁰อง.ทก.20/276/70.

ข. ตทั้งควมิตติ ความหลุดพันด้วยองคัธรรมจำเพาะ คือ พันอกุศลอย่างหนึ่งๆ ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปฏิบัติกัน ว่าตามความหมายอย่างเคร่ง หรือความหมายมาตรฐาน ได้แก่ พันความเห็นผิดยึดถือผิด ด้วยอาศัยญาณคือความรู้ฝ่ายวิปัสสนาที่ตรงข้ามเป็นคู่ปรับกัน เช่น พิจารณาความไม่เที่ยง ทำให้พันความสำคัญหมายว่าเป็นของเที่ยง เป็นต้น

วิมุตติความหมาย 2 อย่างแรกนี้คลุมถึงสามายิกเจโตวิมุตติ และเป็นโลกยวิมุตติทั้งหมด

ค. สมุจเจทวิมุตติ ความหลุดพันด้วยเต็ดตขาด หรือตตขาด คือการทำลายกิเลสที่ผูกมัดไว้ หลุดพันเป็นอิสระออกไปได้ด้วยญาณหรือวิชาขั้นสุดท้าย ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นมรรค

ง. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพันด้วยสงบระงับเรียบสนิท หรือราบคาบไป คือความเป็นผู้ หลุดพันออกไปได้แล้ว มีความเป็นอิสระอยู่ เพราะกิเลสที่เคยผูกมัดหรือครอบงำถูกกำจัดราบคาบไป แล้ว ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล

จ. นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพันที่เป็นภาวะหลุดรอดปลอดโปร่ง คือภาวะแห่งความเป็นอิสระ ที่ผู้หลุดพันเป็นอิสระแล้วประสບอยู่ ชื่นชมหรือเสวยรสอยู่ ซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่นๆ ได้ด้วย ดีต่อๆ ไป ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นนิพพาน

2.3 เหตุแห่งการบรรลุดธรรม

ในการพัฒนาปัญญาจนสามารถบรรลุดธรรมถึงระดับโลกุตตระนั้น ต้องอาศัยเหตุปัจจัยที่เป็น บ่อเกิดแห่งกุศลธรรมทั้งปวง นั่นคือ สัมมาทิฎฐิ มิพุทธพจน์กล่าวไว้ในอังคุดตระนิกายว่า “ดูกรภิกษุ ทั้งหลาย บุคคลผู้มีความเห็นชอบยอมสำรอกความเห็นผิดได้ และสำรอกอกุศลธรรมอันลามกมิใช่น้อย ที่เกิดขึ้นเพราะความเห็นผิดเป็นปัจจัย ส่วนกุศลธรรมมิใช่น้อยถึงความเจริญบริบูรณ์ เพราะความ เห็นชอบเป็นปัจจัย”¹¹ ฉะนั้นสัมมาทิฎฐิจึงเป็นพื้นฐานเบื้องต้นในการพัฒนาปัญญาจนเกิดเป็นปัญญา ระดับโลกุตตระที่ทำให้รู้แจ้งถึงความพ้นทุกข์ ความดับทุกข์โดยสิ้นเชิง ซึ่งมีพระพุทธพจน์กล่าวรับรอง ไว้ว่า “สมาทานสัมมาทิฎฐิ จิงลวงทุกข์ทั้งปวงได้”¹²

สัมมาทิฎฐิ แปลว่า ความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง มีลักษณะ 5 ประการ คือ ไม่ยึดถือ สังขารว่าเป็นของเที่ยง ไม่ยึดถือสังขารว่าเป็นสุข ไม่ยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา ไม่ทำอนันตริยกรรม ไม่ เชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลตื่นข่าว ไม่แสวงหาเขตบุญนอกศาสนานี้ ปัจจัยที่มีอุปการะในการทำให้ สัมมาทิฎฐิเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ มี 2 ประการ¹³ คือ

¹¹อง.ทสก.24/109/218.

¹²อง.จตุกก.21/49/62.

¹³พระภาวนาพิศาลเมธี, วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, อ้างแล้ว, หน้า 356.

1) ปัจจัยภายนอกเรียกว่า โปรโตไซอะ หมายถึง เสี่ยงจากผู้อื่น เป็นการกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก จากผู้อื่นที่ติงาม ถูกต้องถูกรณ โดยเฉพาอย่างยิ่งการรับฟังธรรม คำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร เป็นต้น ข้อนี้เป็นวิธีการแห่งศรัทธา

2) ปัจจัยภายในเรียกว่า โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เป็นการรู้จักคิด รู้จักพิจารณา โดยมองตามทีสิ่งนั้น ๆ สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้น ๆ ออกให้เห็นตามสภาวะที่สืบต่อกันแห่งเหตุปัจจัย ข้อนี้เป็นวิธีการแห่งปัญญา

การบรรลุธรรมเป็นการเข้าใจรู้แจ้งด้วยปัญญาในอริยสัจธรรม 4 ประการ ได้แก่ การรู้ทุกข์ การรู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ การรู้ความดับไปแห่งทุกข์นั้น และการรู้แนวการปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเหตุการบรรลุธรรม ไว้ในวิมุตติสูตรดังนี้ว่า การบรรลุธรรมมีได้ 5 ประการ¹⁴ คือ

1) การฟังธรรม เมื่อได้ฟังธรรมแล้วยอมเข้าใจในอรรถและธรรม จึงเกิดปราโมทย์ เกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบยอมได้เสวยสุข เมื่อมีสุขจิตยอมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

2) การแสดงธรรม เมื่อแสดงธรรมที่ได้เคยฟัง ได้ศึกษาเล่าเรียน ย่อมเข้าใจในอรรถและธรรม นั้น จึงเกิดความปราโมทย์ เกิดปีติเมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบยอมได้เสวยสุข เมื่อมีสุขจิต ย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

3) การสาธยายธรรม แม้ไม่ได้ฟังธรรม หรือแสดงธรรมที่ได้ฟังและศึกษา แต่ได้ทำการสาธยายธรรมที่ได้ฟัง และศึกษา เมื่อสาธยายยอมเข้าใจในอรรถและธรรมนั้น จึงเกิดความปราโมทย์ เกิดปีติเมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบยอมได้เสวยสุข เมื่อมีสุขจิตยอมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

4) การพิจารณาธรรม แม้ไม่ได้ฟังธรรม ไม่ได้แสดงธรรม และไม่ได้สาธยายธรรมที่ตนได้ฟัง ศึกษาเล่าเรียน แต่ได้ตรึกตรองใคร่ครวญธรรมเท่าที่ได้ฟัง และศึกษาเล่าเรียนมาด้วยใจ ย่อมเข้าใจในอรรถและธรรมนั้น จึงเกิดความปราโมทย์ เกิดปีติเมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบยอมได้เสวยสุข เมื่อมีสุขจิตยอมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

5) การภาวนา แม้ไม่ได้ฟังธรรม ไม่ได้แสดงธรรมเท่าที่ได้ฟัง และได้ศึกษาเล่าเรียนมา ไม่ได้สาธยายธรรมที่ได้ฟัง ได้ศึกษาเล่าเรียน ทั้งไม่ได้ตรึกตรอง ใคร่ครวญธรรมที่ได้ฟังและศึกษาเล่าเรียนมาด้วยใจ แต่ได้สมาธินิมิตที่เล่าเรียนมา มีการทำไว้ในใจด้วยดี ทรงไว้และแห่งตลอดด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเข้าใจอรรถและธรรมนั้น จึงเกิดปีติเมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบยอมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตยอมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

¹⁴ ญฐปริยา วิจิตรฐะพันธุ์, “นิเวศน์กับกระบวนการบรรลุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), 2561, หน้า 43.

เหตุแห่งการบรรลุลุทธิ 5 ประการนี้ ย่อมเป็นเหตุให้จิตของผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ดังมีพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า “เหตุแห่งวิมุตติ 5 ประการนี้แลซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้นย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้น ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมได้บรรลุลุทธิอันเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ”¹⁵ พระอริยบุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไปเท่านั้นที่ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิอย่างสมบูรณ์

องค์ประกอบเครื่องบรรลุลุทธิบุคคลมี 4 ประการ¹⁶ คือ

- 1) สปัริสสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษ
- 2) สัทธัมมัสสวนะ การฟังพระสัทธรรม
- 3) โยนิโสมนสิการ กระทำไว้ในใจโดยอุบายที่ชอบ
- 4) อัมมานุญมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

การเจริญธรรมทั้ง 4 ประการดังกล่าวย่อมเป็นไปเพื่อแจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล และธรรมที่เป็นเครื่องบรรลุลุทธิบุคคล ทั้ง 4 ประการนี้ ก่อให้เกิดการบรรลุลุทธิขึ้นได้ใน 5 ขณะ¹⁷ คือ

- 1) ขณะที่ได้รับฟังธรรมแสดงจากพระศาสดา หรือพระอริยเจ้า
- 2) ขณะที่ตัวเองกำลังแสดงธรรมแจ่มแจ้งให้คนอื่นฟัง
- 3) ขณะที่ตัวเองทอสงายธรรมที่ได้รับรู้มาให้คนอื่นฟัง
- 4) ขณะที่ตัวเองได้ตรึกร่องใคร่ครวญธรรมที่ได้รับรู้เรียนรู้อัน
- 5) บรรลุลุทธิด้วยวิปัสสนาปัญญาอันมีสมาธิเป็นบาทฐาน

ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า ผู้ควรเพื่อให้แจ้งซึ่งทิฐิสัมปทา โสดาปัตติมรรค เมื่อละ ธรรม 6 ประการ ดังนี้คือ ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำโลหิตพระพุทเจ้าให้ห้อ ทำให้สงฆ์แตกกัน และเข้ารีตศาสนาอื่นได้แล้ว ย่อมเป็นผู้ควรเพื่อให้แจ้งซึ่งทิฐิสัมปทา คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ราคะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย โทสะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย โมหะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย และธรรม 6 ประการ ที่พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิละได้แล้ว จะได้อานิสงสีในการทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล 6 ประการ คือ

- 1) บุคคลย่อมเป็นผู้แน่นอนในพระสัทธรรม
- 2) ย่อมเป็นผู้มีความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา
- 3) ทุกข์ของผู้กำหนดที่สุดไว้แล้วย่อมไม่มีในอบาย

¹⁵ อ.จ.ปญจก.22/26/23.

¹⁶ ส.ม.19/1428/348.

¹⁷ พระภควานพิศาลเมธี, วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, อ้างแล้ว, หน้า 357.

- 4) เป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ ญาณอันไม่ทั่วไปกับปุถุชนทั้งหลาย
- 5) เป็นผู้เห็นเหตุแล้วด้วยดี
- 6) เห็นธรรมเกิดขึ้นแต่เหตุด้วยดี

2.4 หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม

หลักธรรมคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้ามีมากมาย แต่หลักธรรมที่เป็นหลักปฏิบัติที่สนับสนุนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เรียกว่า โภธิปักขิยธรรม¹⁸ เป็นหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม มี 7 หมวด 37 ประการ คือ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิบาศ 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โภชฌงค์ 7 และมรรคมืองค์ 8 ธรรมทั้ง 37 ประการนี้เป็นองค์ธรรมในตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้อาศัยหลักธรรม 37 ประการนี้หนุนการตรัสรู้ของพระองค์ โดยเฉพาะโภชฌงค์ 7 ทำให้พระพุทธเจ้าเข้าถึงการตรัสรู้บริบูรณ์ขึ้น ในอานาปานสติสูตร พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า “ดูกรอานนท์ ธรรมอย่างหนึ่ง คือสมาธิอันสัมปยุตด้วยอานาปานสติ อันภิกษุเจริญแล้วกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐาน 4 ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน 4 อันภิกษุเจริญแล้วกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังโภชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์ โภชฌงค์ 7 อันภิกษุเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์”¹⁹

โภธิปักขิยธรรม 37 หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้ เกื้อหนุนแก่อริยมรรค มี 37 ประการคือ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิบาศ 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โภชฌงค์ 7 และมรรคมืองค์ 8²⁰ พระพุทธองค์ทรงตรัสว่าโภธิปักขิยธรรมนี้เป็นทางที่จะให้ถึงอสังขตะ ผู้มีปัญญาในโภธิปักขิยธรรมนี้ สारวมในกาย วาจา และใจด้วยโภธิปักขิยธรรมแล้ว ย่อมบรรลุนิพพาน ในปัจจุบันนี้ โภธิปักขิยธรรมนี้ถือเป็นกัลยาณธรรมที่มีความงาม เป็นธรรมที่เป็นเยี่ยมในกุศลธรรมทั้งปวง

“ภิกษุเป็นผู้มีธรรมงามอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วย ความเพียรในการเจริญโภธิปักขิยธรรม 37 ประการเนื่องๆ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีธรรมงามอย่างนี้แล ภิกษุเป็นผู้มีศีลงาม มีธรรมงาม ด้วยประการดังนี้”²¹

โภธิปักขิยธรรม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัคคีธรรม มี 37 ประการ มีรายละเอียดดังนี้

¹⁸พระศาสนโสภณ, *บทอภยมรรคฐานหลักสูตร 15 วัน ตอนที่ 2*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทชวนพิมพ์ จำกัด, 2554), หน้า 338.

¹⁹ส.ม.19/1400/340.

²⁰พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ่างแก้ว, หน้า 273.

²¹ช.ช.25/277/284.

2.4.1 สติปัฏฐาน 4

สติปัฏฐาน 4 นั้นมีกล่าวไว้ในพระสูตรต้นตปิฎกที่เป็นสูตรใหญ่ที่มีปรากฏอยู่ 2 แห่ง คือ ในทีฆนิกาย มหาวรรค มีชื่อว่า มหาสติปัฏฐานสูตร และในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก มีชื่อว่า สติปัฏฐานสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค แสดงมหาสติปัฏฐานสูตรไว้โดยละเอียดสรุปใจความได้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเรื่องการเจริญสติปัฏฐานแก่ชาวเมืองกัมมาสัมมะ แคว้นกुरु ทรงตรัสแสดงให้เห็นว่าสติปัฏฐานเป็นทางปฏิบัติเฉพาะในพระพุทธศาสนาและเป็นหนทางเดียวเท่านั้นที่เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายคือ พระนิพพาน

ในมหาสติปัฏฐานสูตรพระพุทธองค์ทรงตรัสถึงความสำคัญของสติปัฏฐานว่า “ ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์โหมันธ์ เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้ คือ สติปัฏฐาน 4 ประการ ฉะนี้แล คำที่เรากล่าวตั้งพรรณนามาฉะนี้ เราอาศัยเอกายนมรรคกล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้น ยินดีชื่นชมภาสิตของพระผู้มีพระภาคแล้ว ฉะนี้แล”²²และทรงตรัสไว้อีกว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ 1 พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ 1 พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ 1 พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ 1”²³

คำว่า สติ หมายถึงความระลึก รู้ ไม่ลืม สติเป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตที่ติงามเท่านั้น ไม่เกิดกับอกุศล คอยช่วยให้จิตที่ติงามนึกถึงแต่เรื่องที่เป็นประโยชน์ให้ผลเป็นความสุข ระลึกถึงแต่สิ่งที่ไม่ก่อให้เกิดโทษคือกิเลส ส่วนปัฏฐาน แปลได้หลายอย่าง แต่ในมหาสติปัฏฐานสูตรและสติปัฏฐานสูตร หมายถึง ความตั้งมั่น, ความแน่วแน่, ความมุ่งมั่นไม่ปล่อยเวลาให้เสียประโยชน์

สติปัฏฐาน หมายความว่า ที่ตั้งแห่งสติ , การตั้งสติ²⁴

สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน²⁵โดยตั้งสติสัมปชัญญะเพียรพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกให้ได้ มีวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน 4 เป็น 4 ประการ คือ 1. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

²²ที.ม.10/300/277.

²³ที.ม.10/273/257.

²⁴สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พจนานุกรม ศัพท์พระพุทธศาสนา*, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2553), หน้า 270.

²⁵พระมงคลธรรมวิธาน, ดร., *ทฤษฎีและการปฏิบัติกรรมฐาน*, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2561), หน้า 122.

ได้แก่ รูป 2. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ นาม 3. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ นาม และ 4. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ นามและรูป

สรุปความว่า สติปัฏฐาน 4 หมายถึง ฐาน หรือที่ตั้งอันเป็นที่รองรับของการกำหนดสติอย่าง ประเสริฐ เป็นการตามระลึกอารมณ์รูป นาม ที่เกิดขึ้นตามฐาน ซึ่งมี 4 ฐานด้วยกัน คือ กาย เวทนา จิต และธรรม ผู้ใดที่มีการปฏิบัติเป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักของสติปัฏฐาน ย่อมเป็นเหตุให้เกิด วิปัสสนาปัญญา อันเป็นปัญญาที่เข้าถึงสภาวะธรรมของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สามารถ ทำให้ที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งหลายสิ้นไปจนก้าวล่วงสู่พระนิพพานได้ในที่สุด การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามหลักสติปัฏฐาน 4 นี้มี 4 ประการ คือ

1) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือการใช้สติตั้งมั่นในการพิจารณาเห็นกายในกายทั้งหลาย ซึ่งเป็นรูปธรรม พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มีสติอยู่กับกาย รวมถึงการเคลื่อนไหวอิริยาบถต่างๆ เพื่อให้เห็น ความเป็นไปของรูป ของนามว่าแท้ที่จริงรูปกับนามเป็นคนละส่วนกันไม่ใช่ส่วนเดียวกัน แม้ว่ารูปกับ นามจะเนื่องกันอยู่ จะรู้จริงเห็นจริงว่ามีเพียงรูปกับนามเท่านั้น การรู้รู้อย่างนี้เรียกว่า ญาณ ซึ่งเป็น วิปัสสนาญาณเบื้องต้นเมื่อปฏิบัติต่อไปการรู้รูปธรรมนามธรรมชัดเจนขึ้นจนเข้าใจในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปัญญาญาณก็จะกระจ่างขึ้นแจ้งขึ้นตราบจนได้รู้แจ้งเห็นจริงในมรรคผล นิพพาน

2) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือการใช้สติตั้งมั่นในการพิจารณาเวทนา ซึ่งเป็นนามธรรม เพื่อให้เห็นว่าความรู้สึกเสวยอารมณ์ ที่เป็น สุข ทุกข์ เฉย ๆ คือความรู้สึกของจิตและเจตสิกเมื่อรับรู้ อารมณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายใน (ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) กระทบกับอายตนะภายใน (คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์) แล้วจิตเสวยอารมณ์นั้น ๆ ซึ่งเป็นผลต่อเนื่องของ เวทนาที่มีความรู้สึกเกิดขึ้นหลังจากเกิดการผัสสะ ทำให้เกิดการรับรู้เพราะมีวิญญาณเกิดขึ้นพร้อม ผัสสะ จึงทำให้เกิดการเสวยอารมณ์อย่างไม่มีที่สิ้นสุดแท้ที่จริงแล้วเป็นทุกข์ เมื่อสติตั้งมั่นพิจารณาใน เวทนาจนเข้าใจเกิดปัญญาญาณแล้วก็จะละลายความยึดมั่นในเวทนาที่เกิดขึ้น รู้แจ้งเห็นจริงใน ไตรลักษณ์ ปัญญาญาณก็จะกระจ่างขึ้นแจ้งขึ้นตราบจนได้รู้แจ้งเห็นจริงในมรรคผลนิพพาน

3) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือการใช้สติตั้งมั่นในการพิจารณาจิตไม่ให้ถูกกิเลสครอบงำ มีความบริสุทธิ์ไม่เศร้าหมอง จิตเป็นนามธรรม การพิจารณาจิตต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาคือมีสติ ระลึกรู้เท่าทัน พิจารณาความนึกคิด อารมณ์ที่เข้ามาในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งราคะ โทสะ โมหะ พุ้งซ่าน โดยมีสติตามรู้สภาพเป็นจริงที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ ตามรู้ตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยใจที่อุเบกขาเป็นกลาง ไม่เข้าไปปรุงแต่งเพิ่ม เมื่อตามรู้ ตามพิจารณาไปเรื่อย ๆ ก็จะเห็นการเกิดดับในทุกสิ่ง สัมผัสกับความ ไม่เที่ยงแท้ เห็นความเกิดดับ และเห็นว่าจิตล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาเมื่อสติตั้งมั่น พิจารณาในจิตจนเข้าใจเกิดปัญญาญาณแล้วก็จะละลายความยึดมั่นที่จิตปรุงแต่งขึ้น รู้แจ้งเห็นจริง ในไตรลักษณ์ ปัญญาญาณก็จะกระจ่างขึ้นแจ้งขึ้นตราบจนได้รู้แจ้งเห็นจริงในมรรคผลนิพพาน

4) ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือการใช้สติตั้งมั่นในการพิจารณาธรรม ซึ่งเป็นทั้งรูปธรรม และนามธรรม กำหนดสติรู้ชัดธรรมทั้งหลายอันได้แก่ นิเวศน์ 5 ชั้น 5 อายตนะ 12 โพชฌงค์ 7 อริยสัจ 4 ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้นๆ เพื่อให้เห็นว่า แท้ที่จริงแล้ว รูป และนามนั้น เป็นอนัตตาทุกข์ เมื่อสติ ตั้งมั่นพิจารณาในธรรมจนเข้าใจเกิดปัญญาญาณแล้วก็จะละคลายความยึดมั่นที่เกิดขึ้น รู้แจ้งเห็นจริง ในไตรลักษณ์ ปัญญาญาณก็จะกระจ่างขึ้นแจ้งขึ้นตราบจนได้รู้แจ้งเห็นจริงในมรรคผลนิพพาน

สติปัฏฐาน 4 เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญในการปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ 10 คือสามารถละ ได้ตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) 5 ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ และพยาบาท ไปจนถึงสังโยชน์เบื้องสูง (อุทัมภาคิยสังโยชน์) อีก 5 ประการที่เหลือ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ผู้เจริญสติปัฏฐาน 4 ย่อมทำให้สังโยชน์ สงบระงับได้อย่างราบคาบ เหมือนแดด ลม และ ฝน ที่ทำให้เชือกผูกเรือเปื่อยยุ่ยไปอย่างง่ายดาย

ในคัมภีร์ที่มกนิทาย มหาวรรค กล่าวว่าผู้ปฏิบัติซึ่งสติปัฏฐาน 4 พึงหวังผลที่มีอยู่ 7 ประการ ได้แก่

- 1) เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์
- 2) เพื่อล่วงโสกะ
- 3) เพื่อล่วงปริเวชะ
- 4) เพื่อดับทุกข์
- 5) เพื่อดับโทมนัส
- 6) เพื่อบรรลุนิพพาน
- 7) เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

ในคัมภีร์ที่มกนิทาย มหาวรรค กล่าวไว้ว่าหากผู้ใดได้ปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน 4 ครบบริบูรณ์แล้ว ย่อมสามารถบรรลุพระอรหัตตผลในปัจจุบันนี้ แต่ถ้ายังมีอุปกิเลสเหลืออยู่ ก็สามารถจะบรรลุเป็นพระอนาคามีได้ในปัจจุบันชาตินี้ และจะไปบังเกิดในสุทธาวาสพรหม 5 ภูมิใดภูมิหนึ่งด้วย กำลังแห่งอินทรีย์ 5 เช่น ถ้ามีศรัทธาแก่กล้าจะไปเกิดในอวิหาพรหม ถ้ามีวิริยะแก่กล้าจะไปเกิดในอตัปปาพรหม ถ้ามีสติแก่กล้าจะไปเกิดในสุทฺธสาพรหม ถ้ามีสมาธิแก่กล้าจะไปเกิดในสุทฺธสีพรหม ถ้ามีปัญญาแก่กล้าจะไปเกิดในอกนิฐาพรหม ผู้ที่ไปเกิดในสุทธาวาสพรหมแล้วจะไม่กลับมาเกิดในโลกมนุษย์เราอีก จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในสุทธาวาสพรหมนั้น²⁶

²⁶พศ.จุฑาทภัค ทรัพย์รักษ์ธารรงค์, “รูปแบบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, อ้างแล้ว, หน้า 24.

2.4.2 สัมมัตถ์ปธาน 4

คำว่า สัมมัตถ์ปธาน 4 เป็นศัพท์สมาสที่มาจากศัพท์ 2 คำ คือ สัมมา + ปธาน โดยที่ สัมมา แปลว่า โดยชอบ และ ปธาน แปลว่า ความเพียร ดังนั้นจึงกล่าวว่า สัมมัตถ์ปธาน 4 หมายถึง ความเพียรโดยชอบ คือว่า ความเพียรที่ต่อเนื่องไม่ลดละ ความเพียรที่ทำไปอย่างครึ่งๆ กลาง ๆ ทำแล้วหยุดทำไม่เรียกว่า สัมมัตถ์ปธาน ความเพียรที่ทำอย่างต่อเนื่องเท่านั้นจึงเรียกว่า สัมมัตถ์ปธาน²⁷

ในมหาปริณิพพานสูตร มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ความว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ที่เราแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ธรรมเหล่านั้น พวกเธอเรียนแล้ว ฟังช่องเสพ ฟังให้เจริญ ฟังกระทำให้มากด้วยดีโดยประการที่พรหมจรรย์นี้จะฟังยั่งยืน ดำรงอยู่ได้นาน เพื่อประโยชน์ของชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขของชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ก็ธรรมที่เราแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ... เหล่านี้เป็นไฉน คือสติปัญญา 4 สัมมัตถ์ปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 มรรคมีองค์ 8 ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ที่เราแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ...”²⁸

สัมมัตถ์ปธาน 4 คือ ความเพียรในการละความชั่ว มี 4 ประการ ได้แก่ 1. สังวรปธาน เพียรระวังยับยั้งบาปไม่ให้เกิดขึ้น 2. ปหานปธาน เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว 3. ภาวนापธาน เพียรทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้น และ 4. อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่งขึ้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสอุปมาไว้ว่า “แม่น้ำคงคาไหลบ่าไปสู่ทิศปราจีนฉันทใด ภิกษุผู้เจริญกระทำสัมมัตถ์ปธาน 4 ให้มาก ย่อมเป็นผู้โน้มไปสู่นิพพานฉันทนั้น”²⁹

ในอีกแง่หนึ่ง สัมมัตถ์ปธาน มีความหมายว่า ธรรมที่มีความพยายามโดยชอบธรรม มีอรรถวิเคราะห์ว่า สัมปัตตธรรมทั้งหลาย มีความพยายามโดยชอบธรรม ด้วยการอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติ ที่เป็นเหตุแห่งความพยายามนั้น จึงชื่อว่าสัมมัตถ์ปธาน ได้แก่ วิริยะเจตสิก ซึ่งต้องเป็นวิริยะอย่างแรงกล้า (ไม่ใช่อย่างสามัญ) ที่อยู่ในกุศลขณะเท่านั้น วิริยะที่อยู่ในกิริยาขณะ ไม่เป็นสัมมัตถ์ปธาน เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมพ้นจากหน้าที่การงานที่เกี่ยวกับการประหารอกุศล และกระทำให้กุศลเกิดเสียแล้ว วิริยะที่อยู่ในผลจิต ไม่เป็นสัมมัตถ์ปธาน เพราะไม่เกี่ยวข้องกับหน้าที่ทั้ง 4 ของวิริยะ เป็นสัมมัตถ์ปธานและตัวเองเป็นวิบากอยู่แล้ว³⁰

²⁷พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์, *โพธิปักขิยธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท บุญศิริการพิมพ์จำกัด, 2549), หน้า 42.

²⁸ที่.ม.10/107/119.

²⁹พระครูวินัยธรชัยพรพรหม อัครธมโม (ณ น่าน), “ศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักอายตนะที่ส่งผลต่อการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), 2561, หน้า 117.

³⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

สรุปความว่า สัมมัตถะ 4 หมายถึง ความเพียรชอบ ความพยายามชอบ หรือ การปฏิบัติ เพื่อให้เข้าถึงความสำเร็จ และ จุดมุ่งหมายของการดำเนินชีวิตและการทำงานของตนโดยความชอบไม่ ผิดกฎหมายหรือ ไม่ได้สร้างความเดือดร้อนให้กับตนเองและสังคม สัมมัตถะ 4 เป็นองค์ธรรมที่ช่วย ส่งเสริมให้เกิดญาณ เป็นเรื่องของความเพียร 4 หรือ สัมมาวายามะ ได้แก่ ความพยายามในทางที่ชอบ ซึ่งเป็นการปฏิบัติในขั้นของจิตใจคือในส่วนของจิตตสิกขาในข้อธรรมนี้ได้แสดงไว้เป็น 4 อย่างคือ

1) สังวรปธาน ได้แก่เพียรระวังไม่ให้เกิดขึ้นภายในจิต ในขั้นของการปฏิบัติขั้นนั้น ทรง สอนให้ปลูกฝังความพอใจในการที่จะสำรวมระวัง เพื่อไม่ให้เกิดขึ้นภายในจิต อันได้แก่ การสำรวม อินทรีย์ทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวลาเห็นรูปฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรสถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ ธรรมารมณ์ด้วยใจ แต่การปฏิบัติจะต้องอาศัยความพยายาม ปรรวณความเพียร คือ การกระทำที่ ติดต่อกันไป สามารถสำรวจได้มากน้อยแค่ไหนเพียงใดก็ระครองจิตไว้ คือ รักษาคุณภาพจิต ไว้ในฐานะนั้นๆ แล้วก็พยายามสำรวมระวังต่อไป

2) ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรวณความเพียร ระครองจิตตั้งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว

3) ภาวนापธาน เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หมายถึง การทำฉันทะให้เกิดพยายาม ปรรวณความเพียร ระครองจิตตั้งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

4) อนุรักขนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นมิให้เสื่อมและให้เจริญ ยิ่งขึ้นไป หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายามปรรวณความเพียร ระครองจิต ตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืมเพื่อความเจริญรุ่งเรือง เพื่อให้บริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

หลักสัมมัตถะเป็นคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงใช้บำเพ็ญเพียรเพื่อ การบรรลุธรรมและพระองค์ก็ได้อบรมสั่งสอนพุทธสาวกและพุทธสาวิกาให้หมั่นปฏิบัติด้วยจิตอันตั้ง มั่นในสัมมัตถะอย่างต่อเนื่อง จึงทำให้พุทธสาวกและพุทธสาวิกาเข้าถึงธรรมะและนำไปสู่การบรรลุ ธรรมได้อย่างไม่ต้องสงสัย

2.4.3 อธิบาท 4

อธิบาท 4 เป็นศัพท์ในพระพุทธานุสสา หมายถึง ฐานหรือหนทางสู่ความสำเร็จ หรือ คุณ เครื่องให้ถึงความสำเร็จ คุณเครื่องสำเร็จสมประสงค์ ทางแห่งความสำเร็จ³¹คุณธรรมที่นำไปสู่ความ สำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน อภิญญา มรรค ผล มี 4 ประการ คือ 1. ฉันทะ (ความพอใจ) 2. วิริยะ (ความเพียร) 3. จิตตะ (ความคิด) 4. วิมังสา (ความไตร่ตรอง)

ใน มหาปรินิพพานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสกับท่านพระอานนทว่า“อธิบาท 4 อันผู้ใดผู้หนึ่ง เจริญแล้ว ทำให้เป็นคฤยานทำให้เป็นที่ตั้ง ให้ตั้งมั่นแล้ว อบรมแล้ว ปรรวณดีแล้ว ผู้นั้นเมื่อจำนองอยู่

³¹พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแล้ว, หน้า 561.

พึงดำรงอยู่ตลอดกับ หรือเกินกว่ากับ” เมื่อมารมาทูลขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน ด้วยว่า พระพุทธศาสนาตั้งมั่นดีแล้วและพุทธสาวกมีความฉลาดในธรรมแล้ว พระองค์ได้ทรงกล่าวแสดง ข้อความข้างต้น (อิทธิบาท 4 อันผู้ใดผู้หนึ่งเจริญแล้ว ... ฯลฯ... หรือเกินกว่ากับ) เช่นนี้เป็นนิมิตหลาย ครั้งต่อหน้าพระอานนท์ แต่พระอานนท์มิได้รู้เท่าทัน จึงไม่ได้วิงวอนขอพระตถาคต พระตถาคตจึงทรง ปลงอายุสังขาร

ในมหัศจรรย์ว่า ด้วยอานิสงส์ของการเจริญอิทธิบาท 4 แสดงไว้ว่า ผู้เจริญอิทธิบาท 4 (ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา) ย่อมมีผลมาก มีใจความว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วย ฉันทสมาธิ และ ปธานสังขาร ดังนี้ว่า ฉันทะของเราจักไม่ย่อหย่อนเกินไป ไม่ต้องประคองเกินไป ไม่หดหู่ในภายใน ไม่ฟุ้งซ่านไปใน ภายนอก และเธอมีความสำคัญในเบื้องหลังเบื้องหน้าอยู่ว่า เบื้องหน้าฉันทะ เบื้องหลังก็ฉันทะนั้น เบื้องหลังฉันทะ เบื้องหน้าก็ฉันทะนั้น เบื้องกลางฉันทะ เบื้องบนก็ฉันทะนั้น เบื้องบนฉันทะ เบื้องกลางก็ฉันทะนั้น กลางวันฉันทะ กลางคืนก็ฉันทะนั้น กลางคืนฉันทะ กลางวันก็ฉันทะนั้น เธอมีใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ อบรมจิตให้สว่างอยู่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาท 4 อันภิกษุเจริญแล้วอย่างนี้ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้ ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก”

สรุป อิทธิบาท 4 หมายถึงคุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมายตามที่ตนประสงค์ ผู้หวังความสำเร็จในสิ่งใด ต้องทำตนให้สมบูรณ์ ด้วยสิ่งที่เรียกว่า อิทธิบาท ซึ่งจำแนกไว้เป็น 4 ข้อ คือ

1) ฉันทะ คือความพอใจรักใคร่ในสิ่งที่ทำหมายถึง ความต้องการที่จะต้องทำ ใฝ่ใจรักในการทำจะทำสิ่งนั้น ๆ อยู่เสมอ ๆ ไม่ปล่อยให้เสียเวลาและปรารถนาที่จะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นด้วยความพอใจในฐานะเป็นสิ่งที่ตนถือว่าดีที่สุด

2) วิริยะ คือความพากเพียร หมายถึง ความขยันหมั่นเพียรพยายามทำงานนั้นให้สำเร็จ ประกอบด้วยความเข้มแข็งอดทนในการทำงาน เป็นการกระทำที่ติดต่อ ไม่ขาดตอน เป็นระยะยาวจนประสบความสำเร็จบรรลุเป้าหมายที่วางไว้

3) จิตตะ คือการมีจิตตั้งมั่นในการทำงานด้วยความเอาใจใส่ต่อการงานที่กำลังกระทำนั้นอย่างจดจ่อต่อเนื่อง โดยไม่ปล่อยให้เสียเวลาเปล่าประโยชน์ เมื่อลงมือทำแล้วจะทำด้วยความคิดรอบคอบ เอาใจใส่ฝึกฝนในสิ่งนั้นไม่ปล่อยให้ใจฟุ้งซ่านเลื่อนลอยจากการงานนั้น ๆ ด้วยตั้งใจว่าจะทำได้สำเร็จแน่นอน

4) วิมังสา คือการพิจารณาไตร่ตรองปัญหาต่าง ๆ ด้วยปัญญา ใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ หมั่นตรวจสอบสอดส่องหาเหตุผลในสิ่งที่ทำนั้น โดยวางแผนวัดผลเปรียบเทียบกับผลดีผลเสีย คิดหาวิธีแก้ไขปรับปรุงให้การทำงานที่ทำนั้นสำเร็จมีคุณภาพ และมีความเจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป³²

³²พระคันธสาราภังค์, โทธิปกรณ์ธรรม, อ่างแล้ว, หน้า 60.

พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า ฟังเจริญอิทธิบาท 4 ประการ เพื่อรู้อย่าง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละสังโยชน์ เมื่อเจริญอิทธิบาท 4 ประการให้มาก ย่อมนำไปสู่นิพพาน การเจริญอิทธิบาท 4 ประกอบด้วย³³

- 1) เจริญอิทธิบาท 4 ที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร
- 2) เจริญอิทธิบาท 4 ที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร
- 3) เจริญอิทธิบาท 4 ที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร
- 4) เจริญอิทธิบาท 4 ที่ประกอบด้วยวิมิงสาสมาธิประธานสังขาร

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ได้กล่าวไว้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะได้เจริญ ได้กระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท 4 เหล่านี้แล ภิกษุพึงหวังผลได้ 2 อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตตผล ในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีความถ้อยมั่นเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี”³⁴

2.4.4 อินทรีย์ 5

อินทรีย์ หมายถึง สิ่งที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน³⁵

อินทรีย์ หมายถึง ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่ง ๆ³⁶ อินทรีย์ 5 หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน โดยเป็นเจ้าการในการทำหน้าที่ และเป็นหัวหน้านำสัมปยุตตธรรมในการครอบงำกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ มี 5 อย่าง ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา

อินทรีย์ 5 คือคุณธรรมที่เป็นใหญ่ในการทำความดีด้านต่าง ๆ ได้แก่ ศรัทธา ความเป็นใหญ่ด้านความเชื่อเรื่องกรรม และผลของกรรม และเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เป็นต้น วิริยะ ความเป็นใหญ่ด้านความเพียร สติ ความเป็นใหญ่แห่งพลังความระลึกได้ สมาธิ ความเป็นใหญ่ด้านความคิดจิตมั่นรวมเป็นหนึ่ง พร้อมด้วยปัญญารู้ชัดในเหตุและผล และเพื่อให้การปฏิบัติธรรมได้ผลก้าวหน้า ผู้ปฏิบัติจะต้องปรับอินทรีย์ 5 ให้เสมอกัน กล่าวคือ ปรับศรัทธากับปัญญาให้พอดีกันปรับสมาธิกับวิริยะให้เหมาะสมกัน ส่วนสติใช้เป็นตัวประสานประคับประคองในการปฏิบัติธรรม³⁷

³³ผศ.จุฑาภักดิ์ หริรักษ์ธำรงค์, “รูปแบบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, อ่างแล้ว, หน้า 27.

³⁴ส.ม.19/1218/295.

³⁵สุชีพร ปัญญาญาณภาพ, พจนานุกรม ศัพท์พระพุทธศาสนา, อ่างแล้ว, หน้า 324.

³⁶สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2561), หน้า 611.

³⁷พระครูวินัยธรชัยภูธรพรช อคฺคธมฺโม (ณ น่าน), “ศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักกายตนะที่ส่งผลต่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, อ่างแล้ว, หน้า 118.

ในอรรถกถาปรากฏข้อความที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธพจน์ไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ 5 ประการนี้ 5 ประการเป็นไฉน คือ สัทธินทรีย์ 1 วิริยอินทรีย์ 1 สตินทรีย์ 1 สมาธิ นทรีย์ 1 ปัญญาอินทรีย์ 1”³⁸

สรุป อินทรีย์ 5 คือ คุณธรรมที่เป็นใหญ่ในการทำความดีด้านต่าง ๆ ดังนั้นอินทรีย์ 5 จึงประกอบด้วย

1) สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) ทำหน้าที่ในการเชื่อคือเชื่อในเรื่องบาป บุญ มีจริง ทำดี ได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนทำอย่างไรได้อย่างนั้น เชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าและในโพธิปักขิยธรรม ซึ่งเป็นธรรมเครื่องตรัสรู้ ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงลักษณะของผู้มี สัทธินทรีย์ไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัทธินทรีย์เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ มีศรัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตว่าแม้เพราะเหตุนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็น พระอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะเสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลกเป็น สารถิฝีกบวชที่ควรฝึกไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเบิกบานแล้วเป็น ผู้จำแนกธรรม นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์”³⁹

2) วิริยอินทรีย์ (อินทรีย์คือวิริยะ) ทำหน้าที่ในการเพียรพยายามทำกุศล ละอกุศล คือเพียร ละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เกิดขึ้นอีก เพียรระวังไม่ให้อกุศลเกิดขึ้น เพียรเจริญกุศลที่เกิดขึ้นแล้วทำให้ มากขึ้นและเพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เกิดเสื่อม ที่เรียกว่าสัมมัปปธาน

เกี่ยวกับหน้าที่ของอินทรีย์ 5 นั้นมีแสดงไว้ว่า “ก็วิริยอินทรีย์เป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ปรรวาทความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรม มี กำลัง มีความบากบั่น มั่นคงไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย อริยสาวกนั้น ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรวาทความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้มั่น เพื่อความไม่บังเกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่ บังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมที่ยังไม่บัง เกิดขึ้น เพื่อความถึงพร้อม เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อ ความบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า วิริยอินทรีย์”⁴⁰

วิริยอินทรีย์ มีความสำคัญในฐานะที่เป็นพลังให้ก้าวสู่ความสำเร็จ เป็นปัจจัยต่อเนื่องจาก สัทธินทรีย์ กล่าวคือ เมื่อมีศรัทธาที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ทำให้มีความเพียรอย่างต่อเนื่องยอมทำให้ถึง

³⁸ ส.ม.อ.31/13.

³⁹ ส.ม.19/859/214.

⁴⁰ ส.ม.อ.31/13.

จุดมุ่งหมายปลายทางที่สำคัญได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ คนข้ามโอชะได้ด้วยศรัทธา ข้ามอรรณพได้ด้วย ความไม่ประมาท ล่วงทุกข์ได้ด้วย ความเพียร บริสุทธิตได้ด้วยปัญญา ฯ”⁴¹

3) สตินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) ทำหน้าที่ระลึกความรู้สึกตัวในสติปัฏฐาน 4 คือ รู้สึกตัวในอริยาบถ ทั้งสี่คือ ยืน เดิน นั่ง นอน และอริยาบถต่างๆ รู้สึกเวทนาที่เกิดขึ้นกับจิต ประจักษ์จิตในสภาวะธรรมต่างๆ

เกี่ยวกับหน้าที่ของอินทรีย์ 5 นั้นมีแสดงไว้ว่า “ก็สตินทรีย์เป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีสติ ประกอบด้วยสติเครื่องรักษาตัวอย่างยิ่ง ระลึกได้ ตามระลึกได้ ซึ่งกิจที่กระทำและคำพูดแม่นยำได้ อริยสาวกนั้นย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสีย ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ ... ย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ... ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสีย นี้เรียกว่า สตินทรีย์”⁴²

สตินทรีย์มีบทบาทอย่างมากในการดำเนินชีวิตของมนุษย์เพราะสติเป็นตัวทำให้เกิดการระมัดระวังตัว เป็นตัวระลึกไม่ให้จิตตกไปสู่ที่ชั่ว โดยเฉพาะการปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้น สติมีบทบาทอย่างมาก ความเป็นผู้มีสติคือความเป็นผู้ไม่ประมาท เมื่อเจริญสติ พิจารณาใคร่ครวญ ประคับประคอง การปฏิบัติธรรมไม่ให้ฟุ้งซ่าน และนำไปสู่ความสำเร็จทำให้สามารถข้ามพ้นโอชะได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล มีปัญญา มีใจตั้งมั่นดีแล้ว มีความหมายรู้ ณ ภายใน มีสติทุกเมื่อ ย่อมข้ามพ้นโอชะที่ข้ามได้แสนยาก”⁴³

4) สมานินทรีย์ (อินทรีย์คือสมาธิ) ทำหน้าที่ในการตั้งมั่นในอารมณ์ ที่เป็นขณิกสมาธิ สมาธิช่วงหนึ่ง อุปจารสมาธิสมาธิที่เฉียดใกล้ ๆ ญาณ และอัปปนาสมาธิ คือสมาธิที่มุ่งตั้งลงไปจนถึงได้ ญาณสมาบัติ

เกี่ยวกับหน้าที่ของอินทรีย์ 5 นั้นมีแสดงไว้ว่า “ก็สมานินทรีย์เป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต อริยสาวกนั้น สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก วิจาร์ มีปีติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอก ผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ เพราะวิตกวิจาร์สงบไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ เธอมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌาน ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เธอ

⁴¹ ส.ส.15/843/298.

⁴² ส.ม.อ.31/13.

⁴³ ช.สุ.25/309/328.

บรรลุดุตถกถา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขา เป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ นี้เรียกว่า สมาธินทรีย์”⁴⁴

สมาธินทรีย์นี้มีความสำคัญมากเพราะเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อความหลุดพ้นของจิต ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสปราศจากอุปกิเลส อ่อนควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ได้น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ เรานั้นได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้เหตุให้เกิดทุกข์ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ความดับทุกข์ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า เหล่านี้อาสวะ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้เหตุให้เกิดอาสวะ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ความดับอาสวะ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เมื่อเรานั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นแล้วแม้จากกามาสวะ ได้หลุดพ้นแล้วแม้จากภวาสวะ ได้หลุดพ้นแล้วแม้จากอวิชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ได้มีญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ได้รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”⁴⁵

5) ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา) ทำหน้าที่ในการรู้ในอริยสัจจ รู้ว่าทุกข์เกิดเพราะอะไร รู้สาเหตุของมัน รู้วิธีดับหรือแก้ไขและลงมือปฏิบัติตามวิธีแก้ทุกข์นั้น ตลอดไปจนถึงการรู้การเข้าใจว่าสภาวะทั้งปวงล้วนตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์คือ ทยอยอยู่แบบเดิมไม่ได้ มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพ ไม่สามารถควบคุมได้

เกี่ยวกับหน้าที่ของอินทรีย์ 5 นั้นมีแสดงไว้ว่า “ก็ปัญญินทรีย์เป็นไฉน? ดูรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มียปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเครื่องกำหนดความเกิดความดับ อันประเสริฐ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ อริยสาวกนั้นย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์”⁴⁶

ปัญญินทรีย์ นี้มีความสำคัญในฐานะเป็นเครื่องชำแรกกิเลส เมื่อปัญญาบริสุทธิ์รู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงแล้วย่อมยังจิตให้สงบ มั่นคง ผ่องแผ้ว สามารถพิจารณาเห็นธรรมสัจจะ ในอริยสัจ 4 เพื่อความดับทุกข์ เพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์ได้แจ่มแจ้งตลอดบรรลุดุตถกถาเป็นอริยบุคคล

พระพุทธองค์ตรัสว่า เมื่อปฏิบัติจนถึงขั้นรู้ชัดถึงคุณโทษ และการสลัดออกแห่งอินทรีย์ 5 ตามความเป็นจริงแล้ว จะได้ชื่อว่าเป็นพระโสดาบัน และจำได้ตรัสรู้แน่นอน มีพระพุทธพจน์ตอนหนึ่ง ตรัสอธิบายเรื่องสติไว้ว่า “ความระลึก ความระลึกถึง ความระลึกเฉพาะ ความระลึก กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ เอกา

⁴⁴ ส.ม.อ.31/14.

⁴⁵ วิ.ม.อ.1/3/6.

⁴⁶ ส.ม.อ.31/14.

ยมนมรรค ธรรมนี้เรียกว่า สติ บุคคลเป็นผู้เข้าใกล้ เข้าชิด เข้าถึง เข้าถึงพร้อม เข้าไปถึง เข้าไปถึงพร้อม ประกอบด้วยสตินี้ บุคคลนั้นเรียกว่า มีสติ”⁴⁷ อินทรีย์ 5 จึงเป็นหลักธรรมที่ขับเคลื่อนการปฏิบัติให้ก้าวหน้าไปพร้อมกับธรรมที่เรียกว่า พละ 5 อันมีความหมายสอดคล้องกัน

2.4.5 พละ 5

พละ หมายถึง กำล้าง พละ 5 คือ ธรรมอันเป็นกำล้าง ซึ่งทำให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ดำรงอยู่ได้ในสัมปยุตตธรรมทั้งหลายอย่างไม่หวั่นไหว ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์จะเข้าครอบงำไม่ได้ เป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่อริยมรรค มี 5 คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา⁴⁸

พละ แปลว่า กำล้าง พละ 5 คือ ธรรมเป็นกำล้าง 5 ประการคือ (1) สัทธา หมายถึง ความเชื่อ (2) วิริยะ หมายถึง ความเพียร (3) สติ หมายถึง ความระลึกได้ (4) สมาธิ หมายถึง ความตั้งใจมั่น (5) ปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ ธรรม 5 อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์ 5 หรือธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน บุคคลที่จะประกอบกิจใด ๆ ถ้ามีกำล้างย่อมจะประสบความสำเร็จ กล่าวคือ มีความเชื่อว่าการงานนั้นดีมีประโยชน์ต่อตนและส่วนรวม มีความเพียรพยายามที่จะกระทำกิจการนั้น ๆ มีสติอยู่ทุกขณะที่ลงมือทำกิจการนั้น ๆ มีความมั่นใจแน่วแน่ต่อการทำงานที่ทำอยู่สม่ำเสมอ และใช้ความรอบรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ทุ่มเททำงานให้บรรลุเป้าหมาย⁴⁹

ในอรรถกถา พลกถา มีพระพุทฺธพจน์กล่าวไว้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย พละ 5 ประการนี้ 5 ประการเป็นไฉน คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ ดูกรภิกษุทั้งหลาย พละ 5 ประการนี้แล ฯ”⁵⁰

สรุป พละ 5 คือ ธรรมอันเป็นกำล้าง ซึ่งทำให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง เป็นกำล้างในการปฏิบัติ และเป็นกำล้างในการประหารอกุศลต่าง ๆ มี 5 ประการคือ

- 1) สัทธา ความเชื่อ
- 2) วิริยะ ความเพียร
- 3) สติ ความระลึกได้
- 4) สมาธิ ความตั้งจิตมั่น
- 5) ปัญญา ความรู้ทั่วชัด

⁴⁷พ.ม.หา.29/14/9.

⁴⁸สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ่างแล้ว, หน้า 288.

⁴⁹พระมหาอำนาจ พุทธิเมธี, *นวโกวาท ฉบับสมบูรณ์*, (กรุงเทพมหานคร : หจก.รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2551), หน้า 76.

⁵⁰พ.ปฏิ.อ.69/607.

ธรรม 5 อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์ 5 ที่เรียกว่า อินทรีย์ เพราะความหมายว่าเป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่แต่ละอย่าง ๆ ของตน คือเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงตามลำดับ ที่เรียกว่า พละ เพราะความหมายว่า เป็นพลังทำให้เกิดความมั่นคงซึ่งความไร้ศรัทธา เป็นต้น แต่ละอย่างจะเข้าครอบงำไม่ได้ พละหมวดนี้เป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจให้ถึงซึ่งความหลุดพ้นโดยตรง

พละ 5 มีลักษณะสำคัญดังนี้

1) สัทธาพละ (กำลังคือศรัทธา) หมายถึง ความเชื่อ กำลังการควบคุมความสงสัย ความวิตก มีความไม่หวั่นไหวในความไม่มีศรัทธา ดังมีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก พลกถา ความว่า “สัทธาพละเป็นไฉน ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวไปในความไม่ศรัทธา เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาติธรรม เพราะความว่าครอบงำกิเลสทั้งหลาย เพราะความว่าเป็นความสะอาดในเบื้องต้นแห่งปฏิเวธ เพราะความว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต เพราะความว่าเป็นที่มองแผ้วแห่งจิต เพราะความว่าเป็นเครื่องบรรลुकุณพิเศษ เพราะความว่าแทงตลอดธรรมที่ยิ่ง เพราะความว่าตรัสรู้สัจจะ เพราะความว่าให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี้เป็นสัทธาพละ”⁵¹

2) วิริยะพละ (กำลังคือวิริยะ) หมายถึง ความเพียร กำลังการควบคุมความเกียจคร้าน มีความไม่หวั่นไหวในความไม่เกียจคร้าน ดังมีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก ความว่า “วิริยะพละเป็นไฉน ชื่อว่าวิริยะพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวไปในความเกียจคร้าน เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาติธรรม ฯลฯ เพราะความว่าให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี้เป็นวิริยะพละ”⁵²

3) สติพละ (กำลังคือสติ) หมายถึง ความตั้งใจมั่น กำลังการควบคุมการวอกแวกเขวไขว่ ฟุ้งซ่าน มีความไม่หวั่นไหวในความไม่ประมาท ดังมีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก พลกถา ความว่า “สติพละเป็นไฉน ชื่อว่าสติพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวไปในความประมาท เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาติธรรม ฯลฯ เพราะความว่าให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี้เป็นสติพละ”

4) สมาธิพละ (กำลังคือสมาธิ) หมายถึง ความตั้งใจมั่น กำลังการควบคุมการวอกแวกเขวไขว่ ฟุ้งซ่าน มีความไม่หวั่นไหวไปเพราะความฟุ้งซ่าน ดังมีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ยุกนัทธวรรค พลกถา ว่า “สมาธิพละเป็นไฉน ชื่อว่าสมาธิพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวไปในอุทัจจะ เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาติธรรม.... ฯลฯ เพราะความว่าให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี้เป็นสมาธิพละ”

5) ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา) หมายถึง ความรอบรู้ กำลังการควบคุม การทำเกินพอดี มีความไม่หวั่นไหวไปในความไม่รู้ ดังมีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย

⁵¹ช.ปฎิ.อ.69/607.

⁵²ช.ปฎิ.อ.69/608.

ปฏิสัมพันธ์มารรค ยุคนัทรวรรค พลกถา ว่า “ปัญญาพละเป็นไฉน ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวไปในความประมาท เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาติธรรม.... ฯลฯ เพราะความว่าให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี่เป็นปัญญาพละ”

พละ 5 และ อินทรีย์ 5 เหมือนกันโดยองค์ธรรม เพียงแต่อธิบายคนละนัย คือ ความเป็นใหญ่และความไม่หวั่นไหว เปรียบเหมือนแม่น้ำมีเกาะอยู่ตรงกลางพึงทราบว่ามีน้ำสองสายที่แบ่งโดยเกาะตรงกลางก็เป็นสายน้ำเดียวกันและก็ย่อมบรรจบกัน ดังเช่น อินทรีย์ 5 และพละ 5 ประการที่สำคัญที่ลืมไม่ได้ คือ อินทรีย์ 5 และพละ 5 ก็คือการอบรมเจริญปัญญาเพื่อบรรลุมรรคผลในขณะที่อบรมสติปัญญา ก็ชื่อว่าอบรมอินทรีย์ 5 และพละ 5 ด้วย มีพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเจริญพละ 5 กระทำให้มากซึ่งพละ 5 อย่างนี้แล ย่อมเป็นผู้โน้มไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน”⁵³

2.4.6 โภชณังค 7

โภชณังค หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ หรือ องค์ของผู้ตรัสรู้ มี 7 ข้อ คือ 1.สติ 2.ธัมมวิจยะ 3.วิริยะ 4.ปีติ 5.ปัสสัทธิ 6.สมาธิ 7.อุเบกขา⁵⁴

โภชณังค แยกเป็นคำสองคำคือ โภชณะ + อังคะ โภชณะ แปลว่า การตรัสรู้ อังคะ แปลว่า องค์ มารวมกันเป็น โภชณังคะ แต่คนไทยเรียกโภชณังค ออกเสียงโภชณังคะไม่ค่อยถนัด โภชณังค แปลว่า ธรรมะเป็นองค์ตรัสรู้ ซึ่งมีอยู่ 7 ประการ คือ 1.สติ ความระลึกได้ 2.ธัมมวิจยะ การสอดส่องธรรม 3.วิริยะ ความเพียร 4.ปีติ ความอิ่มใจ 5.ปัสสัทธิ ความสงบกายและความสงบจิต 6.สมาธิ ความตั้งใจมั่น 7.อุเบกขา ความวางเฉย⁵⁵

โภชณังค หมายถึง องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้⁵⁶

โภชณังค แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้ เป็นองค์ประกอบที่ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาหยั่งรู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงแล้วก่อให้เกิดวิชาและวิมุตติในที่สุด พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า โภชณังคเป็นธรรมที่โน้มไปสู่พระนิพพาน เหมือนแม่น้ำคงคาที่ไหลไปสู่มหาสมุทรตามปกติ⁵⁷

สรุป โภชณังค หมายถึง องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ เป็นองค์ประกอบที่ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาหยั่งรู้ เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง โภชณังคเป็นองค์ธรรมที่โน้มไปสู่พระนิพพานได้มีด้วยกัน 7 ประการคือ

⁵³ ส.ม.19/1101/266.

⁵⁴ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ่างแล้ว, หน้า 303.

⁵⁵ พระศาสนโสภณ, *บทอบรมกรรมฐานหลักสูตร 15 วัน ตอนที่ 2*, อ่างแล้ว, หน้า 340.

⁵⁶ สุขีพ บุญญาณูปภาพ, *พจนานุกรม ศัพท์พระพุทธศาสนา*, อ่างแล้ว, หน้า 175.

⁵⁷ พระมงคลธรรมวิธาน, ดร., *ทฤษฎีและการปฏิบัติกรรมฐาน*, อ่างแล้ว, หน้า 211.

1) สติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสติ) หมายถึง ความระลึกได้ ความระลึก รู้ สำนึกพร้อมอยู่ มีสติเจตสิกที่ระลึกรู้อารมณ์อยู่ในกาย เวทนา จิต และธรรม ต่อเนื่องกันระลึก สภาวธรรมในปัจจุบันขณะ โดยปราศจากอคติ ระลึกรู้ชัดอยู่ในสภาวธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย และดับไปตามเหตุปัจจัยเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติสัมโพชฌงค์ไว้ก่อนลำดับแรก เพราะเป็น อุปการะแก่วิชัยธรรมที่เหลือทั้งหมด ซึ่งตรัสไว้ ดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็เรากล่าวสตินั้นแล ว่ามี ประโยชน์แก่ธรรมทั้งปวง”⁵⁸

ในพระอภิธรรมปิฎก มีพระพุทธรพจน์กล่าวไว้ว่า “ในโพชฌงค์ 7 นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็น ไฉน สติในธรรมภายในมีอยู่ สติในธรรมภายนอกมีอยู่ สติในธรรมภายในแม่ใด สติในธรรมภายในแม่ นั้น ก็ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน สติในธรรม ภายนอกแม่ใด สติในธรรมภายนอกแม่นั้น ก็ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความ ตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”⁵⁹

2) ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือธัมมวิจยะ) หมายถึง ความ สอดส่องสืบค้นธรรม การเลือกเฟ้นเจริญกุศลธรรม การรู้สภาวธรรมอันเป็นรูปนามเป็นปัญญาหยั่งเห็น อย่างแท้จริง ว่าเป็นรูป นี้เป็นนาม มีปัญญาเจตสิกที่รู้รูปและนามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่การพิจารณาเพียงใคร่ครวญด้วยสุตมยปัญญา หรือคตินิกเอา แต่เป็นการรู้แจ้งสภาวธรรมด้วย การเจริญวิปัสสนากาวนา ธัมมวิจยะ แปลว่า เลือกเฟ้นธรรม ได้แก่ ไตรตรอง เลือกเฟ้นสังขธรรมทั้ง 4 ประการ คือ อริยสัจ 4

ในพระอภิธรรมปิฎก มีพระพุทธรพจน์กล่าวไว้ว่า “ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นไฉน ความ เลือกสรรในธรรมภายในมีอยู่ ความเลือกสรรในธรรมภายนอกมีอยู่ ความเลือกสรรในธรรมภายในแม่ ไฉน ความเลือกสรรในธรรมภายในแม่นั้นก็ชื่อว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อ ความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความเลือกสรรในธรรมภายนอกแม่ใด ความเลือกสรรในธรรมภายนอก แม่ นั้น ก็ชื่อว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”⁶⁰

3) วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือวิริยะ) หมายถึง ความเพียร เป็นความ เพียรทางกาย (กายิกวิริยะ) และความเพียรทางใจ (เจตสิกวิริยะ) ความเพียรในที่นี้เป็นความอดุสาหะ ที่มีกำลังซึ่งเรียกว่า อาตปาปะ คือ ความเพียรเผากิเลส ไม่ใช่ความเพียรที่ย่อหย่อน มีวิริยเจตสิกที่แก่ กล้าเป็นวิริยอินทรีย์ เป็นสภาวะที่แก่กล้าทำให้ธรรมดำเนินไปต่อเนื่องและถูกวิธี ประคองจิตไม่ให้ ท้อแท้ในการเจริญภาวนา ผู้เจริญวิปัสสนาเพียรจดจ่ออย่างแรงกล้า ตามสภาวะปัจจุบันด้วย

⁵⁸พระภิกษุวิฑูรย์, วิปัสสนากาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, อ่างแล้ว, หน้า 370.

⁵⁹อภิ.วิ.อ.78/228.

⁶⁰อภิ.วิ.อ.78/229.

สัมมปธาน 4 ในทางกาย คือ ตั้งกายให้ตรงเสมอ ในทางใจคือจดจ่อสภาวะปัจจุบันที่รู้สึกว่าจะชอบไม่ชอบ กำหนดให้รู้เท่าทันอารมณ์

ในพระอภิธรรมปิฎก มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า “วิริยสัมโพชฌงค์เป็นไฉน ความเพียรทางกายมีอยู่ ความเพียรทางใจมีอยู่ ความเพียรทางกายแม้ใด ความเพียรทางกายแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความเพียรทางใจแม้ใด ความเพียรทางใจแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”⁶¹

4) ปิตีสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือปิติ) หมายถึง ความอึดใจ ใจเป็นความสุขเอิบอ้อมอย่างท่วมท้นตลอดร่างกาย มีความเต็มตัวซาบซ่านเต็มไปด้วยความสุข มีปิติเจตสิกที่มีความอึดใจในการเจริญสติปัฏฐาน ปิติแผ่ซ่านไปด้วยความยินดี ทำให้กายและจิตฟูขึ้น มี 5 ประการคือ

- (1) ขุททกาศปิติ ปิติเล็กน้อย มีชนลุกทั่วร่างกาย หรือน้ำตาไหล
- (2) ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะ ปรากฏแม้ในขณะที่เพิ่งหลับตา
- (3) โลกกันตिकाปิติ ปิติซึมซับ คล้ายคลื่นหรือกระแสไฟ
- (4) อุพเพงคาศปิติ ปิติโลดโผน ทำให้กายลอยได้
- (5) ผรณาศปิติ ปิติซาบซ่าน ซาบซ่านทรวงอก ไปมาทั่วร่าง

ปิติประเภทหลังมีกำลังกว่าประเภทแรก เมื่อกำหนดรู้เท่าทัน จะสามารถยกจิตและอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาและโลกุตตรธรรมได้

ในพระอภิธรรมปิฎก มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า “ปิตีสัมโพชฌงค์เป็นไฉน ปิติที่มีวิตก มีวิจาร์ มีอยู่ ปิติที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีอยู่ ปิติที่มีวิตก มีวิจาร์แม้ใด ปิติที่ไม่มีวิตก มีวิจาร์แม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า ปิตีสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ปิติที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์แม้ใด ปิติที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์แม้หนึ่ง ก็ชื่อว่าปิตีสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”⁶²

5) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือปัสสัทธิ) หมายถึง ความสงบกายสงบใจ เป็นความสงบกายสงบใจเหมือนมีเราอยู่คนเดียวในโลก ไม่มีเสียงดังรบกวน แม้เสียงภายนอกจะปรากฏตามครรลองของธรรมชาติ แต่จิตของผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนปิดรับสัญญาณเสียงไว้ ทำให้เกิดความสงบกายสงบใจไม่ถูกลิงคายนอกรบกวน มีปัสสัทธิเจตสิก มีความสงบกายสงบใจในขณะกำหนดรู้อารมณ์ กาย เวทนา จิต และธรรม มีสภาพสงบ ไม่มีกิเลสรบกวนใจให้หมองเศร้า ไมโลภ ไมโกรธ ไม่

⁶¹อภิ.วิ.อ.78/230.

⁶²อภิ.วิ.อ.78/229.

หลง ไม่กระวนกระวาย มีความเยือกเย็นอันเกิดจากความไม่ดิ้นรนแห่งกาย และจิต เรียกว่า กายปัสสัทธิ และ จิตปัสสัทธิ

ในพระอภิธรรมปิฎก มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า “ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นไฉน กายปัสสัทธิ มีอยู่ จิตตปัสสัทธิมีอยู่ กายปัสสัทธิแม้ใด กายปัสสัทธิแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไป เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน จิตตปัสสัทธิแม้ใด จิตตปัสสัทธิแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”

6) สมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสมาธิ) หมายถึง ความมีใจตั้งมั่นใจ มีความมั่นคงแน่วแน่อยู่ในกิจที่ทำนั้น ไม่โลเลจับจด ไม่วอกแวกส่งไปสู่ที่อื่น จิตแน่วในอารมณ์สมาธิ มี เอกัคคตาเจตสิก ความตั้งใจมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างแน่วแน่ของกุศลจิต ไม่ฟุ้งซ่าน

ในพระอภิธรรมปิฎก มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า “สมาธิสัมโพชฌงค์เป็นไฉน สมาธิที่มีวิตก มีวิจาร์มีอยู่ สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีอยู่ สมาธิที่มีวิตก มีวิจาร์แม้ใด สมาธิที่ไม่มีวิตก มีวิจาร์แม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า สมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์แม้ใด สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์แม้หนึ่ง ก็ชื่อว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”⁶³

7) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คืออุเบกขา) หมายถึง ความมีใจเป็นกลาง เพราะเห็นตามเป็นจริง ความเพ่งพิจารณาธรรมอย่างเป็นกลาง อุเบกขา แปลว่า เป็นกลาง วางเฉย มีัตตรมขันธ์ตตาเจตสิก ที่ทำให้จิตเป็นกลาง หรือสม่าเสมอในสภาพธรรมที่ปรากฏ แต่อุเบกขาที่เป็นสัมโพชฌงค์นั้น มีลักษณะพิจารณาสภาพธรรมในกาย เวทนา จิต และธรรม ตามความเป็นจริง ไม่ให้ตกไปในฝ่ายแห่งอารมณ์ที่ชอบ และไม่ชอบ หักห้ามความย่อและหย่อนแห่งจิต ดูความเกิดดับความเป็นไปของจิตในสมาธินั้นให้เฉยอยู่ ไม่เอนเอียงไปข้างยินดียินร้าย

ในพระอภิธรรมปิฎก มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า “อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน อุเบกขาในธรรมภายในมีอยู่ อุเบกขาในธรรมภายนอกมีอยู่ อุเบกขาในธรรมภายในแม้ใด อุเบกขาในธรรมภายในแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน อุเบกขาในธรรมภายนอกแม้ใด อุเบกขาในธรรมภายนอกแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”⁶⁴

อานิสงส์ของการเจริญโพชฌงค์ มี 7 ประการ คือ

- 1) จะได้บรรลุอรหัตตผลทันทีในปัจจุบัน
- 2) หากปัจจุบันยังไม่ได้บรรลุก็จะได้บรรลุเวลาใกล้ตาย

⁶³อภิ.วิ.อ.78/230.

⁶⁴อภิ.วิ.อ.78/231.

3) หากปัจจุบันและเวลาใกล้จะตายยังไม่ได้บรรลุ ก็จะได้เป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพายี⁶⁵ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ) 5 ประการสิ้นไป

4) หากปัจจุบันและเวลาใกล้จะตายยังไม่ได้บรรลุ และไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพายี ก็จะได้เป็นพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายี เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ 5 ประการสิ้นไป

5) หากปัจจุบันและเวลาใกล้จะตายยังไม่ได้บรรลุ ไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพายี และไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายี ก็จะได้เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี⁶⁶ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ 5 ประการสิ้นไป

6) หากปัจจุบันและเวลาใกล้จะตายยังไม่ได้บรรลุ ไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพายี ไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายี และไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี ก็จะได้เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ 5 ประการสิ้นไป

7) หากปัจจุบันและเวลาใกล้จะตายยังไม่ได้บรรลุ ไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพายี ไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายี ไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี และไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี ก็จะได้เป็นพระอนาคามีผู้อุทังโสโตกนิภูคคามิ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ 5 ประการสิ้นไป

2.4.7 อริยมรรคมีองค์ 8

มรรค แปลว่า ทาง หนทาง คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมีองค์ 8 ประการอันประเสริฐ เรียกสามัญว่า มรรคมีองค์ 8 ได้แก่ 1.สัมมาทิฐิ เห็นชอบ 2.สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ 3.สัมมาวาจา เจรจาชอบ 4.สัมมากัมมันตะ ทำการชอบ 5.สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ 6.สัมมาวายามะ เพียรชอบ 7.สัมมาสติ ระลึกชอบ 8.สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ⁶⁷

มรรค แปลว่า ธรรมที่ฆ่ากิเลส วิเคราะห์ว่า กิเลส มาเรนโต คจฉติ นิพพานตถิเกหิ มคคิยตีติ วา มคโค สมมาทิฐิอาทโย อภุชฺฐ ธมมา ชื่อว่า มรรค เพราะฆ่ากิเลสทั้งหลายได้ เพราะผู้ต้องการพระนิพพานจะต้องแสวงหามรรคมีองค์ 8⁶⁸

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “ในธรรมเหล่านั้น มรรคมีองค์ 8 เป็นฉนวน ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรธรรม อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน

⁶⁵ ผศ. จุฑาทักดิ์ หริรักษ์ธารรงค์, “รูปแบบการบรรลุตธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, อ้างแล้ว, หน้า 35.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

⁶⁷ อภ. วิ. อ. 78/258.

⁶⁸ พระภควานาพิศาลเมธี, วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, อ้างแล้ว, หน้า 349.

ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหัตถาภิญญา อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ 8 คือ สัมมาทิฏฐิ..... ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมี ในสมัยนั้น”⁶⁹

สรุป ทางอันประเสริฐที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในอริยสัจ 4 เพื่อการดับทุกข์ เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ มรรค มรรคมืองค์ 8 หรือ อัญ्ञังคิกมรรค เรียกเต็มว่า อริยอัญ्ञังคิกมรรค แปลว่า ทางมืองค์แปดประการอันประเสริฐ หมายถึง ธรรมที่ฆ่ากิเลส ธรรมอันเป็นเครื่องประกอบของธรรมที่เป็นเหตุแห่งการฆ่ากิเลสและเข้าถึงพระนิพพาน ซึ่งผู้ต้องการบรรลุพระนิพพานจะต้องแสวงหา มรรคมืองค์ 8 จัดว่าเป็นทางสายกลางที่อำนวยผลให้บรรลุพระนิพพานในปัจจุบันชาติได้เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่เป็นกองรูปเวทนา จิต หรือ สภาวะธรรม อริยมรรคมืองค์ 8 ย่อมเกิดขึ้นในขณะนั้น⁷⁰มรรคมืองค์ 8 ได้แก่

1) สัมมาทิฏฐิ แปลว่า ความรู้ชอบ คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งเริ่มต้นเป็นนิमितเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย คือ สัมมาทิฐิ”⁷¹ความเห็นชอบจัดเป็นการหยั่งเห็นอริยสัจ 4 ตามความเป็นจริง จัดว่าเป็นปัญญาอบรมจิตเพื่อบรรลุความหลุดพ้น

ในพระอภิธรรมปิฎก มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “ในมรรคมืองค์ 8 นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นชอบ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคอันใดนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ”⁷²

2) สัมมาสังกัปปะ แปลว่า ความดำริชอบ คือ ความดำริในการออกจากกาม การหลีกเลี่ยงจากกามคุณ 5 อันได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัส ความดำริในความไม่พยาบาท ไม่ผูกโกรธต่อบุคคลอื่นมีความเมตตา ความดำริในการไม่เบียดเบียนต่อบุคคลอื่นทางกายและทางวาจา มีความกรุณาสงสารผู้อื่น

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ความตริภิก ความตริภิกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความดำริชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ”⁷³

3) สัมมาวาจา แปลว่า เจรจาชอบ คือ การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ มีสติอยู่เสมอ

⁶⁹อภิ.วิ.อ.78/261.

⁷⁰พระมงคลธรรมวิธาน, ดร., *ทฤษฎีและการปฏิบัติกรรมฐาน*, อ่างแล้ว, หน้า 221.

⁷¹อง.ทสก.24/121/238.

⁷²อภิ.วิ.อ.78/261.

⁷³อภิ.วิ.อ.78/262.

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “สัมมาวาจา เป็นไฉน การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้นจากวจีทุจริต 4 กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุวจีทุจริต 4 วาจาชอบอันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาวาจา”

4) สัมมากัมมันตะ แปลว่า การกระทำชอบหรือการงานชอบ คือ การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามาได้ให้ งดเว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม มีวิริตีเจตสิก เว้นทำชั่ว หรือจะทำก็ตามไม่ทำก็ตาม เว้นอยู่เสมอ เพราะมีสติระลึกรู้ทันปัจจุบันธรรมขณะกำลังกระทำอยู่

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากกายทุจริต 3 กิริยา ไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุกายทุจริต 3 การงานชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ”

5) สัมมาอาชีวะ แปลว่า เลี้ยงชีพชอบ เป็นการงดเว้นจากอกุศลทางกาย 3 และอกุศลทางวาจา 4 คือ งดเว้นจากการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย ประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ผิดจากทำนองคลองธรรม ทำให้คนอื่นต้องเดือดร้อนด้วยวิธีต่าง ๆ หาเลี้ยงชีวิตด้วยความขยันหมั่นเพียร ไม่เบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อน

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้นจากมิจฉาอาชีวะ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุมิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใดนี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ”⁷⁴

6) สัมมาวายามะ แปลว่า เพียรชอบหรือพยายามชอบ คือ มีฉันทะ ปราบภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้เพื่อมิให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญไพบูลย์เต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมต้องสร้างความพอใจในความพากเพียรด้วยการเห็นประโยชน์ ลงมือปฏิบัติด้วยความเพียรทางกายและใจ รักษาความเพียรให้ดำเนินอยู่ต่อไป ไม่ย่อท้อแม้ร่างกายจะเหลือเพียงหนัง เอ็นกระดูกและเลือดเนื้อเหือดแห้งไปก็จะไม่ลดละความเพียรถ้ายังไม่บรรลุธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “สัมมาวายามะ เป็นไฉน การปราบภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคอันใด นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ”

⁷⁴อภิ.วิ.อ.78/262.

7) สัมมาสติ สติที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระสูตรที่เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม หมายถึง การระลึกถึงสภาพธรรมปัจจุบัน คือ กอรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรมตามความเป็นจริง การตั้งสติชอบ ระลึกชอบเป็นการตั้งสติในทางที่ถูกต้องตรงต่อการบรรลุมรรคผล ได้แก่ การมีสติพิจารณาเห็นกายใน กายอยู่ มีสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีสติพิจารณาเห็นธรรมใน ธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “สัมมาสติ เป็นไฉน สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ”⁷⁵

8) สัมมาสมาธิ แปลว่า ตั้งใจมั่นชอบ คือ การฝึกอบรมจิตให้สงบจากกาม สงัดจากอกุศล ธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ บรรลุจตุตถฌานไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละ สุขและทุกข์ และดับโสมนัสและโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเห็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่มีสติรู้ทันปัจจุบันของรูปนามไม่เผลอ และประกอบกับอริยมัคคจิต อริยผลจิตได้ด้วย คือมีน้อมอยู่ในอารมณ์พระนิพพานเป็นอันเดียวพ้นจากทุกข์ทั้งปวงเป็นบรมสุข

ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ดูกรภิกษุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า อมตะ อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ นี้แลเรียกว่าทางที่จะให้ถึงอมตะ”⁷⁶

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ”⁷⁷

2.5 องค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม

การที่ผู้ปฏิบัติจะสามารถบรรลุธรรมได้นอกจากจะมีหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม คือ โภธิปักขิยธรรม 37 ประการแล้ว ยังมีองค์ประกอบสำคัญที่ช่วยส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติได้รับผลของการ ปฏิบัติคือการบรรลุธรรมอันเป็นเป้าหมายสูงสุดที่จะต้องนำมาศึกษาควบคู่กันไปด้วย โดยในงานวิจัยนี้ ได้ให้ความสำคัญศึกษาในองค์ประกอบดังกล่าวอยู่ 2 ประเด็น คือ บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรม และ หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม ดังนี้

⁷⁵อภิ.วิ.อ.78/263.

⁷⁶ส.ม.19/32/8.

⁷⁷อภิ.วิ.อ.78/263.

บุคคลผู้ที่จะบรรลุนิยาม

บุคคลผู้ที่จะบรรลุนิยามนับเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุนิยามโดยตรง ซึ่งบุคคลผู้ที่จะบรรลุนิยามได้นั้นจะต้องมีคุณสมบัติดังนี้

ก. ไม่เป็นอภัพบุคคล 6 ประเภท⁷⁸ คือ

- 1) เป็นผู้ประกอบด้วยกัมมมารณ (กรรมเป็นเครื่องกั้น)
- 2) เป็นผู้ประกอบด้วยกิเลสวารณ (ความเป็นผู้มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น)
- 3) เป็นผู้ประกอบด้วยปากวารณ (ความเป็นผู้มีวิบากเป็นเครื่องกั้น)
- 4) เป็นผู้ที่ไม่มีความศรัทธา
- 5) เป็นผู้ไม่มีฉันทะ
- 6) เป็นผู้มีปัญหาทรมาน โง่เขลา

อภัพบุคคลในที่นี้หมายถึงบุคคลที่ไม่สมควร คือ ไม่อาจบรรลุโลกุตตรธรรมได้ คัมภีร์ธรรมกถาได้อธิบายขยายเพิ่มเติมว่ากรรมเป็นเครื่องกั้นหรือเป็นอุปสรรคขัดขวางนั้น หมายถึง “บุคคลผู้ฆ่ามารดา 1 ผู้ฆ่าบิดา 1 ผู้ฆ่าพระอรหันต์ 1 ผู้มีจิตประทุษร้ายทำโลหิตของพระตถาคตให้ห้อ 1 ผู้ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน 1”⁷⁹ ผู้มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น หมายถึง บุคคลผู้เป็นนียตมิฉชาติภูติ คือ มีความเชื่อว่าสัตว์ วิญญาณ หรือชีวิตมันนั้นมีความเที่ยงแท้ไม่ดับสูญสลาย ผู้มีวิบากเป็นเครื่องกั้นนั้น หมายถึง ผู้ที่ถือกำเนิดมาเป็นมนุษย์เพราะผลแห่งอกุศลกรรมที่ได้ทำไว้ จนเป็นเหตุให้ไปปฏิสนธิในกำเนิดของสัตว์เดรัจฉาน หรือ ปฏิสนธิเป็นมนุษย์แต่มีร่างกายไม่ครบสมบูรณ์ เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุนิยาม เช่น หูหนวก ตาบอด เป็นบั้นเขาะก เป็นตัน

ในคัมภีร์มิลินทปัญหา เอกัจจาเนกัจจางัง อัมมาภิสสมยปัญหาที่ 3⁸⁰กล่าวไว้ว่า “สมเด็จพระเจ้ามิลินท์ภูมินทราชาธิบดีบรมกษัตริย์จึงมีพระราชโองการตรัสถามว่า ภูเต นาคเสน ข้าแต่พระนาคเสน ผู้ปรีชา เย เต สมมาปฏิบัติชุนติ สัตว์ทั้งหลายใดมีน้ำใจศรัทธาอุตสาหปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติในธรรมแล้วก็จะสำเร็จธรรมาภิสสมยรรคผลสิ้นหรือ หรือว่าสัตว์บางพวกถึงจะปฏิบัติก็ไม่สำเร็จ

พระนาคเสนจึงมีเถรวาจาว่า มหาราช ขอถวายพระพรบพิตรพระราชสมภาร พระองค์ผู้ประเสริฐ สัตว์บางพวกสำเร็จธรรมาภิสสมยรรคผล บางจำพวกไม่สำเร็จ ขอถวายพระพร

สมเด็จพระเจ้ามิลินท์ภูมินทราชาธิบดีมีพระราชโองการตรัสถามว่า ภูเต นาคเสน ข้าแต่พระนาคเสนผู้ปรีชา พวกไรเล่าไม่สำเร็จ จงวิสัชนาให้แจ่มก่อน

⁷⁸อภิ.ป.36/28/115.

⁷⁹อง.ฉก.อ.36/270.

⁸⁰วัดจักรวรรดิราชาวาส, คัมภีร์มิลินทปัญหา ไทย -บาลี, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, 2550), หน้า 446-447.

พระนาคนเสนาถวายพระพรว่า มหาราช ขอถวายพระพรบพิตรพระราชสมภารผู้ประเสริฐ สัตว์ที่เกิดในกำเนิดเดียรัจฉาน คือกษัตริย์และนาคเป็นต้น ถึงมาตราบว่าจะปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติให้ตี ประการใด ๆ ธรรมาภิสมโย อันว่าธรรมาภิสมัยมรรคผลนี้จะบังเกิดแก่เดียรัจฉานนั้นหาไม่ได้เลย เปรตจำพวกหนึ่ง ถึงจะปฏิบัติดีก็ไม่ได้สำเร็จธรรมาภิสมัยมรรคผล คนเป็นมิถิณชาติยังถือผิดอยู่ จะ ปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติยังไม่ตัดทิฐิอันชั่วของตนเสียก็ไม่สำเร็จธรรมาภิสมัยมรรคผล ประการหนึ่ง กุมารอายุต่ำกว่า 7 ขวบ ถึงจะปฏิบัติดีก็มิอาจสำเร็จธรรมาภิสมัยมรรคผล ประการหนึ่งบุคคลกระทำ ปัญจันตริยกรรม 5 ประการ คือ มาตุฆาต ปิตุฆาต อรหันตฆาต สังฆเภท และโลหิตุปบาท สิริเป็น 5 ประการ และบุคคลทุศีลโดยสังวาสนุ่งห่มผ้าสาวพัศตร์ปลอมอยู่กับภิกษุสามเณรนั้นก็ดี และบุคคลที่ บวชเป็นภิกษุแล้วกลับไปถือฝ่ายเดียรัถียก็ดี และบุคคลที่ประทุษร้ายนางภิกษุณีก็ดี และภิกษุต้อง อาบัติสังฆาติเสสมิได้อยู่กรรมก็ดี และบัณฑิตก็ดี และอุกโตพญชนกะก็ดีจะปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติ คือจำเรียมถวิปัสสนานั้น มิอาจได้ธรรมาภิสมัยมรรคผล ขอถวายพระพร”

กล่าวโดยสรุปแล้วคัมภีร์มิลินทปัญหา ได้กล่าวถึง พระนาคนเสน ได้ตอบข้อซักถามของพระ ยามิลินท์ ถึงคุณสมบัติของผู้ที่ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ ท่านได้จำแนกอกภัพบุคคล ให้เห็น รายละเอียดออกเป็น 15 จำพวก คือ

- 1) บุคคลผู้กำเนิดในดิรัจฉานแม้ปฏิบัติดี
- 2) บุคคลผู้เกิดในเปรตวิสัย
- 3) บุคคลผู้มีมิถิณชาติ
- 4) มนุษย์ยังเด็กอายุต่ำกว่า 7 ปี
- 5) บุคคลผู้ฆ่ามารดา
- 6) บุคคลผู้ฆ่าบิดา
- 7) บุคคลผู้ฆ่าพระอรหันต์
- 8) บุคคลผู้ทำลายสงฆ์
- 9) บุคคลผู้ทำให้โลหิตให้ห่อขึ้นในพระกายของพระพุทธเจ้า(ด้วยเจตนาประทุษร้าย)
- 10) บุคคลผู้ลักสังวาส
- 11) บุคคลผู้ลักไปสู่ลัทธิเดียรัถีย
- 12) บุคคลผู้ประทุษร้ายภิกษุณี
- 13) ผู้ต้องครุกาบัติ 13 ไม่อยู่กรรม
- 14) บัณฑิตแม้ปฏิบัติดีแล้ว
- 15) อุกโตพญชนกแม้ปฏิบัติดีแล้ว

สรุปได้ว่า บุคคลผู้ที่สามารถบรรลุธรรม ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทได้นั้น จะต้องไม่ ประกอบด้วยลักษณะดังนี้ คือ

- 1) ไม่ถือกำเนิดในอบายภูมิ
- 2) ไม่เห็นผิदอย่างร้ายแรง
- 3) ไม่ทำอนันตริยกรรม
- 4) ไม่ล่วงละเมิดพระวินัยอย่างร้ายแรง
- 5) ไม่เปียงเบนทางเพศ
- 6) มีอายุตั้งแต่ 7 ปีขึ้นไป

ข. เป็นผู้มืสติปัญญาสามารถแนะนำได้

บุคคลในโลกนี้มีระดับสติปัญญาที่ไม่เท่ากัน อันเป็นเหตุมาจากการอบรมสั่งสมมาต่างกันจึงเป็นเหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ที่ทำให้การบรรลุธรรมมีความแตกต่างกันไป บางคนใช้เวลาน้อย บางคนใช้เวลามาก บางคนใช้ความเพียรพยายามอย่างแรงกล้าในการศึกษาและปฏิบัติ แต่ไม่อาจเข้าใจพระสัจธรรมและบรรลุธรรมได้ ได้เพียงแต่เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระรัตนตรัย มีจิตน้อมในการให้ทาน รักษาศีลตามธรรมดา ส่วนบางคนนั้นนอกจากไม่มีความเลื่อมใสศรัทธาแล้วยังตั้งตัวเป็นปรปักษ์ต่อพระพุทธศาสนา พยายามหาช่องทำลายล้างไม่ว่างเว้นเบียดเบียนพระพุทธเจ้าและพระสาวกด้วยกลอุบายต่าง ๆ ทำให้จิตใจหมกมุ่นครุ่นคิดอยู่แต่ในความอาฆาตพยาบาท คิดแต่มุ่งร้ายผู้อื่น ทำให้จิตใจไม่เปิดรับพระธรรมคำสอน ถือว่าเป็นผู้มีทิฎฐิชั่วปัญญาทราวม เพราะเหตุไม่มีปัญญาพิจารณาแยกแยะถูกผิด ซึ่งมีตัวอย่างมากมายในที่ปรากฏในพระไตรปิฎก แม้แต่ในปัจจุบันยังมีให้เห็นกันดาษดื่น

ด้วยเหตุนี้ก่อนที่พระพุทธองค์จะทรงแสดงธรรมโปรดบุคคลใดนั้น ได้ทรงพิจารณาเบื้องต้นถึงอุปนิสัยและระดับสติปัญญาของบุคคลนั้นเป็นเบื้องต้นก่อน พระองค์ได้ทรงจำแนก เวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว 3 เหล่า ดังปรากฏในโพธิราชกุมารสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณาสกั ว่า“ครันอาตมภาพทราบว่าท้าวสหัมบดีพรหมอาราธนา และอาศัยความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย จึงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ เมื่ออาตมภาพตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุก็ให้เห็นหมู่สัตว์ซึ่งมีกิเลสจตุจตุลีในจักขุน้อยก็มี มีกิเลสจตุจตุลีในจักขุมากก็มี มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี มีอินทรีย์อ่อนก็มี มีอาการดีก็มี มีอาการเลวก็มี จะพึงสอนให้รู้ได้ง่ายก็มี จะพึงสอนให้รู้ได้ยากก็มี บางพวกมีปกติเห็นโทษในปรโลกโดยเป็นภัยอยู่ก็มี เปรียบเหมือนในกอบัวขาบ ในกอบัวหลวง หรือในกอบัวขาว ดอกบัวขาบ ดอกบัวหลวง หรือดอกบัวขาว ซึ่งเกิดในน้ำ เจริญในน้ำ บางเหล่ายังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ในน้ำ น้ำหล่อเลี้ยงไว้ บางเหล่าตั้งอยู่เสมอน้ำ บางเหล่าตั้งขึ้นพ้นน้ำ น้ำไม่ติด ฉันทิด ดูกรราชกุมาร เมื่ออาตมภาพตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ก็ฉันทันได้เห็นหมู่สัตว์ซึ่งมีกิเลสจตุจตุลีในจักขุน้อยก็มี มีกิเลสจตุจตุลีในจักขุมากก็มี มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี มีอินทรีย์

อ่อนก็มี มีอาการดีก็มี มีอาการเลวก็มี จะฟังสอนให้รู้ได้ง่ายก็มี จะฟังสอนให้รู้ได้ยากก็มี บางพวกมีปกติเห็นโทษในปรโลกโดยเป็นภัยอยู่ก็มี”⁸¹

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “บทว่า อุปลินิย คือ ในกอบัว แม้ในบทนอกนั้นก็ มีนัยนี้เหมือนกัน บทว่า อนโตนิมุคโคโปสินี คือ ดอกบัวแม่เหล่าอื่นโตจมอยู่ในน้ำอันน้ำเลี้ยงไว้ บทว่า อุทกั อจจุคคมม ตัญจนติ คือบัวบางเหล่าที่ตั้งขึ้นพ้นน้ำ ในบทนั้น อธิบายว่า บัวบางเหล่าที่ตั้งขึ้นพ้นน้ำ คอยรอสัมผัสแสงอาทิตย์แล้วบานในวันนี้ บางเหล่าตั้งอยู่เสมอน้ำจักบานในวันพรุ่งนี้ บางเหล่ายังจมอยู่ภายในน้ำอันน้ำเลี้ยงไว้จักบานในวันที่ 3 แต่อย่างยิ่งมีดอกบัวเป็นต้นที่มีโรคแม่เหล่าอื่นไม่ขึ้นพ้นจากน้ำแล้ว ดอกบัวเหล่าใด จักไม่บาน จักเป็นภักษาแห่งปลาและเต่าอย่างเดียว ดอกบัวเหล่านั้น ท่านไม่ควรนำขึ้นสู่บาฬีได้แสดงไว้ชัดแล้ว บุคคล 4 จำพวก คือ อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู เนยยะ ปทปรมะ ก็เปรียบเหมือนดอกบัว 4 เหล่านั้นแล ในบุคคล 4 จำพวกนั้น บุคคลที่ตรัสรู้ธรรมพร้อมกับเวลาที่ท่านยกขึ้นแสดง ชื่อ อุคฆฏิตัญญู บุคคลที่ตรัสรู้ธรรมเมื่อท่านแจกความแห่งคำย่อโดยพิสดาร ชื่อว่า วิปจิตัญญู บุคคลที่ตรัสรู้ธรรมโดยลำดับด้วยความพากเพียรท่องจำ ด้วยการไต่ถาม ด้วยทำไว้ในใจโดยแยบคาย ด้วยคบหาสมาคมกับภักษณมิตร ชื่อว่า เนยยะ บุคคลที่ไม่ตรัสรู้ธรรมได้ในชาตินั้นแม้เรียนมาก ทรงไว้มาก สอนเขามาก ชื่อว่า ปทปรมะ”⁸²

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “ในบทนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจดูหมื่นโลกธาตุ เช่นกับดอกบัว เป็นต้น ได้ทรงเห็นแล้วว่า บุคคลจำพวก อุคฆฏิตัญญู ดุจดอกบัวจะบานในวันนี้ บุคคลจำพวก วิปจิตัญญู ดุจดอกบัวจักบานในวันพรุ่งนี้ บุคคลจำพวกเนยยะ ดุจดอกบัวจักบานในวันที่ 3 บุคคลจำพวกปทปรมะ ดุจดอกบัวอันเป็นภักษาแห่งปลาและเต่า อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงตรวจดูได้ทรงเห็นโดยอาการทั้งปวงอย่างนี้ว่า สัตว์มีกิเลสเพียงดังธูลีในจักขุอันน้อย มีประมาณเท่านี้ สัตว์มีกิเลสเพียงดังธูลีในจักขุมากมีประมาณเท่านี้ แม้ในสัตว์เหล่านั้นจำพวกที่เป็น อุคฆฏิตัญญู มีประมาณเท่านี้ ดังนี้ ในสัตว์ 4 จำพวกนั้น การแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่บุคคล 3 จำพวกในอรรถภาพนี้แล พวกปทปรมะจะมีวาสนาเพื่อประโยชน์ในอนาคต”⁸³

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “ อุคฆฏิตัญญูสูตร ว่าด้วยบุคคล 4 จำพวก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล 4 จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก 4 จำพวกเป็นไฉน คือ อุคฆปฏิตัญญูบุคคล วิปจิตัญญูบุคคล เนยยะบุคคล ปทปรมบุคคล นี้แล บุคคล 4 จำพวก มีปรากฏอยู่ในโลก ในอรรถกถา อุคฆฏิตัญญูสูตร ฟังทราบวินิจฉัยในอุคฆฏิตัญญูสูตรดังต่อไปนี้ นี้ ฟังทราบความต่างกันแห่งบุคคลแม่ 4 จำพวก ด้วยสูตรนี้ ดังนี้ อุคฆฏิตัญญูบุคคลเป็นไฉน ? บุคคลตรัสรู้ธรรมขณะที่ท่านยกหัวขึ้นแสดง

⁸¹ม.ม.13/511/349.

⁸²ที.ม.อ.13/148.

⁸³ที.ม.อ.13/149.

เรียกว่า อุดมกษัตริย์บุคคล วิปจิตัญญบุคคลเป็นไหน ? บุคคลตรัสรู้ธรรมต่อเมื่อท่านแจกแจงความโดยพิสดาร เรียกว่า วิปจิตัญญบุคคล เนยยบุคคลเป็นไหน ? บุคคลต้องเรียน ต้องสอบถาม ต้องใส่ใจโดยแยบคาย ต้องคบหาอยู่ใกล้กัลยาณมิตร จึงตรัสรู้ธรรมตามลำดับขั้นตอน เรียกว่า เนยยบุคคล ปทปรมบุคคลเป็นไหน ? บุคคลฟังมากก็ดี พุดมากก็ดี ทรงจำมากก็ดี สอนมากก็ดี ยังไม่ตรัสรู้ธรรมในชาตินั้น เรียกว่า ปทปรมบุคคล”⁸⁴

ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์ จึงเลือกที่จะทรงแสดงหลักการหรือเกณฑ์การบรรลุธรรม เพื่อให้ผู้ปฏิบัตินำไปพิจารณาตรวจสอบด้วยตนเองว่า ในธรรมวินัยใด ไม่มีอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ในธรรมวินัยนั้น จะไม่มีสมณะที่ 1 สมณะที่ 2 สมณะที่ 3 หรือสมณะที่ 4 (พระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์) ในธรรมวินัยใด มีอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ในธรรมวินัยนั้น มีสมณะที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 หรือที่ 4 ถึงแม้ว่าในขณะนั้นจะมี เจ้าลัทธิที่มีความรู้แตกฉานในพระเวทเป็นจำนวนมาก แต่เป็นความรู้ที่ไม่ประกอบด้วยมรรคมีองค์ 8 ส่วนมากจะเป็นความรู้ที่ได้จากการจำสืบ ๆ กันมาก ความเป็นสมณะหรือพระอริยบุคคลก็จะมีในลัทธิอื่น เพราะว่าคุณทั้งหลายเหล่านั้นยังไม่มีปัญญาทั่วถึงหรือรู้แจ้งความจริงถึงที่สุด ดังพระดำรัสที่ถือเป็นหลักสำคัญอีกว่า “ในธรรมวินัยนี้ มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น มีสมณะที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 หรือที่ 4 ลัทธิอื่น ๆ ว่างจากสมณะผู้รู้ทั่วถึง ก็ภิกษุเหล่านั้นพึงอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พิน่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย”

ในพระสูตรต้นตปิฎก ปรากฏข้อความว่า “ด้วยเหตุแห่งวิมุตติ 5 ประการเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวที่ยังไม่หลุดพินยอมหลุดพิน อาสวะที่ยังไม่สิ้น ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอยอมบรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ โดยเหตุแห่งวิมุตติ หรือเหตุของการบรรลุธรรม มี 5 ประการ⁸⁵” คือ

1) พระศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารีผู้อยู่ในฐานะครูบางรูปแสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอยอมเข้าใจอรรถเข้าใจธรรมในธรรมนั้นตามที่พระศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารี ผู้อยู่ในฐานะครูแสดงแก่เธอ เมื่อเธอเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบแล้ว ย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อที่ 1 ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวที่ยังไม่หลุดพิน ย่อมหลุดพิน อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอยอมได้บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ

⁸⁴อง.จตุกก.อ.35/350.

⁸⁵อง.ปณจก.อ.36/40.

2) พระศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารี ผู้อยู่ในฐานะครูบางรูป ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ ก็ แต่ว่าภิกษุยอมแสดงธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาแก่ชนเหล่าอื่นโดยพิสดาร เธอย่อมเข้าใจ อรรถ เข้าใจธรรมในธรรมนั้น ที่ภิกษุแสดงธรรมเท่าที่ได้สดับได้ศึกษาเล่าเรียนมาแก่ชนเหล่าอื่นโดย พิศดาร เมื่อเธอเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมยอมเกิดปราโมทย์. . .เมื่อมีสุข จิตยอมตั้งมั่น ดูก่อนภิกษุ ทั้งหลาย นี้เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อที่ 2

3) พระศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารีผู้อยู่ในฐานะครูบางรูป ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ แม้ ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมเท่าที่ได้สดับได้ศึกษาเล่าเรียนมาแก่ชนเหล่าอื่นโดยพิสดาร ก็ แต่ว่าภิกษุยอมทำ การสาธยายธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาโดยพิสดารเธอย่อมเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรม ใน ธรรมนั้น ตามที่ภิกษุสาธยายธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาโดยพิสดาร เมื่อเธอเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมยอมเกิดปราโมทย์. . .เมื่อมีสุขจิตยอมตั้งมั่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลายนี้เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อ 3

4) พระศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารีผู้อยู่ในฐานะครูบางรูป ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ ภิกษุ ก็ไม่ได้แสดงธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาแก่ชนเหล่าอื่นโดยพิสดาร แม้ภิกษุก็ไม่ได้ทำการ สาธยายธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาโดยพิสดาร ก็ แต่ว่าภิกษุยอมตรีกตรองใคร่ครวญธรรม เท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาด้วยใจ เธอย่อมเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมในธรรมนั้น ตามที่ภิกษุตรีก ตรองใคร่ครวญธรรมตามที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาด้วยใจ เมื่อเธอเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมยอม เกิดปราโมทย์. . .เมื่อมีสุข จิตยอมตั้งมั่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อที่ 4

5) พระศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารีผู้อยู่ในฐานะครูบางรูป ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ ภิกษุ ก็ไม่ได้แสดงธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาแก่ชนเหล่าอื่นโดยพิสดาร ภิกษุก็ไม่ได้สาธยาย ธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาโดยพิสดาร แม้ภิกษุก็ไม่ได้ตรีกตรอง ใคร่ครวญธรรมเท่าที่ได้ สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาด้วยใจ ก็ แต่ว่าสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง เธอเล่าเรียนมาด้วยดี ทำไว้ในใจ ด้วยดี ทรงไว้ด้วยดี ทางตลอดด้วยดี ด้วยปัญญา เธอย่อมเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมในธรรมนั้น ตามที่ เธอเล่าเรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาด้วยดี ทำไว้ในใจด้วยดี ทรงไว้ด้วยดี ทางตลอดด้วยดี ด้วย ปัญญา เมื่อเธอเข้าใจอรรถเข้าใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์แล้วย่อมเกิดปิติ เมื่อมีใจ เกิดปิติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบแล้วย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตยอมตั้งมั่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้ เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อที่ 5 ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาทมีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ ที่ยังไม่ หลุดพ้นย่อมหลุดพ้นอาสวะที่ยังไม่สิ้น ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมได้บรรลุธรรมอันเกษมจาก โยคะชั้นเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ

สรุปว่า การบรรลุธรรมสามารถเกิดขึ้นได้ในบุคคลผู้มีคุณสมบัติไม่เป็นอภัพบุคคล เป็นผู้มี สติปัญญาสามารถแนะนำได้ เป็นผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นผู้ฟังธรรม ผู้แสดงธรรม ผู้สาธยายธรรม ผู้ตรีก ตรองเพ่งตามด้วยใจที่มีธรรม และผู้เรียนสมาธินิมิต มนสิการที่ทรงจำได้ดี บุคคลผู้มีคุณสมบัติในทุก ประการนี้ ย่อมทำให้ตัวเองเกิดความยินดี ใจสงบ และมีจิตตั้งมั่นจนทำให้จิตไม่ประมาท มีความ

เพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ ทำอาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ให้ถึงความสิ้นไป หรือการบรรลุธรรม ซึ่งการได้ฟังธรรม การได้แสดงธรรม ได้สาธยายธรรม ได้ตรีกตรองธรรม ได้สมาธินิมิต ได้อาศัยธรรมและได้รับคำแนะนำจากผู้รู้แล้วยอมทำให้บรรลุธรรมได้

หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม

จุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องการศึกษาและการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงการบรรลุธรรม ทำให้ปวงชนกลายเป็นอริยบุคคล ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอริยสัจ 4 เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุโลกุตตรธรรม เป็นหลักธรรมที่ต้องศึกษา เรียนรู้ และปฏิบัติเพื่อการสิ้นกิเลสและหลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏ เห็นปัญหาที่ถูกต้อง และนำไปสู่การบรรลุธรรมหรือรู้แจ้ง อริยสัจ 4 คือ ทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจ นับเป็นหนทางการปฏิบัติที่เรียกว่า “ปฏิบัติทาสายกลางนั้น ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 นี้แหละ”⁸⁶ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ซึ่งสงเคราะห์เข้าในปัญญาชั้น สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์เข้าในศีลชั้น และ สัมมาวาจา สัมมาสมาธิ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์เข้าในสมาธิชั้น หลักปฏิบัติเหล่านี้เรียกว่า ไตรสิกขา เป็นการอบรม กาย วาจา ใจและปัญญาที่เป็นการเจริญศีล สมาธิ ปัญญา และ อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา ให้มียิ่งขึ้นไปอันเป็นหนทางเข้าถึงการบรรลุธรรม เป็นการได้เข้าถึง ได้รู้ ได้เห็นธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นขั้น ๆ จนบรรลุเป้าหมายสูงสุดคือพระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม จึงต้องส่งเสริมการปฏิบัติในหลักสังโยชน์ หลักอริยสัจ 4 และหลักอายตนะ 12 ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

หลักสังโยชน์

หลักธรรมที่ใช้เป็นเกณฑ์แบ่งระดับการบรรลุธรรม คือสังโยชน์ 10⁸⁷ในสังโยชน์สูตร ได้ปรากฏข้อความว่า สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏ เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ สังโยชน์ 10 จำแนกเป็น 1) โอรัมภาคิยสังโยชน์ เป็นสังโยชน์เบื้องต้นมี 5 ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และปฏิฆะ 2) อุทัมภาคิยสังโยชน์ เป็นสังโยชน์เบื้องสูง มี 5 ประการ ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ผู้จะบรรลุธรรมยกเว้นพระอรหันต์ ยังคงมีสังโยชน์นี้บางประเภทอยู่ เพียงแต่ปฏิบัติไม่รุนแรงเท่าของบุคคลธรรมดา สังโยชน์ 10 ประการ ได้แก่

⁸⁶วิ.มทา.4/13/16.

⁸⁷พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทรเปลง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยวงศกรราชวิทยาลัย, 2542), หน้า 115.

1. สักกายทิฏฐิสังโยชน์ หมายถึง ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เราเขา เป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่เห็นสภาพความจริง ที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่าง ๆ อันได้แก่ ชั้น 5 มาประชุมกันเข้าทำให้เกิดความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบ และความรู้สึกกระทบ กระทั่งบีบคั้นเป็นทุกข์ได้รุนแรง สักกายทิฏฐินี้มีวัตถุ 20 อย่าง⁸⁸ที่ปุถุชนไม่เห็น ได้แก่ 1) เห็นรูปเป็นอนัตตา 2) เห็นอตตามีรูป 3) เห็นรูปในอตตตา 4) เห็นอตตตาในรูป 5) เห็นเวทนาเป็นอตตตา 6) เห็นอตตามีเวทนา 7) เห็นเวทนาในอตตตา 8) เห็นอตตตาในเวทนา 9) เห็นสัญญาเป็นอตตตา 10) เห็นอตตามีสัญญา 11) เห็นสัญญาในอตตตา 12) เห็นอตตตาในสัญญา 13) เห็นสังขารเป็นอตตตา 14) เห็นอตตามีสังขาร 15) เห็นสังขารในอตตตา 16) เห็นอตตตาในสังขาร 17) เห็นวิญญาณเป็นอตตตา 18) เห็นอตตามีวิญญาณ 19) เห็นวิญญาณในอตตตา 20) เห็นอตตตาในวิญญาณ

2. วิจิกิจฉาสังโยชน์ หมายถึง ความลังเล เคลือบแคลงสงสัยต่าง ๆ⁸⁹โดยวิจิกิจฉาในฐานะ 8 ได้แก่ 1) ความสงสัยในทุกข์ 2) ความสงสัยในทุกขสมุทัย 3) ความสงสัยในทุกขนิโรธ 4) ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา 5) ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น 6) ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย 7) ความสงสัยในส่วนเบื้องต้นและเบื้องปลาย 8) ความสงสัยในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น เป็นความที่ปฏิเสธสมุပ္บาทที่มีวิชาเป็นปัจจัย⁹⁰ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล พระจุลกาล ผู้ซึ่งบวชเนื่องจากตั้งใจจะชวนพี่ชายสึก และไม่ได้มรรคผลใด ๆ วันหนึ่ง ในขณะที่บิณฑบาตได้พบภรรยาทั้งสองคนของตนก่อนบวช และถูกภรรยาทั้งสองคนจับสึกโดยเจ้าตัวอินยอม จากตัวอย่างนี้ การที่พระจุลกาล ถูกภรรยาทั้งสองคนจับสึกแต่โดยดี สาเหตุหนึ่งมาจากพระจุลกาลลึกลับ ๆ แล้วสงสัยในสิกขา ในเรื่องที่มาที่ไปของชีวิตในปฏิเสธสมุပ္บาท เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจ ไม่เข้มแข็งแก่กล้า ที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรม ด้วยความมีเหตุผล และในการที่จะเดินหน้านำดวงใจไปในอริยมรรค ซึ่งสาเหตุนี้กล่าวโดยสรุป คือวิจิกิจฉาสังโยชน์ของพระจุลกาลปฏิบัติภารกิจจึงนำมาซึ่งการถูกภรรยาทั้งสองคนจับสึกแต่โดยดี

3. สิล্পพตปรามาสังโยชน์ หมายถึง ความถือมั่นในศิลปพรต คือ ความยึดถือผิดไปว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและพรต ได้แก่ การถือศีล การกระทำตามระเบียบแบบแผนบัพัญญูติ และข้อปฏิบัติต่าง ๆ โดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นเป็นขลังหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปแบบหรือพิธีรีตอง ถือด้วยศรัทธาและทิฏฐิ คือ ปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพราะเห็นว่าจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่ ไม่เป็นไปตามความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริงของศีลและวัตร ทำให้ปฏิบัติเขวออกนอกกลุ่มนอกทางไม่เข้าสู่อริยมรรค ตัวอย่างเช่น ในสมัย

⁸⁸ผศ.จุฑาภักดิ์ หริรักษ์ธารรงค์, “รูปแบบการบรรลุมรรคในพระพุทธานุศาสนานุกรวาท”, อ้างแล้ว, หน้า 46.

⁸⁹อภิ.ส.34/672/233.

⁹⁰พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2557), หน้า 285.

พุทธกาล ซีเปลือยชื่อเสนียะ ผู้ประพตีกุฎกัรวัตร⁹¹ถามพระสัมมาสัมพุทธเจ้าถึงชีวิตของพวกตน หลังจากตายจากโลกนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบว่าผู้ที่ประพตีกุฎกัรวัตรอย่างสมบูรณ์ หลังจากตายย่อมไปเกิดในหมู่สุนัข การประพตีกุฎกัรวัตรของซีเปลือยเสนียะนี้ แสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติการแห่งศีลพัทพรามาสสังโยชน์ของซีเปลือยเสนียะ

4. กามราคสังโยชน์ หมายถึงความยินดี พอใจติดใจ หรือความกำหนัดในกามคุณ มี รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัสทางกาย เช่น ความยินดีติดใจในรูปที่สวยงามซึ่งสามารถจำแนกได้ 3 ประเภท ได้แก่ 1) กามราคะที่เป็นอุปายคมนิยะ หมายถึง ความยินดีติดใจในกามคุณที่นำไปสู่อบายภูมิ ในขณะที่เกิดความยินดีพอใจนี้มีผลทำให้ล่วงอกุศลกรรมบถ อันเป็นเหตุที่นำไปสู่อบายภูมิ 2) กามราคะที่ไม่เป็นอุปายคมนิยะ ชนิดโอฬาริกะ หมายถึง ความยินดีติดใจในกามคุณที่นำไปสู่อบายภูมิไม่ได้ชนิดหยาบ ในขณะที่เกิดความยินดีพอใจนี้ ไม่มีความรุนแรงพอที่จะมีผลทำให้ล่วงอกุศลกรรมบถได้ 3) กามราคะที่ไม่เป็นอุปายคมนิยะ ได้ชนิดสุขุม หมายถึง ความยินดีติดใจในกามคุณ ที่นำไปสู่อบายภูมิไม่ได้ชนิดละเอียด ในขณะที่เกิดความยินดีพอใจนี้จะเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะเท่านั้น และผ่านไปอย่างรวดเร็ว⁹²

5. ปฏิฆสังโยชน์ หมายถึง ความคิดร้าย ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง หรือมุ่งงำใจ กล่าวคือความติดอยู่ในอารมณ์ไม่ดีที่มากกระทบ สามารถจำแนกได้ 3 ประเภท ได้แก่ 1) ปฏิฆะที่เป็นอุปายคมนิยะ หมายถึงความคิดร้ายที่นำไปสู่อบายภูมิ 2) ปฏิฆะที่ไม่เป็นอุปายคมนิยะ ชนิดโอฬาริกะ หมายถึงความกระทบกระทั่งในใจที่ไม่สามารถนำไปสู่อบายภูมิได้ชนิดหยาบ 3) ปฏิฆะที่ไม่เป็นอุปายคมนิยะชนิดสุขุม หมายถึงความกระทบกระทั่งในใจที่ไม่สามารถนำไปสู่อบายภูมิได้ชนิดละเอียด

6. รูปราคสังโยชน์ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือรูปธรรมอันประณีต และความกำหนัดในรูป

7. อรูปราคสังโยชน์ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน หรือ ในอรูปธรรม และความกำหนัดในอรูป ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล เจ้าชายสิทธัตถะหลังออกผนวช ทรงได้รูปฌาน 4 และ อรูปฌาน 3 จากการศึกษากับอาหารดาบส กาลามโคตร และทรงได้อรูปฌานที่ 4 จากการศึกษากับ อุทกดาบส รามบุตร ผลสัมฤทธิ์แห่งฌานทำให้จิตใจสงบไม่ถูกกิเลสรบกวน แต่เมื่อออกจากฌานกิเลสก็ปรากฏเช่นเดิม จากตัวอย่างนี้การที่เจ้าชายสิทธัตถะเมื่อออกจากฌานกิเลสยังปรากฏอยู่นั้น สาเหตุหนึ่งมาจากเจ้าชายสิทธัตถะยังติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌานและอรูปฌาน พอใจในรสความสุข ความ

⁹¹ม.ม.อ.20/188.

⁹²พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2558), หน้า 351.

สงบของสมาธิขั้นรูปฌานและอรุฌาน ซึ่งความตั้งใจในอารมณ์แห่งรูปฌานนี้ จัดเป็นการปฏิบัติการของรูปปราศสังโยชน์และความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรุฌานนี้ จัดเป็นอรุปราศสังโยชน์

8. มานสังโยชน์ คือ ความถือตัว ความเย่อหยิ่ง หรือสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ว่าสูงกว่าเขา เท่าเทียมเขา ต่ำกว่าเขา ความถือตัวนี้เป็นเหตุให้ยึดถือขั้นนี้ 5 เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา จำแนกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ 1) อายถาวมานะ หมายถึง ความถือตัวที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง 2) ยถาวมานะ หมายถึง ความถือตัวที่เป็นไปตามความเป็นจริง

9. อุทธัจจสังโยชน์ คือ ความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ซัดส่าย คิดพล่านไป ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนอุบายแก้งวงแก่พระโมคคัลลานะ ใกล้หมู่บ้านกัลลวาลมุตตคาม แคว้นมคธ หลังจากนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ประทานโอวาทให้พระโมคคัลลานะถือปฏิบัติพอสรุปความได้ว่าจักไม่เป็นคนชูงวงเข้าไปยังตระกูล จักไม่กล่าวถ้อยคำที่เป็นเหตุให้ทู่เมียงกัน ตถาคตสนับสนุนให้อยู่ในเสนาสนะที่มีเสียงน้อย ซึ่งหากไม่ปฏิบัติตามสองข้อแรกจะทำให้มีความฟุ้งซ่าน เมื่อฟุ้งซ่าน จึงมีความไม่สำรวม เมื่อไม่สำรวมจิตจึงห่างจากสมาธิ และพระโมคคัลลานะได้บรรลุอรหัตผลในวันนั้น จากตัวอย่างนี้ความฟุ้งซ่านนี้ จัดเป็นอุทธัจจสังโยชน์

10. อวิชชาสังโยชน์ คือ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่งเหตุผลหรือไม่รู้ร้อยสัจ ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล นายจุนทะพ่อค้าฆ่าหมูขายในกรุงราชคฤห์ วิธีในการฆ่าหมูของนายจุนทะสร้างความทรมานแก่หมูมาก ในวาระสุดท้ายของชีวิตนายจุนทะได้ประสบกับความทุกข์ทรมาน และส่งเสียงร้องคล้ายหมู จากตัวอย่างนี้การทำบาปของนายจุนทะสาเหตุหนึ่งมาจาก ความไม่รู้จริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่งเหตุและผลว่าการกระทำนี้จะส่งผลมาสู่ตน สาเหตุดังกล่าวนี้จัดเป็นอวิชชาสังโยชน์

สรุปว่า สังโยชน์ 10 เป็นกิเลสที่ผูกมัดจิตใจคนไว้กับทุกข์ ทำให้ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ คือ

- 1) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นแก่ขั้นนี้ 5 ของตนเอง
- 2) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัยในเรื่องต่าง ๆ
- 3) สีลัพพตปรามาส คือ ความยึดถือในศีลอย่างงมงาย เชื่อถือโศคกลางหรือพิธีกรรมต่าง ๆ
- 4) กามราคะ คือ ความยินดีในกามคุณ 5 มีรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ
- 5) ปฏิฆะ คือ ความกระทบกระทั่งทางใจทำให้ไม่สบายใจ
- 6) รูปราคะ คือ ความตั้งใจในรูปธรรม
- 7) อรูปราคะ คือ ความตั้งใจในอรูปธรรม
- 8) มานะ คือ ความถือตัว ถือตน
- 9) อุทธัจจะ คือ อารมณ์ฟุ้งซ่าน
- 10) อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้งในร้อยสัจ 4 ซึ่งสังโยชน์ทั้ง 10 ประการนี้ ถ้าบุคคลสามารถลด ละ เลิกได้แล้ว หนทางการบรรลุโลกุตระธรรมในระดับต่าง ๆ ย่อมเป็นไปตามกำลังแห่งสติปัญญา

หลักอริยสัจ 4

อริยสัจ 4 คือ ความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงของพระอริยบุคคล ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นอริยะ⁹³ การกำหนดรู้หรืออริยสัจ 4 คือ การรู้ชัดความจริงอันประเสริฐ 4 ประการ ได้แก่

1. รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์
2. รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกขสมุทัย
3. รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกขนิโรธ
4. รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ในพระสุตตันตปิฎก ได้กล่าวว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออริยสัจ 4 (ของจริงแห่งพระอริยเจ้า) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออริยสัจ 4 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ ทุกขสมุทัย (เหตุที่เกิดทุกข์) ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ ทุกขนิโรธ (ธรรมเป็นที่ดับทุกข์) ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์)”⁹⁴

ในพระสุตตันตปิฎก ชั้นธสุตตร และอชฌัตติกายตนสุตตร มีข้อความปรากฏว่า อริยสัจ 4 คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นความจริงของพระอริยะ หรือความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงความเป็นอริยะ มี 4 ประการ คือ

1. ทุกขอริยสัจ เป็นความทุกข์ทางกายที่เริ่มต้นจากความเกิด ความแก่ และความตาย พร้อมด้วยความทุกข์ที่ไม่ประสบกับสิ่งที่ตนต้องการ เป็นต้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกข์เป็นไฉน ได้แก่ ขาติเป็นทุกข์ ขราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะปริทวะ ทุกข์โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ว่าโดยย่ออุปาทานขันธห้าเป็นทุกข์” ทุกข์ในอริยสัจเป็นสภาวะที่ควรกำหนดรู้ตามความเป็นจริงคือ อุปาทานขันธ 5 อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รูปมีสภาพแปรปรวน เวทนามีสภาพรู้สึก สัญญามีสภาพจำได้หมายรู้ สังขารมีสภาพปรุงแต่ง และวิญญาณมีสภาพรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง 6 และเพื่อให้ยังเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่วัตถุของอุปาทานขันธ ดังนั้นคำว่าทุกข์ในไตรลักษณ์ คือ สังขารรูปนามทั้งหมดซึ่งมีสภาพไม่เที่ยง หรือถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและดับไป ผู้หยั่งรู้ทุกข์ในไตรลักษณ์ ย่อมรู้สึกว่ารูปนามเป็นของไม่น่ายินดี หรือรู้สึกถึงสภาพบีบคั้นของรูปนาม คำว่าทุกข์ในอริยสัจนั้น แปลว่า สภาพว่างเปล่าอันน่ารังเกียจ

⁹³สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ่างแล้ว, หน้า 569.

⁹⁴ที.ม.อ.14/232.

อุปาทานชั้น ๕ เป็นสิ่งที่ไม่มีความแค้นแค้นและนารังเกียจ ซึ่งทุกขในอริยสัจ ๔ ได้แก่ ความเกิดความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจการพบกับสิ่งที่ไม่ชอบ ความพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบ การไม่ได้รับสิ่งที่ปรารถนา ทุกข์อย่างนี้ไม่ได้ด้วยอุปาทานชั้น ๕ เมื่อมีอุปาทานชั้น ๕ ทุกข์จึงเกิดขึ้น ความจริงแล้วอุปาทานชั้น ๕ เป็นกองรูปนามที่เหล่าสัตว์ยึดมั่นว่าเป็นตัวตน เราของเรา บุรุษ หรือสตรี และเห็นผิดว่าเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ อุปาทานชั้นเหล่านี้ที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิดเรื่องราวต่าง ๆ ซึ่งควรกำหนดรู้สภาวะของอุปาทานชั้นตามความเป็นจริง

2. ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ เป็นเหตุให้เกิดตัณหา 3 คือ

1) กามตัณหา เป็นความทะยานอยากในกามคุณ คือ พอใจในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่เป็นทั้งภายในและภายนอก พร้อมด้วยบุคคลสิ่งของที่เนื่องด้วยรูป ความพอใจนี้ มีอวิชชาเป็นสิ่งที่ทำให้เข้าใจผิดว่าสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นของเที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข สิ่งที่เป็นเพียงรูปนามว่าเป็นตัวเราของเรา และสิ่งที่ไม่สวยงามว่าสวยงาม เพราะอวิชชาทำหน้าที่ปกปิดสภาวะที่แท้จริงของอารมณ์ไว้ เมื่อพอใจในกามคุณ ย่อมเกิดความยึดมั่นด้วยอุปาทาน และทำกรรมดีหรือกรรมชั่วเพื่อให้ได้รับสิ่งที่ตนต้องการ

2) ภวตัณหา เป็นความทะยานอยากได้สิ่งต่าง ๆ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นความทะยานอยากในภพโดยเห็นผิดว่า ภพเที่ยง เป็นความพอใจที่ประกอบด้วยผัสสะสติปัญญา คือ ความเห็นว่าภพเที่ยง เขาต้องการจะมีอยู่ตลอดไปแม้ร่างกายนี้จะดับสูญ และเห็นว่าวิญญูณเป็นกายทิพย์ไม่ขาดสูญ แต่จะย้ายจากร่างหนึ่งไปเกิดยังอีกร่างหนึ่งเรื่อยไป ความยึดมั่นเช่นนี้เป็นที่มาของปรัชญาที่กล่าวว่า อาตมมันจักมีอยู่ คงอยู่ตลอดไป ชีวิตหลังความตายเป็นการไปเกิดในสวรรค์ อยู่ร่วมกับพระเจ้าเป็นนิรันดรด้วยกรรมดี

3) วิภวตัณหา เป็นความพอใจโดยเห็นผิดว่าภพขาดสูญ เป็นความทะยานอยากในความปราศจากภพ ความอยากไม่เป็นนั่นเป็นนี่ เป็นความพอใจที่ประกอบด้วยอจฺเจตทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าภพขาด คือ ตายแล้วสูญหายไม่เกิดอีก โดยปฏิเสธความจริงว่ามีเกิดมีตายและไม่ยอมรับว่าความทุกข์นั้นต้องเกิดต่อเนื่องไปอีก หากยังมีการปรุงแต่งด้วยกรรมอยู่ ทั้งนี้เป็นเพราะกลัวผลของกรรมชั่วที่ทำไว้ จึงปฏิเสธชีวิตหลังความตาย

3. ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับตัณหา ไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ อันความดับทุกข์จะบังเกิดขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยความดับสิ้นไปแห่งตัณหา ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ คือ ความดับทุกข์เป็นไฉน ได้แก่ ความดับสนิทโดยสิ้นเชิง ความสละ ความปล่อย ความหลุดพ้น และความไม่พัวพันในตัณหา นั้น” แสดงว่าความดับตัณหาไม่ได้ก็ด้วยการเจริญวิปัสสนาญาณ เพราะเมื่อตัณหาถูกกำจัดได้โดย

เด็ดขาดรูปนามที่เป็นผลของต้นหาย่อมไม่เกิดขึ้นอีก การรับรู้อารมณ์ เห็นสภาวะถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของเรา จัดว่าละอวิชชาได้ชั่วคราว และเมื่อละอวิชชาได้ต้นหาความยินดีต่าง ๆ ก็ไม่เกิดขึ้น และเมื่อต้นหาไม่มีความยึดมั่นและการทำกรรมชั่วก็ไม่มี และส่งผลให้ วิญญาณ นาม รูป ผัสสะ และเวทนา ย่อมดับไปพร้อมกับต้นหา และเมื่อประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ การละต้นหา ด้วยวิปัสสนาก็เป็นปัจจัยให้บรรลุถึงการละต้นหาได้โดยเด็ดขาดอันเป็นสมุจเฉทนิโรธ ต่อไป

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ อริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นแนวทางปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ และสามารถสรุปลงในไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา อธิปัญญา เพราะเหตุนี้ผู้ปฏิบัติพึงกระทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

อริยสัจ 4 เป็นหนทางที่บุคคลผู้ไม่ประมาทพึงกระทำให้มาก กระทำให้แจ้ง เพื่อความรู้ชัดตามความเป็นจริง เพื่อให้เกิดปัญญาญาณเข้าใจในหลักไตรลักษณ์ ไม่ประมาทในการปฏิบัติเพื่อไปสู่ความเป็นอริยบุคคลผู้หลุดพ้นจากวัฏฏสังสารอันเป็นความสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง

สรุปว่า อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม 37 เข้าถึงความเป็นอริยะสามารถบรรลุธรรมได้ เป็นการเพ่งดูกิเลสที่เป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ มีความอยาก ความยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน กระวนกระวาย เกลียดชัง เบื่อหน่าย เป็นต้น เมื่อจิตหลุดพ้นเป็นอิสระจากทุกข์ ความเบื่อหน่าย ความคับข้องใจ รู้แจ้งในไตรลักษณ์ปฏิบัติตนตามอริยมรรคมีองค์ 8 ก็จะประสบกับความสุข ความสงบ เบิกบานใจ เป็นพระอริยบุคคลผู้ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ในที่สุด

หลักอายตนะ 12

อายตนะ แปลว่า ที่ติดต่อกัน เครื่องติดต่อกัน แดนต่อความรู้ เครื่องรู้และสิ่งที่ถูกรู้⁹⁵ หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่าทางรับรู้ มี 6 อย่างได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นแดนต่อความรู้ภายใน จึงเรียกว่า อายตนะภายใน มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทวารหรืออินทรีย์ 6⁹⁶และแดนต่อความรู้ภายนอกเรียกว่า อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่าอารมณ์⁹⁷

ในพระสูตรต้นตปิฎก ปรากฏข้อความว่า “ก็ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า พึงทราบอายตนะภายใน 6 นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ได้แก่ อายตนะคือจักขุ อายตนะคือโสต อายตนะคือฆานะ อายตนะคือ

⁹⁵สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ่างแล้ว, หน้า 600.

⁹⁶พระเทพเวที (ประยูทธ ปยุตโต), *พุทธธรรม*, (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 41.

⁹⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

ชีวหา อายุตนะคือกาย อายุตนะคือมโน ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า พิงทราบอายุตนะภายใน 6 นั้น เราอาศัยอายุตนะนี้ กล่าวแล้วนี้

ก็ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า พิงทราบอายุตนะภายนอก 6 นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ได้แก่ อายุตนะคือรูป อายุตนะคือเสียง อายุตนะคือกลิ่น อายุตนะคือรส อายุตนะคือโณภูฏัพพะ อายุตนะคือธรรมารมณ์ ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า พิงทราบอายุตนะภายนอก 6 นั้น เราอาศัยอายุตนะนี้ กล่าวแล้ว”⁹⁸

อายุตนะภายใน 6 เรียกว่า อัชฌัตติกายตนะ⁹⁹ ได้แก่ 1) จักขยตนะ คือ ประสาทตาเป็นธรรมชาติมีความใสในการรับสีต่าง ๆ 2) โสตยตนะ คือ โสตปสาทเป็นธรรมชาติมีความใสในการรับเสียงต่าง ๆ 3) ฆานายตนะ คือ ฆานปสาทเป็นความใสในการรับกลิ่นต่าง ๆ 4) ชิวหายตนะ คือ ชิวหาปสาทเป็นความใสในการรับรสต่าง ๆ 5) กายายตนะ คือ กายปสาทเป็นความใสในการรับโณภูฏัพพารมณ์ 6) มนายตนะ คือ จิตทั้งหมด เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์จิต

อายุตนะภายนอก 6 เรียกว่า พาหรายตนะ¹⁰⁰ ได้แก่ 1) รูปายตนะ คือ สีต่าง ๆ เป็นธรรมชาติกระทบทางตา 2) สัททายตนะ คือ เสียงต่าง ๆ เป็นธรรมชาติกระทบทางหู 3) คันธายตนะ คือ กลิ่นต่าง ๆ เป็นธรรมชาติกระทบทางจมูก 4) รสายตนะ คือ รสต่าง ๆ เป็นธรรมชาติกระทบทางลิ้น 5) โณภูฏัพพายตนะ คือ เย็นร้อนอ่อนแข็งหยาบตึง เป็นธรรมชาติกระทบทางกาย 6) ฐัมมายตนะ คือ สภาพธรรมที่กระทบทางใจ

ในพระสูตรต้นตปิฎก กล่าวไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาธรรมในธรรมคือ อายุตนะภายใน และอายุตนะภายนอก 6 (อย่างละ 6) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร อายุตนะบรรพภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายุตนะภายในและอายุตนะภายนอก 6 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตาด้วย ย่อมรู้จักรูปด้วย อนึ่ง สังโยชน์ (เครื่องผูก) ย่อมเกิดขึ้น อาศัยตาและรูปทั้ง 2 นั้นอันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์ อันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่ละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย....ย่อมรู้จักหูด้วย....ย่อมรู้จักจมูกด้วย...ย่อมรู้จักลิ้นด้วย...ย่อมรู้จักกายด้วย...ย่อมรู้จักใจด้วย ย่อมรู้จักธรรมารมณ์ (สิ่งที่พึงรู้ได้ด้วยใจ) ด้วย อนึ่ง สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นอาศัยใจและธรรมารมณ์ทั้ง 2 นั้นอันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่ละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสีย

⁹⁸ม.อ.อ.23/486.

⁹⁹พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, *ปรหมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 3 และ 7*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 152.

¹⁰⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 146.

ได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้วย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไป
ได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย ดังนี้

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม เป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็น
ภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตา
คือ ความเกิดขึ้นในธรรมบ้างย่อมพิจารณาเห็นธรรมตา คือ ความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณา
เห็นธรรมตา คือ ทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่าธรรมมี
อยู่ แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอย่อมเป็นผู้อันค้นหาและทิวฐิไม่อาศัยอยู่
ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย”¹⁰¹

สรุปว่า आयตนะ หมายถึง ทางรับรู้ มี 6 อย่างได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นแดนต่อ
ความรู้ภายใน จึงเรียกว่า आयตนะภายใน มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทวารหรืออินทรี 6 และแดนต่อ
ความรู้ภายนอกเรียกว่า आयตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก
โดยทั่วไปนิยมเรียกว่าอารมณ์ आयตนะเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของทุก ๆ สรรพสิ่ง ทั้งที่มีชีวิตและไม่
มีชีวิต การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะทั้งภายนอกและภายในเป็นเหตุปัจจัยให้เกิด
กระบวนการรับรู้ กระบวนการรับรู้เริ่มตั้งแต่การรับประสบการณ์ผ่านทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย เข้า
มา ส่วนใจนั้นเป็นตัวคิด เช่น ตาเห็นรูป จมูกรับกลิ่น ลิ้นรับรส ฯลฯ เมื่อกระบวนการรับรู้เกิดขึ้น จิต
ทำหน้าที่ปรุงแต่งความคิดว่า ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉย ๆ ซึ่งการคิดนั้นมีอิทธิพลต่อการกระทำกรรมทั้ง
ด้าน กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม กล่าวคือ เมื่อคิดดีก็จะส่งผลต่อการกระทำดี ถ้าคิดชั่วก็จะ
ส่งผลต่อการกระทำชั่วตามมาด้วย ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นในอาการที่เกิดขึ้นตามเหตุ
ปัจจัยนั้น เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์ และความทุกข์นี้จะกักขังสัตว์ให้ตกอยู่ในวัฏฏสงสารไม่
สามารถหลุดพ้นได้ บุคคลจะสิ้นความทุกข์ได้เมื่อกำหนดรู้ด้วยปัญญาจนสามารถคลาย ลด ละและดับ
กิเลสทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง จึงจะสามารถบรรลุธรรมสู่ความเป็นอริยบุคคลทำพระนิพพานให้แจ้งได้
อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

อายตนะเป็นองค์ธรรม ที่เนื่องอยู่ในปัจจุสมุปบาท อันเป็นธรรมแห่งการบรรลุอนุตตร
สัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงกระบวนการเกิดทุกข์และการดับทุกข์ เป็นสภาวะ
ของสิ่งทั้งหลายที่อาศัยกันและกัน เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยส่งผลให้ทุกสรรพสิ่งเป็นไปตามธรรมชาติ ไร้ผู้
บงการกำหนด เป็นทางเกิดของกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล เป็นเครื่องติดต่อกับโลกภายนอก เป็น
เครื่องแสดงโลกภายนอกแก่ผู้เป็นเจ้าของ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงความสำคัญของอายตนะไว้ว่า “สิ่ง
ทั้งปวงนั่นก็คือ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโณภูมัพพะ ใจกับธรรมารมณ์”

¹⁰¹ที.ม.อ.14/227-228.

2.6 ขั้นตอนการบรรลุธรรมของพระอริยบุคคล

หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมที่ค้ำคูณกันโดยทั่วไป สรุปรวมอยู่ในหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา กระบวนการแห่งไตรสิกขาก็มาจากหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการดังกล่าวมานั้นเอง เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์จึงทรงตรัสเรื่องไตรสิกขาไว้หลากหลายนัยเพราะหลักไตรสิกขาถือเป็นหลักธรรมพื้นฐานที่ผู้ปฏิบัติในทุกระดับพึงให้ความสำคัญก่อนที่จะปฏิบัติในหลักธรรมอื่น ๆ ก่อน ดังเช่นทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย กิจที่ภิกษุต้องรีบทำ 3 ประการนี้ก็ฉันทันนั้นเหมือนกันแล กิจที่ภิกษุต้องรีบทำ 3 ประการอะไรบ้าง คือ (1) การสมาทานอธิศีลสิกขา (2) การสมาทานอธิจิตตสิกขา (3) การสมาทานอธิปัญญาสิกขา กิจที่ภิกษุต้องรีบทำ 3 ประการนี้แล” หลักไตรสิกขา จึงเป็นหลักธรรมที่สำคัญจำเป็นสำหรับฝึกฝนอบรมมนุษย์ก่อนที่จะก้าวไปสู่การปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ โดยมีหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมได้แก่ โพธิปักขิยธรรม 37 หลักสังโยชน์ 10 หลักอริยสัจ 4 หลักอายตนะ 12 เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมการบรรลุธรรมร่วมกับการปฏิบัติสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน จึงจะสามารถบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลได้ ระดับขั้นตอนของการบรรลุธรรมเป็นเครื่องกำหนดผลสำเร็จของการปฏิบัติธรรม โดยมีผลการปฏิบัติปรากฏตามลำดับดังนี้

ขั้นตอนการบรรลุธรรมที่ 1 ผู้ปฏิบัติเข้าถึงกระแสอริยมรรคเดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง ขั้นตอนนี้ผู้ปฏิบัติทำศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ทำให้พอประมาณในสมาธิ ในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ระดับของการบรรลุธรรมนี้เรียกว่า พระโสดาบัน

ขั้นตอนการบรรลุธรรมที่ 2 ผู้ปฏิบัติปฏิบัติได้ตามระดับที่ 1 แล้วคือทำศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ทำให้พอประมาณในสมาธิ ในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างเด็ดขาดแล้วยังสามารถทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้นก็จะเข้าสู่กระแสแห่งนิพพานได้ ระดับของการบรรลุธรรมนี้เรียกว่า พระสกทาคามี

ขั้นตอนการบรรลุธรรมที่ 3 ผู้ปฏิบัติปฏิบัติได้ตามระดับที่ 2 แล้วคือทำศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ทำให้พอประมาณในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ 5 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และปฏิฆะได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน เมื่อดับขันธจะไปบังเกิดในพรหมโลกแล้วเข้าสู่กระแสแห่งพระนิพพานในพรหมโลกเลย ระดับของการบรรลุธรรมนี้เรียกว่า พระอนาคามี

ขั้นตอนการบรรลุธรรมที่ 4 ผู้ปฏิบัติปฏิบัติได้ตามระดับที่ 3 แล้วสามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และสามารถทำสังโยชน์ 10 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพต ปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ อวิชชาให้หมดไปได้

อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน เป็นผู้ประหารกิเลสได้สิ้นเชิง เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะ เมื่อหมดกิเลสจบพรหมจรรย์แล้วจะไม่เกิดอีก พอถึงอายุชัชวาระดับชั้นเข้าสู่นิพพานเลย ระดับของการบรรลุธรรมนี้เรียกว่า พระอรหันต์

สรุปว่า การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้นมีหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญาเป็นหลักธรรมพื้นฐานเบื้องต้นที่ผู้ปฏิบัติในทุกระดับพึงให้ความสำคัญก่อนที่จะปฏิบัติในหลักธรรมอื่น ๆ โดยกระบวนการแห่งไตรสิกขาที่มาจากหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการนั่นเอง การที่ผู้ปฏิบัติจะก้าวไปสู่การปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ได้นั้นจำเป็นต้องมีหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมอันได้แก่ โพธิปักขิยธรรม 37 หลักสังโยชน์ 10 หลักอริยสัจ 4 หลักอายตนะ 12 เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมการบรรลุธรรมร่วมกับการปฏิบัติสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน จึงจะสามารถบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลได้ระดับขั้นตอนของการบรรลุธรรมเป็นเครื่องกำหนดผลสำเร็จของการปฏิบัติธรรม โดยมีผลการปฏิบัติปรากฏตามลำดับคือ ขั้นตอนการบรรลุธรรมระดับที่ 1 เรียกพระโสดาบัน ขั้นตอนการบรรลุธรรมระดับที่ 2 เรียกพระสกทาคามี ขั้นตอนการบรรลุธรรมระดับที่ 3 เรียกพระอนาคามี และขั้นตอนการบรรลุธรรมระดับที่ 4 เรียกพระอรหันต์

2.7 วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

วิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้นมีกล่าวไว้ในพระสูตรต้นตปิฎก มีใจความว่า “สมัยหนึ่ง ท่านพระอานนท์อยู่ ณ โขสิตาราม ใกล้พระนครโกสัมพี ณ ที่นั้นแล ท่านพระอานนท์เรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นรับคำท่านพระอานนท์แล้ว ท่านพระอานนท์ได้กล่าวว่า ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ก็ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่ง พยากรณ์อรหัตในสำนักเราด้วยมรรค 4 ทั้งหมดหรือด้วยมรรคเหล่านั้นมรรคใดมรรคหนึ่ง มรรค 4 เป็นไฉน ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมเจริญวิปัสสนาอันมีสมณะเป็นเบื้องต้น เมื่อภิกษุนั้นเจริญวิปัสสนาอันมีสมณะเป็นเบื้องต้นอยู่ มรรคย่อมเกิด ภิกษุนั้นเสพเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพเจริญทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น เมื่อภิกษุนั้นเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นอยู่ มรรคย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นเสพเจริญทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อภิกษุนั้นเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป มรรคย่อมเกิด ภิกษุนั้นเสพเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป”¹⁰²

¹⁰²ช.ปฎิ.อ.69/449.

การศึกษาวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลुरुธรรมในงานวิจัยนี้ มุ่งเน้นที่จะศึกษาประเด็นวิธีปฏิบัติเพื่อ บรรลुरुธรรม 3 ประเด็น คือ วิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า สมณะที่มีวิปัสสนาหน้า และ สมณะที่มี วิปัสสนาควบคู่กันไปด้วย

วิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือ สมถปุพพังคมวิปัสสนา

วิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า เป็นการเจริญวิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้าก่อน มรรคยอมเกิดเมื่อ ทำให้มากแล้วมรรคนั้นยอมละสังโยชน์ได้ และอนุสัยยอมสิ้นไป ในสุดตันตนิทเทศ ได้อธิบายความว่า ผู้ปฏิบัติมีจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิชื่อว่า วิปัสสนา เนื่องจากมีสภาวะเห็น ธรรมที่เกิดในสมาธินั้นเป็นไตรลักษณ์ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นเหตุให้สมณะ เกิดก่อนและวิปัสสนาเกิดทีหลัง เรียกว่าการเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ส่วนมรรคที่เกิดขึ้นชื่อว่า สัมมาทิฏฐิที่มีสภาวะเห็น สัมมาสังกัปปะที่มีสภาวะตรีกตรอง สัมมาวาจาที่มีสภาวะกำหนด สัมมากรรมันตะที่มีสภาวะเป็นสมุฏฐาน สัมมาอาชีวะที่มีสภาวะปล่อยแผ้ว สัมมาวายามะที่มีสภาวะ ประคองไว้ สัมมาสติที่มีสภาวะตั้งมั่น และสัมมาสมาธิที่มีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ส่วนธรรมที่เกิดในการ ภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน อินทรีย์มีรสเดียวกัน มีความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้น และประพฤติปฏิบัติ อยู่เนื่อง ๆ เมื่อผู้ปฏิบัตินึกถึง รู้เห็น พิจารณา อธิษฐานจิต น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา ประคองความเพียร ไว้ ตั้งสติและจิตไว้มั่น รู้ชัดด้วยปัญญา รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง เหล่านี้ชื่อว่าปฏิบัติ หรือ ภาวนา เมื่อ ทำให้มากแล้วยอมละสังโยชน์ได้ และอนุสัยยอมสิ้นไป

ในพระสูตรตันตปิฎก กล่าวไว้ว่า “ยอมละสังโยชน์ 3 นี้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิลัพพต ปริมาส อนุสัย 2 นี้ คือ ทิฏฐิอนุสัย วิจิกิจฉาอนุสัย ย่อมสิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค ย่อมละสังโยชน์ 2 นี้ คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ ส่วนหยาบ ๆ อนุสัย 2 นี้ คือ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วน หยาบ ๆ ย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามีมรรค ย่อมละสังโยชน์ 2 นี้ คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ ส่วน ละเอียต ๆ อนุสัย 2 นี้ คือ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียต ๆ ย่อมสิ้นไปด้วยอนาคามีมรรค ย่อมละสังโยชน์ 5 นี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา อนุสัย 3 นี้ คือ มานานุสัย ภว ราคานุสัย อวิชชานุสัย ย่อมสิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยยอมสิ้นไปอย่างนี้”¹⁰³

“ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความไม่พยายาบาท เป็นสมาธิ ความที่จิตมี อารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งอาโลกสัญญา เป็นสมาธิ ฯลฯ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า ด้วยสามารถความเป็นผู้ พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก เป็นสมาธิ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดใน

¹⁰³ช.ปฎิ.อ.69/452.

สมาธินั้นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เจริญวิปัสสนามีสมณะเป็นเบื้องต้น”

สมณะมีวิปัสสนานำหน้า หรือ วิปัสสนาบุพพังคมสมณะ

สมณะมีวิปัสสนานำหน้า เป็นการเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า ในสุดตันตนิทเทศได้อธิบายความว่า “ภิกษุณั้ย่อมเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นอย่างไร วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ความที่จิตมีการปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ เพราะความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิด้วยประการดังนี้ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น”

ในพระสูตรตันตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “ภาวนา ในคำว่า ภาวเต นี้มี 4 ฯลฯ ภาวนาด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ ฯลฯ คำว่า มรรคย่อมเกิด ความว่า มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์โดยความเป็นอนัตตา ความที่จิตมีการปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในภวานานั้นเป็นอารมณ์ และความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ ด้วยประการดังนี้ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น ภาวนา ในคำว่า ภาวเต นี้มี 4 ฯลฯ ภาวนาด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพคำว่า มรรคย่อมเกิด ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ จักขุ ฯลฯ ชรา และมรณะ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ฯลฯ โดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ โดยความเป็นอนัตตา ความที่จิตมีการปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในภวานานั้นเป็นอารมณ์ และความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ ด้วยประการดังนี้ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น.ภาวนา ในคำว่า ภาวเต นี้มี 4 ฯลฯ คำว่า ย่อมเกิด ความว่ามรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ ภิกษุยอมเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นอย่างนี้”¹⁰⁴

สมณะที่มีวิปัสสนาควบคู่กันไป หรือ ยุคนัทสมถวิปัสสนา

สมณะที่มีวิปัสสนาควบคู่กันไป เป็นการเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ในพระสูตรตันตปิฎกได้อธิบายความว่า “ภิกษุยอมเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ด้วยอาการ 16 คือ ด้วยความเป็นอารมณ์ 1 ด้วยความเป็นโคจร 1 ด้วยความละ 1 ด้วยความสละ 1 ด้วยความออก 1 ด้วยความปลีกไป 1 ด้วยความเป็นธรรมสงบ 1 ด้วยความเป็นธรรมประณีต 1 ด้วยความหลุดพ้น 1 ด้วยความไม่มีอาสวะ 1 ด้วยความเป็นเครื่องข้าม 1 ด้วยความไม่มีนิमित 1 ด้วยความไม่มีที่ตั้ง 1 ด้วยความ

¹⁰⁴ช.ปฎิ.อ.69/454.

ว่างเปล่า 1 ด้วยความเป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน 1 ด้วยความไม่ล่วงเกินกันและกัน 1 ด้วยความเป็นคู่กัน 1

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอารมณ์อย่างไร เมื่อภิกษุละอุทัจจะ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน มินิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกันเป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความเป็นอารมณ์ เพราะเหตุดังนี้ท่านจึงกล่าว ว่าเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยความเป็นอารมณ์ ภาวนา ในคำว่า ภาเวติ นี้มี 4 ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ ฯลฯ คำว่า มรรคย่อมเกิด ความว่า มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิด อย่างนี้ ย่อมละสังโยชนได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ ภิกษุยอมเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วย ความเป็นอารมณ์ อย่างนี้”¹⁰⁵ ดังนั้นผู้ปฏิบัติสมณะที่มีวิปัสสนาคู่กันไปจึงต้องอาศัยอาการ 16 ประการนี้เป็นวิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ทั้ง 3 วิธีนี้ ได้แก่ การเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า การเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า และ การเจริญสมณะที่มีวิปัสสนาคู่กันไป เป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เกิดปัญญา อันเป็นหนทางเพื่อการบรรลุ มรรค ผล นิพพานในพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมอันหมดจดจากกิเลส เป็นอริยบุคคลผู้เข้าใจในไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาไม่มีตัวตน การปฏิบัติภาวนาเป็นเครื่องอบรมทางกาย ทางจิต และทางปัญญา คืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งสมณะและวิปัสสนาภาวนา โดยการเจริญสมณะสลับกับวิปัสสนา หรือการเจริญคู่กันไป เพื่อฝึกจิตให้เกิดปัญญา เกิดความรู้แจ้งในรูปนามที่เป็นสภาวะธรรม ซึ่งการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรม มี 7 ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่มีตัวตน ความน่าเบื่อหน่าย ความคลายกำหนด ความดับกิเลส ความสลัดทิ้งกิเลส ส่วนปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในรูปนามหรือขั้น 5 ว่ามีลักษณะของความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน ถือเป็นภาวนาปัญญาที่ทำให้จิตของผู้ปฏิบัติพ้นจากทุกข์ทั้งปวง และมุ่งสู่ความสงบที่เป็นโลกุตตระอันมีนิพพานเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ปัญญาชนิดนี้จะเกิดขึ้นได้ด้วยการเจริญวิปัสสนาจนทำให้เข้าใจถึงอริยสัจ 4 เพื่อบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ตามกำลังสติปัญญาญาณของอริยบุคคล

2.8 ระดับของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นสภาวะที่ผู้ปฏิบัติธรรมรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญาสามารถคลายและละกิเลส อุปาทานที่เกิดขึ้นภายในจิตใจจนสามารถบรรลุเป็นอริยบุคคลได้ตามกำลังแห่งการละกิเลสของมรรคนั้น ๆ จนบรรลุถึงขั้นสูงสุดไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารอีก คือ นิพพาน ความเป็นอริยบุคคลนั้น แบ่งตามการละสังโยชนตั้งแต่เบื้องต้นในระดัลโลกิยะจนถึงเบื้องสูงในระดับมรรคผล ซึ่งหมายถึง การบรรลุโลกุตตระธรรม 9 ประการ อันได้แก่ โสดาปัตติมรรค โสดา

¹⁰⁵ช.ปฎิ.อ.69/455.

ปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตตมรรค อรหัตตผล และนิพพาน อย่างใดอย่างหนึ่ง

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้ “ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตระ สติปัญญา 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทริย 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 มรรคมืองค์ 8 อริยมรรค 4 สามัญญผล 4 และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตระ”¹⁰⁶

ชื่อว่าโลกุตระ ในคำว่า โลกุตตรา นี้ เพราะอรธกว่าอะไร ๆ

ชื่อว่าโลกุตระ เพราะอรธกว่า ข้ามพ้นโลก ข้ามพ้นแต่โลก ข้ามไปจากโลก ล่วงพ้นโลก ล่วงพ้นโลกอยู่ เป็นอดิเรกในโลก สลัดออกแต่โลก สลัดออกจากโลก สลัดไปจากโลก สลัดออกไปจากโลก สละออกแต่โลก สละออกจากโลก สละออกไปจากโลก ไม่ตั้งอยู่ในโลก ไม่ดำรงอยู่ในโลก ไม่ติดอยู่ในโลก ไม่เป็นในในโลก ไม่ใ้ในโลก ไม่ใ้ด้วยโลก ไม่ฉาบในโลก ไม่ฉาบด้วยโลก หลุดไปในโลก หลุดไปจากโลก พ้นไปจากโลก หลุดพ้นไปแต่โลก ไม่เกี่ยวข้องในโลก ไม่เกี่ยวข้องด้วยโลก พรากรอกแต่โลก พรากรอกออกจากโลก พรากรอกไปแต่โลก หมตจตแต่โลก หมตจตกว่าโลก หมตจตจากโลก สะอาดแต่โลก สะอาดกว่าโลก สะอาดจากโลก ออกแต่โลก ออกจากโลก ออกไปจากโลก เว้นแต่โลก เว้นจากโลก เว้นไปจากโลก ไม่ข้องในโลก ไม่ยึดในโลก ไม่พัวพันในโลก ตัดโลกขาดอยู่ ตัดโลกขาดแล้วให้โลกระงับอยู่ ให้โลกรงับแล้ว ไม่กลับมาสู่โลก ไม่เป็นคติของโลก ไม่เป็นวิสัยของโลก ไม่เป็นสาธารณะแก่โลก สำรอกโลก ไม่เวียนมาสู่โลก ละโลก ไม่ย้งโลกให้เกิด ไม่ลดโลก นำโลก กำจัดโลก ไม่อบโลกให้งาม ล่วงโลก ครอบงำโลกตั้งอยู่ ฉะนี้แล ฯ”

โลกุตตร แปลว่า ซึ่งข้ามพ้นจากโลก¹⁰⁷

โลกุตตรธรรม หมายถึง ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก สภาวะพ้นโลก มี 9 ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 และ นิพพาน 1¹⁰⁸

โลกุตตรธรรม หมายถึง ธรรมอันยอดเยี่ยมอยู่เหนือวิสัยของโลก เป็นภาวะที่หลุดพ้นแล้วจากโลกิยะ ไม่เกี่ยวข้องกัปกาม ตัณหา ทิฏฐิ อวิชชา อีกต่อไป มี 9 ประการ¹⁰⁹

สรุป การบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลนั้นเป็นการรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญาสามารถคลายและละกิเลส อุปาทานที่เกิดขึ้นภายในจิตใจจนสามารถบรรลุเป็นอริยบุคคลได้ตามกำลังแห่งการละกิเลสของมรรคนั้น ๆ ซึ่งหมายถึง การบรรลุโลกุตตรธรรม 9 ประการ อันได้แก่

¹⁰⁶ พ.ปฎ.อ.69/599.

¹⁰⁷ สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พจนานุกรม ศัพท์พระพุทธศาสนา*, อ่างแล้ว, หน้า 225.

¹⁰⁸ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ่างแล้ว, หน้า 226.

¹⁰⁹ คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเชียง เพียรเพื่อพุทธศาสน์, *บูรณาการแผนใหม่นักธรรม ชั้นโท*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเชียง, 2547), หน้า 256.

1) มรรค 4 หมายถึง ทางเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล ญาณที่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามสามารถละหรือกำจัดสังโยชน์ที่เป็นอนุสัยกิเลส เป็นเครื่องผูกมัดจิตของสัตว์ให้ติดใจ หลงใหลอยู่ในวัฏฏสงสารได้เด็ดขาด มี 4 ประการ¹¹⁰ คือ

(1) โสดาปัตติมรรค คือ ญาณหรือความรู้ที่เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติตามไหลเข้าสู่กระแสแห่งอริยมรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานเป็นครั้งแรก เป็นมรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละและกำจัดสังโยชน์ระดับต่ำ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาด

(2) สกทาคามีมรรค คือ ญาณหรือความรู้ที่เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติตามจะกลับมาปฏิสนธิในมนุษยภูมิอีกเพียงครั้งเดียวเมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุสกทาคามีแล้ว มีมรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุให้ละและกำจัดสังโยชน์ระดับต่ำ 3 ประการนั้นได้อย่างเด็ดขาดเหมือนอย่างโสดาปัตติมรรค คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส พร้อมทั้งทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงด้วย

(3) อนาคามีมรรค คือ ญาณหรือความรู้ที่เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติตามจะไม่กลับมาปฏิสนธิในกามาวจรภูมิ 11 อีก เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุอนาคามีมรรคแล้ว มีมรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุให้ละและกำจัดสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง 5 ประการ มี สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และปฏิฆะได้อย่างเด็ดขาด

(4) อรหัตตมรรค คือ ญาณหรือความรู้ที่เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติตามบรรลุอรหัตตมรรคข้ามพ้นจากกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โดดเด็ดขาด เมื่อปฏิบัติบรรลุอรหัตตมรรคแล้ว มีมรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละและกำจัดสังโยชน์ได้ทั้งหมด คือ สังโยชน์ระดับต่ำ 5 อย่างเหมือนอนาคามีมรรค และระดับสูงอีก 5 มี รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ อวิชชา ได้อย่างเด็ดขาด

2) ผล 4 หมายถึง ประโยชน์ที่พึงได้รับ หรืออานิสงส์แห่งญาณคือมรรคที่พระอริยบุคคลพึงได้รับ เป็นผลที่เกิดสืบเนื่องจากการละกิเลสและกำจัดสังโยชน์ได้ด้วยมรรค ธรรมารมณ์อันพระอริยะพึงเสวยที่เป็นผลเกิดเองในเมื่อกิเลสสิ้นไปด้วยอำนาจมรรคนั้น ๆ มี 4 ประการ¹¹¹คือ

(1) โสดาปัตติผล คือ ผลแห่งการเข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพาน ผลอันพระโสดาบันพึงเสวย ประโยชน์ที่พึงได้รับคือการไม่มีความตกต่ำ ไม่ไปเกิดในอบาย หลังจากทีโสดาปัตติมรรคกำจัดสังโยชน์ 3 ประการนั้นได้แล้วและผู้ปฏิบัติบรรลุโสดาปัตติผลจึงเรียกว่า พระโสดาบัน

¹¹⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 175-176.

¹¹¹คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง เพียรเพื่อพุทธศาสนา, *บูรณาการแผนใหม่นักธรรม ชั้นโท, อ่างแล้ว*, หน้า 177-178.

(2) สกทาคามีผล คือ ผลอันพระสกทาคามีพึงเสวย ประโยชน์ที่พึงได้รับคือการกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลอรหัตตผลหลังจากที่สกทาคามีมรรคกำจัดสังโยชน์ 3 ได้อย่างเด็ดขาดพร้อมทั้งทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงแล้วเมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุสกทาคามีผลจึงเรียกว่า พระสกทาคามี

(3) อนาคามีผล คือ ผลอันพระอนาคามีพึงเสวย ประโยชน์ที่พึงได้รับคือการไม่กลับมาปฏิสนธิในกามาวจรภูมิอีก หลังจากที่ยอนาคามีมรรคกำจัดสังโยชน์ระดับต่ำทั้ง 5 ประการนั้นได้แล้ว และจะบรรลอรหัตตผลในภพที่ไปปฏิสนธิ คือ พรหมโลก 5 ชั้น ได้แก่ อวิหา อตปปา สุทัสสา สุทัสสี และ อกนิฏฐา เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุนาคามีผลจึงเรียกว่า พระอนาคามี

(4) อรหัตตผล คือ ผลอันพระอรหันต์พึงเสวย ประโยชน์ที่ได้รับคือการพ้นจากความข้องอยู่ในโลกใด ๆ เมื่อนิพพานแล้วไม่ต้องถือปฏิสนธิอีก เป็นการสิ้นภพสิ้นชาติ ข้ามพ้นจากวัฏฏสังสาร หลังจากที่ยอหัตตมรรคกำจัดสังโยชน์ทั้ง 10 นั้นได้แล้ว เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลอรหัตตผลจึงเรียกว่า พระอรหันต์

นักปราชญ์ได้กล่าวไว้ว่า มรรคกับผลเกิดขึ้นใกล้กันเพียงชั่วขณะจิตเท่านั้น คือ พอพ้นจากมรรคจิตก็เกิดเป็นผลจิต ไม่มีธรรมอย่างอื่นเกิดขึ้นคั่นในระหว่างและกล่าวโดยบุคคลาธิษฐานไว้ว่าสังโยชน์เหมือนโรคในร่างกาย มรรคเหมือนการรักษาโรคให้หาย ผลเหมือนกับความสุขสบายอันเกิดแต่การสิ้นโรค

3) นิพพาน 1 นิพพาน แปลว่า การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา¹¹²

นิพพาน หมายถึง ความปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัด เป็นความดับสนิทแห่งกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง หหมดไปโดยไม่เกิดขึ้นอีกเหมือนไฟสิ้นเชื้อ ในที่นี้มุ่งถึงอนุปาติเสสนิพพาน คือ ดับกิเลสพร้อมทั้งดับเบญจขันธ์¹¹³

นิพพาน คือ สภาวะที่ดับเย็น เป็นธรรมเกษม เป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเลี่ยง เป็นที่พึ่งที่อาศัยที่ปลอดภัย ที่ไม่จุติ ที่ไม่ตาย เป็นที่สิ้นตัณหา¹¹⁴

นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับทุกข์ คือ วนเวียนของกิเลส กรรมและวิบาก เมื่อวนเวียนของกิเลสถูกตัดให้ขาดลงด้วยอรหัตตมรรคแล้ว กรรมที่กระทำไว้ในภพนี้ และภพก่อนก็เป็นอโหสิกรรมไป

¹¹²สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ่างแล้ว, หน้า 183.

¹¹³คณาจารย์สำนักพิมพ์เลี้ยงเชียง เพียรเพื่อพุทธศาสนา, *บูรณาการแผนใหม่ในธรรม ชั้นโท*, อ่างแล้ว, หน้า 256.

¹¹⁴พระภิกษุวิมลญาณ, *วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, อ่างแล้ว, หน้า 310.

ภพใหม่ก็ไม่ปรากฏอีก วัฏฏะทั้งสามก็จะสงบลง นิพพานจึงเป็นความสงบจากวัฏฏะทุกข์ เป็นสันติสุขอันยอดเยี่ยม¹¹⁵

ในพระสูตรต้นตปิฎก ธาตุสูตร ปรากฏข้อความกล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ พระตถาคต ผู้มีจักขุผู้อันตันทาและทิวไม่อาศัยแล้ว ผู้คงที่ประกาศไว้แล้ว อันนิพพานธาตุอย่างหนึ่งมีในปัจจุบันนี้ ชื่อว่า สอฺปาติเสส เพราะสิ้นตันทาเครื่องนำไปสู่ภพ ส่วนนิพพานธาตุ (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นที่ดับสนิทแห่งภพทั้งหลายโดยประการทั้งปวง อันมีในเบื้องหน้า ชื่อว่าอนุปาติเสส จนเหล่าใคร่รู้บทอันปัจจัยไม่ปรุงแต่งแล้วนี้ มีจิตหลุดพ้นแล้วเพราะสิ้นตันทาเครื่องนำไปสู่ภพ จนเหล่านั้นยินดีแล้วในนิพพานเป็นที่สิ้นกิเลสเพราะบรรลุนิพพานอันเป็นสาระ เป็นผู้คงที่ ละภพได้ทั้งหมด ฯ เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วดังนี้แล ฯ”¹¹⁶

สรุป นิพพาน หมายถึง ความปราศจากกิเลสอันเป็นเครื่องร้อยรัด เป็นสภาพที่สิ้นตันทาดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง เป็นสภาวะสิ้นภพสิ้นชาติ เป็นบรมสุข เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา มี 2 ประเภท คือ

1) สอฺปาติเสสนิพพาน เป็นสภาวะที่ดับกิเลสแต่ยังคงเหลือเบญจขันธ์อยู่ อันหมายถึง พระอรหันตชีนาสพ ผู้ละกิเลสทั้งมวลด้วยพระอรหัตตมรรคจนบรรลุพระอรหัตตผล แต่ยังคงดำรงขันธ์ 5 ไว้คือยังทรงชีพอยู่ยังต้องประสบกับสิ่งที่เป็นโลกธรรมอยู่ แต่สิ่งเหล่านี้ไม่สามารถทำให้ราคะ โทสะ โมหะที่ดับไปกำเริบได้อีก

2) อนุปาติเสสนิพพาน เป็นสภาวะที่ดับกิเลส ไม่มีเบญจขันธ์เหลืออยู่ หมายถึง พระอรหันตชีนาสพนั้นดำรงชีพอยู่จนถึงวันที่นิพพาน และขันธ์ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณดับสนิทลงแล้วเป็นนิพพานธาตุ ที่เรียกว่า อสังขตธรรม คือหมดการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสังสารอีก

การบรรลุโลกุตตรธรรม 9 ประการ เป็นการเปลี่ยนสภาวะจากปุถุชนเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งตามสภาวะการละและกำจัดกิเลสได้ตามกำลังของมรรคนั้นๆ จากการละกำจัดสังโยชน์เบื้องต่ำจนถึงขั้นการละกำจัดสังโยชน์ทั้ง 10 อย่างได้ ซึ่งผลของการบรรลุธรรมสูงสุดคือไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไปซึ่งหมายถึง พระนิพพาน นั่นเอง

¹¹⁵พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *นิพพานกถา*, พระพรหมโมลี ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิกษุ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2554), หน้า 31.

¹¹⁶ช.อติ.อ.45/305.

2.9 ผลแห่งการบรรลุลหกรรม

แม้ว่าการบรรลุลหกรรมจะเป็นสภาวะที่ผู้ปฏิบัติธรรม ปฏิบัติจนสามารถละ และกำจัดกิเลส อุปาทานต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นได้จนเกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง จนถึงการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง คือหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร รู้ธรรมเห็นธรรมบรรลุมรรคผลเข้าถึงนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาก็ตาม แต่ผลแห่งการบรรลุลหกรรมสู่ความเป็นพระอรหันต์บุคคลแม้ในระดับเดียวกันก็แตกต่างกันด้วย ซึ่งขึ้นอยู่กับอาการที่จิตหลุดพ้นจากอาสวกิเลสด้วย กล่าวคือ ถ้าผู้ปฏิบัติที่มีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานมาก่อนปฏิบัติจนได้ฌานต่าง ๆ แล้วจึงบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์สามารถแสดงฤทธิ์ได้ จัดว่าเป็นพวกเจโตวิมุตติ ส่วนพระอรหันต์ชฌานสพผู้หลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา บำเพ็ญวิปัสสนาอย่างเดียวไม่มีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วแสดงฤทธิ์ไม่ได้ จัดว่าเป็นพวกปัญญาวิมุตติ (ดังรายละเอียดที่กล่าวไว้ในหัวข้อลักษณะของการบรรลุลหกรรม)

ฉะนั้น ในหัวข้อผลแห่งการบรรลุลหกรรมสู่ความเป็นพระอรหันต์จึงศึกษาถึงเรื่องของความทรงคุณวิเศษ ที่เกิดขึ้นจากการบรรลุลหกรรมอันเป็นผลที่เกิดจากวิธีการปฏิบัติสู่การบรรลุลหกรรมที่ต่างกันถึงแม้ว่า ความเป็นพระอรหันต์ชฌานสพ เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรมมีเท่ากันแล้วก็ตาม ท่านก็จัดประเภทของพระอรหันต์ไว้ 4 ประเภท¹¹⁷ คือ

1) สุขขวิปัสสโก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน¹¹⁸ หมายถึง พระอรหันต์ผู้บรรลุลหกรรมด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างเดียว โดยไม่ได้อาศัยฌานสมาบัติเป็นบาทฐาน เมื่อมรรคผลเกิดขึ้นจึงไม่มีอารมณ์ปนชฌานเกิดขึ้นด้วย ได้สำเร็จพระอรหันต์โดยไม่ได้ทรงคุณวิเศษอย่างอื่น

2) เติวโข ผู้ได้วิชาสาม หมายถึง พระอรหันต์ผู้บรรลุลหกรรมและทรงคุณคือ วิชา 3 ได้แก่ ญาณที่ระลึกชาติในอดีตได้ ญาณคือตาทิพย์ และญาณที่ทำให้สิ้นอาสวกิเลสได้

3) ฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญาหก หมายถึง พระอรหันต์ผู้บรรลุลหกรรมและทรงคุณคือ อภิญญา 6 ได้แก่ แสดงอิทธิฤทธิ์ได้ มีหูทิพย์ กำหนดรู้ใจผู้อื่นได้ ระลึกชาติได้ มีตาทิพย์ รู้การทำอาสวกิเลสให้สิ้นไป

4) ปฏิสัมภีทัปปัตโต ผู้ถึงปฏิสัมภีทา หมายถึง พระอรหันต์ผู้บรรลุลหกรรมและทรงคุณคือ ปฏิสัมภีทา 4 ได้แก่ ความแตกฉานในผล ความแตกฉานในเหตุ ความแตกฉานในภาษาและถ้อยคำ ความแตกฉานในปฏิภาณ

¹¹⁷ คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง เพียรเพื่อพุทธศาสนา, *บูรณาการแผนใหม่ภคธรรม* ชั้นโท, อ่างแล้ว, หน้า 144.

¹¹⁸ พระภควาณพิศาลเมธี, *วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, อ่างแล้ว, หน้า 241.

พระอรหันต์ประเภทที่ 2,3,4 มีสมถกัมมัฏฐานเป็นบาทฐานเมื่อสำเร็จพระอรหันต์จะทรงคุณวิเศษตามญาณที่ได้บรรลุ ประเภทที่ 1 ไม่มีสมถกัมมัฏฐานเป็นบาทฐาน เมื่อสำเร็จพระอรหันต์จะแสดงคุณวิเศษไม่ได้

ในพระสูตรต้นตปิฎก กล่าวไว้ดังนี้“วิชา 3 ประการเป็นไฉน คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ ย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้ 1 ย่อมเห็นหมู่สัตว์ทั้งที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยากด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่องจักขุมนุษย์ ฯลฯ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมด้วยประการฉะนี้ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่”¹¹⁹

วิชา แปลว่า ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ¹²⁰ วิชา 3 ได้แก่

1) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ รู้จักระลึกชาติได้ หมายถึงความรู้อย่างแจ่มแจ้งที่เป็นเหตุให้ระลึกถึงขั้น คือ กายที่มีอยู่ในอดีตได้อย่างนับไม่ถ้วนเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งของตนเองและผู้อื่นสามารถทราบเรื่องราวความเป็นไปในแต่ละชาติได้โดยชัดเจน ไม่พินเพื่อเลื่อนหลง

2) จุตูปปาตญาณ รู้จักจุติและเกิด หมายถึง ความรู้อย่างแจ่มแจ้งที่เป็นเหตุให้รู้จักการเคลื่อนย้ายตายจาก การบังเกิดขึ้นจากภพหนึ่งมาสู่ภพหนึ่งของสัตว์ทั้งหลายว่า เป็นไปตามอำนาจของกรรม

3) อาสวักขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้น หมายถึง ความรู้อย่างแจ่มแจ้งที่เป็นเหตุให้กำจัดอาสวกิเลสทั้ง 3 คือ กามาสวะ ความติดใจรักใคร่ในกามคุณ ภวาสวะ ความติดอยู่ในภพในความเป็นนั้นเป็นนี่ อวิชชาสวะ ความไม่รู้อริยสัจ 4 ซึ่งเป็นสิ่งหมกคองอยู่ภายในจิตใจให้หมดสิ้นไปได้โดยเด็ดขาด ด้วยการรู้แจ้งเห็นจริงตามหลักอริยสัจ 4 ด้วยญาณทั้ง 3 คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ

อภิญา แปลว่า ความรู้ยิ่ง ความรู้เจาะตรงยวดยิ่ง ความรู้ชั้นสูง¹²¹ ปัญญาหยั่งรู้ เป็นการกำหนดรู้ได้ด้วยอำนาจการบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ผู้บรรลุด้วยเจโตวิมุติ มี 6 อย่าง คือ

¹¹⁹ ๑.ทสก.๑.38/338-339.

¹²⁰ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ่างแก้ว, หน้า 397.

¹²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 549.

1) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ หมายถึง อำนาจหรืออำนาจซึ่งเป็นคุณวิเศษอย่างน่าอัศจรรย์ล่วงวิสัยที่สามัญชนจะทำได้ เป็นต้นว่า คนเดียวทำให้เป็นหลายคนได้ หลายคนทำให้เป็นคนเดียวได้ หายตัวได้ เดินผ่านเครื่องกีดขวางได้ สัมผัสดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ได้ ไปพรหมโลกได้ ฯลฯ

มีพระพุทธวจนกล่าวไว้ในพระสูตรตันตปิฎก อิทธิวิธีญาณ ว่า “ภิกษุหนึ่ง เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่ออิทธิวิธี เธอบรรลุอิทธิวิธีหลายประการ คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายก็ได้ ทะลุกำแพงภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นต่ำลงแม้ในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ลูบคลำพระจันทร์พระอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มีอำนาจมากด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้..”¹²²

2) ทิพโสต หูทิพย์ หมายถึง ความสามารถในการได้ยินเสียงที่ไกลมาก หรือเสียงที่เบาที่สุดได้ ทั้งเสียงธรรมดาและเสียงทิพย์ทุกอย่างตามที่ปรารถนาจะได้ยิน ซึ่งหูของคนธรรมดาสามัญไม่สามารถจะได้ยินได้

มีพระพุทธวจนกล่าวไว้ในพระสูตรตันตปิฎก สามัญญผลสูตร ว่า “ภิกษุหนึ่ง เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากกิเลส อ่อนควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อทิพโสตธาตุ เธอย่อมได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยทิพโสตธาตุ อันบริสุทธิ์ล่วงโสตของมนุษย์ ดูกรมหาบพิตร เปรียบเหมือนบุรุษเดินทางไกล เขาจะฟังได้ยินเสียงกลองบ้าง เสียงตะโพนบ้าง เสียงสังข์บ้าง เสียงบัณเฑาะว์บ้าง เสียงเปิงมางบ้าง เขาจะฟังเข้าใจว่า เสียงกลองดังนี้บ้าง เสียงตะโพนดังนี้บ้าง เสียงสังข์ดังนี้บ้าง เสียงบัณเฑาะว์ดังนี้บ้าง เสียงเปิงมางดังนี้บ้าง ..”¹²³

3) เจโตปริยญาณ รู้จักกำหนดใจผู้อื่น หมายถึง การกำหนดรู้จิตของบุคคลอื่นได้ คือสามารถรู้ว่าขณะนี้เขากำลังคิดอะไรอยู่ ก็ทายความคิดของเขาได้ ตลอดทั้งรู้ถึงอัธยาศัยจิตของคนอื่นได้

มีพระพุทธวจนกล่าวไว้ในพระสูตรตันตปิฎก ความว่า “ภิกษุหนึ่ง เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ เธอย่อมกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นด้วยใจ คือจิตมีราคะ ก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ว่าจิตมีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่าจิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ว่าจิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโมหะ ...

¹²²ที่.สี.อ.11/327-328.

¹²³ที่.สี.อ.11/329.

จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น..นี่แหละสามัญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญผลที่เห็นประจักษ์ข้อก่อนๆ”¹²⁴

4) ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติได้ หมายถึง การระลึกชาติในครั้งหนหลังพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติได้ว่าในชาตินั้น ๆ ได้เคยเกิดเป็นอะไรบ้าง เกิดในตระกูลไหน ได้รับสุขหรือทุกข์อย่างไร อายุสั้นหรืออายุยืนก็ระลึกได้

มีพระพุทธวจนกล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ ย่อมโน้มมน้อมจิตไปเพื่อ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เธอย่อมระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบ ชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็น อันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างว่า ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มี ฌีพรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจติ จากภพนั้นแล้วได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้น เราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีฌีพรณ อย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจติจากภพนั้น แล้วได้ไปเกิดในภพนี้ เธอย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วย ประการฉะนี้..”¹²⁵

5) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ หมายถึงความสามารถในการเห็นสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ไกลมาก หรืออยู่ในที่ กำบังต่าง ๆ ได้ ทั้งสามารถรู้เห็นการจติและอุปบัติของหมู่สัตว์เหมือนกับว่าเห็นด้วยตาจริง ๆ ตามที่ ปรารถนาจะเห็น ซึ่งตาของคนธรรมดาสามัญไม่สามารถเห็นได้

มีพระพุทธวจนกล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มมน้อมจิตไปเพื่อรู้ จติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย เธอเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีฌีพรณดี มี ฌีพรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพพจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วง จักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้ เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ตีเตียนพระอริยเจ้าเป็น มิจฉาทิฎฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึง อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริตไม่ตีเตียนพระ อริยเจ้า เป็นสัมมาทิฎฐิ.....”¹²⁶

¹²⁴ที่.สี.อ.11/329-330.

¹²⁵ที่.สี.อ.11/331.

¹²⁶ที่.สี.อ.11/332-333.

6) อาสวักขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้น หมายถึง ปัญญาที่ยังรู้จักทำอาสวะให้สิ้นไป เป็น ความรู้อย่างแจ่มชัดตามความจริงในอริยสัจว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา เมื่อรู้ชัดอย่างนี้ จิตก็จะพ้นจากอาสวะ คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ รู้ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจทำเสร็จแล้วไม่มีกิจอื่นต้องทำอีก

มีพระพุทธวจนกล่าวไว้ในพระสูตรต้นตปิฎก ว่า “ ภิกษุฉันเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธผองแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อ อาสวักขยญาณ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิบัติ เหล่านี้อาสวะ นี่อาสวสมุทัย นี่อาสวนิโรธ นี่อาสวนิโรธคามินีปฏิบัติ เมื่อเธอรู้เห็นอย่างนี้ จิตย่อม หลุดพ้นแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณว่าหลุดพ้น แล้ว. รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มี.....”¹²⁷

ปฏิสัมภิตา แปลว่า ความแตกฉาน ความรู้แตกฉาน ปัญญาแตกฉาน¹²⁸ปฏิสัมภิตา 4 ได้แก่

1) อตถปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในอรรถ ปรีชาแจ้งในความหมาย เห็นข้อธรรมหรือ ความย่อ ก็สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร เห็นเหตุอย่างหนึ่ง ก็สามารถแยกแยะ อธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร เห็นเหตุอย่างหนึ่ง ก็สามารถคิดแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อ ออกไปได้จนล่วงรู้ถึงผล

2) ธัมมปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในธรรม ปรีชาแจ้งใจหลัก เห็นอรรถอธิบายพิสดาร ก็ สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้

3) นิรุตติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ ปรีชาแจ้งในภาษา รู้ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติ และภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้

4) ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ปรีชาแจ้งในความคิดทันการ มีไหวพริบ ซึมซาบในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้สละเหมาะ เข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์

ในพระอภิธรรมปิฎก กล่าวไว้ว่า “ปฏิสัมภิตา 4 คือ 1) อตถปฏิสัมภิตา 2) ธัมมปฏิสัมภิตา 3) นิรุตติปฏิสัมภิตา 4) ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานในอรรถ ชื่อว่า อตถปฏิสัมภิตา ความรู้

¹²⁷ที.สี.อ.11/334-335.

¹²⁸สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ่างแล้ว, หน้า

แตกฉานในธรรม ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา”¹²⁹

สรุป ปฏิสัมภิตา หมายถึง ปัญญาที่ถึงความแตกฉาน ความชำนาญพิเศษ มี 4 อย่าง คือ

1) อตถปฏิสัมภิตา ปัญญาอันแตกฉานในอรรถ หมายถึง ความเข้าใจแตกฉานชำนาญในการอธิบายความได้อย่างลึกซึ้ง ละเอียดลออ รวมถึงสามารถคาดการณ์ถึงผลที่จะได้รับจากการกระทำสิ่งใด ๆ ได้อย่างถูกต้องแม่นยำ

2) ธัมมปฏิสัมภิตา ปัญญาอันแตกฉานในธรรม หมายถึง ความแตกฉานในหลักหรือหัวข้อธรรม มีความชำนาญในการกำหนดจดจำหลักสำคัญในข้อธรรมที่อธิบายไว้อย่างลึกซึ้งแล้วนำมาตั้งเป็นกระทู้ รวมถึงความเข้าใจแตกฉานในการค้นหาสมมติฐานหรือสาเหตุของเรื่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นได้

3) นิรุตติปฏิสัมภิตา ปัญญาอันแตกฉานในนิรุตติ หมายถึง ความเข้าใจแตกฉานในภาษาเขียน ภาษาพูด มีความชำนาญหลายภาษา สามารถพูดโน้มน้าวใจคนให้ทำตามได้

4) ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ปัญญาอันแตกฉานในปฏิภาณ หมายถึง ความฉลาดหลักแหลม มีปฏิภาณไหวพริบดี มีความชำนาญในการแก้ไขสถานการณ์เฉพาะหน้าได้ถูกต้อง และรวดเร็วทันจัดปฏิภาณไว้ 3 ประการ คือ ความแตกฉานในการเรียน ความแตกฉานในการถาม ตอบ ความแตกฉานในเหตุที่จะให้บรรลุมรรคผล

2.10 สรุป

การบรรลุธรรม หมายถึง การได้เข้าถึงธรรม การทำให้แจ้งซึ่งธรรม เป็นการรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญาในโลกุตตรธรรม 9 จนถึงการดับทุกข์ ดับกิเลสโดยสิ้นเชิง เป็นการหลุดพ้นจากวัฏฏสงสารบรรลุมรรคผลนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ความเป็นพระอริยบุคคลนั้นแบ่งตามมรรคผลที่ได้ละสังโยชน์ตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงระดับมรรคผล โลกุตตรธรรม 9 ประการนั้นสามารถแบ่งออกเป็น 4 คู่ คือ 1) พระโสดาปัตติมรรค-พระโสดาปัตติผล 2) พระสกทาคามีมรรค-พระสกทาคามีผล 3) พระอนาคามีมรรค-พระอนาคามีผล 4) พระอรหัตตมรรค-พระอรหัตตผล และสุดท้าย คือ นิพพาน 1

ลักษณะของการบรรลุธรรมเป็นลักษณะอาการที่จิตหลุดพ้นจากอาสวักิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งความเป็นพระอริยบุคคลนั้นก็แตกต่างกันตามสังโยชน์ที่ละได้ การบรรลุธรรมหลุดพ้นหรือวิมุตติที่เป็นผลที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะพระอรหัตตผลนั้น สามารถแยกให้เห็นลักษณะของการบรรลุธรรมหลุดพ้นได้เป็น 2 ประเภท คือ เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเหตุการณ์บรรลุธรรม ไว้มีได้ 5 ประการ คือ 1) การฟังธรรม 2) การแสดงธรรม 3) การสาธยายธรรม 4) การพิจารณาธรรม 5) การภาวนา เหตุแห่งการบรรลุธรรม 5 ประการนี้ ย่อมเป็นเหตุให้จิตของผู้ไม่

¹²⁹อภิ.วิ.อ.78/515.

ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้น ย่อมถึงความสิ้นไป หรือย่อมบรรลุนิพพานอันเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ พระอริยบุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไป เท่านั้นที่ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิอย่างสมบูรณ์

หลักธรรมคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้ามีมากมาย แต่หลักธรรมที่เป็นหลักปฏิบัติที่สนับสนุนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เรียกว่า โภธิปักขิยธรรม เป็นหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม มี 7 หมวด 37 ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิธิบาท 4 อินทริย 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมรรค 8 ธรรมในแต่ละหมวดมีความสมบูรณ์ในตัว การปฏิบัติตามหลักธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งอย่างสมบูรณ์ ย่อมมีผลเท่ากับปฏิบัติในหมวดธรรมที่เหลือ ทั้งนี้เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถทำวิปัสสนาให้แจ้งเห็นจริงในไตรลักษณ์ด้วยปัญญาแล้ว การบรรลุมรรคผลก็จะเกิดขึ้นเองอันเป็นปัจจัยตั้ง ที่ผู้ปฏิบัติเองจะรู้ได้เอง เมื่อถึงเวลาที่พร้อมสมบูรณ์ด้วยปัญญาแล้ว การปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นสู่เป้าหมายสูงสุดในพระพุทธานุศาสนานั้นยังมีองค์ประกอบอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องช่วยส่งเสริมให้กระบวนการบรรลุธรรมสมบูรณ์ขึ้นอีก ได้แก่ องค์ประกอบที่เกี่ยวกับบุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรม และหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม

บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมนับเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรมโดยตรง ซึ่งบุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องไม่เป็นอกัปปบุคคล 6 ประเภท และต้องเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถแนะนำได้ เป็นผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นผู้ฟังธรรม ผู้แสดงธรรม ผู้สาธยายธรรม ผู้ตริกตรองฟังตามด้วยใจที่มีธรรม และผู้เรียนสมาธินิมิต มนสิการที่ทรงจำได้ดี บุคคลผู้มีคุณสมบัติในทุกประการนี้ ย่อมทำให้ตัวเองเกิดความยินดี กายใจสงบ และมีจิตตั้งมั่นจนทำให้จิตไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ ทำอาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ให้ถึงความสิ้นไป การบรรลุธรรม ซึ่งเกิดจากการได้ฟังธรรม การได้แสดงธรรม ได้สาธยายธรรม ได้ตริกตรองธรรม ได้สมาธินิมิต ได้อาศัยธรรมและได้รับคำแนะนำจากผู้รู้แล้ว ย่อมทำให้บุคคลนั้นสามารถบรรลุธรรมกลายเป็นอริยบุคคลได้ โดยทั้งนี้ นอกจากหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมคือ โภธิปักขิยธรรม 37 ประการแล้วผู้ปฏิบัติจำต้องปฏิบัติตามหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมอีกคือ หลักสังโยชน์ หลักอริยสัจ 4 และหลักอายตนะ 12

สังโยชน์ 10 เป็นกิเลสที่ผูกมัดจิตใจคนไว้กับทุกข์ ทำให้ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ คือ 1) สักกายทิฐิ คือ ความเห็นแก่ชั้น 5 ของตนเอง 2) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัยในเรื่องต่าง ๆ 3) สีลัพพตปรามาส คือ ความยึดถือในศีลอย่างงมงาย เชื่อถือโศคลางหรือพิธีกรรมต่าง ๆ 4) กามราคะ คือ ความยินดีในกามคุณ 5 มีรูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมัพพะ 5) ปฏิฆะ คือ ความกระทบ กระทั่งทางใจ ทำให้ไม่สบายใจ 6) รูปราคะ คือ ความติดใจในรูปธรรม 7) อรูปราคะ คือ ความติดใจในอรูปธรรม 8) มานะ คือ ความถือตัว ถือตน 9) อุทธัจจะ คือ อารมณ์ฟุ้งซ่าน 10) อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้งในอริยสัจ 4 ซึ่งสังโยชน์ทั้ง 10 ประการนี้ ถ้าบุคคลสามารถลด ละ เลิกได้แล้ว หนทางการบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ ย่อมเป็นไปตามกำลังแห่งสติปัญญา

อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม 37 เข้าถึงความเป็นอริยะสามารถบรรลุธรรมได้ เป็นการเพ่งดูกิเลสที่เป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ มีความอยาก ความยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน กระวนกระวาย เกลียดชัง เบื่อหน่าย เป็นต้น เมื่อจิตหลุดพ้นเป็นอิสระจากทุกข์ ความเบื่อหน่าย ความคับข้องใจ รู้แจ้งในไตรลักษณ์ปฏิบัติตนตามอริยมรรคมีองค์ 8 ก็จะประสบกับความสุข ความสงบ เบิกบานใจ เป็นพระอริยะบุคคลผู้ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ในที่สุด

อายตนะ หมายถึง ทางรับรู้ มี 6 อย่างได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นแดนต่อความรู้ภายใน จึงเรียกว่า อายตนะภายใน และแดนต่อความรู้ภายนอกเรียกว่า อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะทั้งภายในและภายนอกเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดกระบวนการรับรู้ เมื่อกระบวนการรับรู้เกิดขึ้น จิตทำหน้าที่ปรุงแต่งความคิดว่า ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉย ๆ ซึ่งการคิดนั้นมีอิทธิพลต่อการกระทำกรรม กล่าวคือ เมื่อคิดดีก็จะส่งผลต่อการกระทำดี ถ้าคิดชั่วก็จะส่งผลต่อการกระทำชั่วตามมาด้วย อายตนะเป็นองค์ธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจจสมุปบาท อันเป็นธรรมแห่งการบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงกระบวนการเกิดทุกข์และการดับทุกข์ เป็นสภาวะของสิ่งทั้งหลายที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยส่งผลให้ทุกสรรพสิ่งเป็นไปตามธรรมชาติ เป็นทางเกิดของกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นในอาการที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยนั้น เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์ และความทุกข์นี้จะกักขังสัตว์ให้ตกอยู่ในวัฏฏสงสารไม่สามารถหลุดพ้นได้ บุคคลจะสิ้นความทุกข์ได้เมื่อกำหนดรู้ด้วยปัญญาจนสามารถคลาย ลด ละและดับกิเลสทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง จึงจะสามารถบรรลุธรรมสู่ความเป็นอริยะบุคคลทำพระนิพพานให้แจ้งได้ อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้นมีหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญาเป็นหลักธรรมพื้นฐานเบื้องต้นที่ผู้ปฏิบัติในทุกระดับพึงให้ความสำคัญก่อนที่จะปฏิบัติในหลักธรรมอื่น ๆ โดยกระบวนการแห่งไตรสิกขาก็มาจากหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการนั่นเอง การที่ผู้ปฏิบัติจะก้าวไปสู่การปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ได้นั้นจำต้องมีหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมอันได้แก่ โพธิปักขิยธรรม 37 หลักสังโยชน์ 10 หลักอริยสัจ 4 หลักอายตนะ 12 เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมการบรรลุธรรมร่วมกับการปฏิบัติสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน จึงจะสามารถบรรลุธรรมเป็นอริยะบุคคลได้ ระดับขั้นตอนของการบรรลุธรรมเป็นเครื่องกำหนดผลสำเร็จของการปฏิบัติธรรม โดยมีผลการปฏิบัติปรากฏตามลำดับคือ การบรรลุธรรมขั้นที่ 1 เรียกพระโสดาบัน การบรรลุธรรมขั้นที่ 2 เรียกพระสกทาคามี การบรรลุธรรมขั้นที่ 3 เรียกพระอนาคามี และการบรรลุธรรมขั้นที่ 4 เรียกพระอรหันต์ วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมโดยทั่วไปมี 3 วิธี คือ วิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า สมณะที่มีวิปัสสนาหน้า และสมณะที่มีวิปัสสนาควบคู่กันไป วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ทั้ง 3 วิธีนี้เป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เกิดปัญญาอัน

เป็นหนทางเพื่อการบรรลุ มรรค ผล นิพพานในพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมอันหมั่นจดจ่อกิจเลส เป็นอริยบุคคลผู้เข้าใจในไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอย่างอื่นที่ไม่มีตัวตน การปฏิบัติภาวนาเป็นเครื่องอบรมทางกาย ทางจิต และทางปัญญา คืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งสมถะและ วิปัสสนาภาวนา โดยการเจริญสมถะสลัดกับวิปัสสนา หรือการเจริญควบคู่กันไป เพื่อฝึกจิตให้เกิด ปัญญา เกิดความรู้แจ้งในรูปนามที่เป็นสภาวะธรรม ซึ่งการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมมี 7 ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นอย่างอื่นที่ไม่มีตัวตน ความน่าเบื่อหน่าย ความคลายกำหนด ความดับกิเลส ความสลัดทั้งกิเลส ส่วนปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในรูปนามหรือขั้น 5 ว่ามีลักษณะของความไม่เที่ยง ความเป็นอย่างอื่น และความไม่ใช่ตัวตน ถือเป็นภาวนาปัญญาที่ทำให้จิตของผู้ปฏิบัติพ้น จากทุกข์ทั้งปวง และมุ่งสู่ความสงบอันมีนิพพานเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ปัญญาชนิดนี้ จะเกิดขึ้นได้ด้วยการเจริญวิปัสสนาจนทำให้เข้าใจถึงอริยสัจ 4 เพื่อบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ตาม กำลังสติปัญญาญาณของอริยบุคคล

การบรรลุธรรมเป็นการเปลี่ยนสภาวะจากปุถุชนเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งตามสภาวะ การละและกำจัดกิเลสได้ตามกำลังของมรรคนั้นๆ จากการละกำจัดสังโยชน์เบื้องต่ำจนถึงขั้นการละ กำจัดสังโยชน์ทั้ง 10 อย่างได้ ระดับของการบรรลุธรรมสามารถแบ่งออกเป็นระดับมรรค ได้ 4 ระดับ คือ 1) โสดาปัตติมรรค 2) สกทาคามีมรรค 3) อนาคามีมรรค 4) อรหันตมรรค ระดับผลแบ่ง ได้ 4 ระดับ คือ 1) โสดาปัตติผล 2) สกทาคามีผล 3) อนาคามีผล 4) อรหันตผล และสุดท้ายคือ นิพพาน 1 รวมเป็น 9 ระดับนั่นเอง

เมื่อผู้ปฏิบัติปฏิบัติจนสามารถบรรลุธรรมได้ตามระดับการละสังโยชน์ซึ่ง มี ระดับมรรค 4 ระดับผล 4 และนิพพาน 1 นั้น ผลแห่งการบรรลุธรรมสู่ความเป็นอริยบุคคลนั้นจึงศึกษาถึงเรื่องของ ความทรงคุณพิเศษ ที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรมอันเป็นผลที่เกิดจากวิธีการปฏิบัติสู่การบรรลุธรรมที่ ต่างกัน ถึงแม้ว่าความเป็นพระอรหันตชินาสพเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรมมีเท่ากันแล้วก็ตาม ท่านก็จัด ประเภทของพระอรหันต์ไว้ 4 ประเภท คือ 1) สุขขวิปัสสโก 2) เตรีชโช 3) ฉฬภิญโญ 4) ปฏิสัมภิ ทัพปัตโต

พระอรหันต์ประเภทที่ 2,3,4 มีสมถกัมมัฏฐานเป็นบาทฐานเมื่อสำเร็จพระอรหันต์จะทรง คุณพิเศษตามญาณที่ได้บรรลุ ประเภทที่ 1 ไม่มีสมถกัมมัฏฐานเป็นบาทฐานเมื่อสำเร็จพระอรหันต์ แสดงคุณพิเศษไม่ได้

จากกระบวนการบรรลุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาทตามเนื้อหาข้างต้นที่กล่าวมานั้น ผู้วิจัย ได้กำหนดกรอบและหัวข้อวิธีการที่พระพุทธสาวิกาบรรลุธรรมไว้ เพื่อใช้เป็นแนวทางที่จะนำไปสู่การ วิเคราะห์ถึงกระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกาในปรัชญาเถรวาทไว้ดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุธรรม
2. เหตุแห่งการบรรลุธรรม

3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม
4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม
5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรม
6. ระดับและผลแห่งการบรรลุธรรม
7. ประโยชน์และคุณค่าของกระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกา

บทที่ 3

กระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาหลังจากที่พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงตรัสรู้หลักธรรมแล้วมีพระประสงค์จะประดิษฐานพระพุทธศาสนาไว้เพื่อทรงช่วยมวลหมู่สัตว์ แม้กระทั่งมาร พรหมและเทวดาทั้งหลายให้ข้ามพ้นจากวัฏฏสงสารเพื่อบรรลุดุธรรมอันแท้จริงคือพระนิพพานนั้น นอกจากพระอรหันตสาวกแล้ว พระภิกษุณีและอุบาสิกาก็หลายท่านซึ่งเป็นอริยบุคคลที่ทรงคุณอย่างยิ่งต่อพระพุทธศาสนาแล้วมีส่วนช่วยในการเผยแผ่คำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอย่างมาก ทำให้พระพุทธศาสนาประดิษฐานสถิตยถาวรอยู่จนมาถึงปัจจุบันนี้ได้ การศึกษากระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ควรยึดต่อการศึกษา ผู้วิจัยได้พิจารณานำประวัติเรื่องราวต่าง ๆ รวมถึงกระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกามากมายมาศึกษาเพื่อนำหลักคุณธรรมและคุณค่าแห่งการบรรลุดุธรรมของท่านทั้งหลายมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตเพื่อเป็นแบบอย่างและสร้างศรัทธากำลังใจต่อการใช้ชีวิตให้มีความสุขในโลกปัจจุบันที่เป็นโลกสมัยใหม่ก้าวล้ำไปด้วยเทคโนโลยีความเจริญ

พุทธสาวิกาที่นำมาศึกษาในงานวิจัยนี้มี 8 ท่าน คือ พระมหาปชาบดีโคตมี พระภัททากัจจानาเถรี พระรูปนันทาเถรี พระกัสาโคตรมีเถรี พระปฎาจาราเถรี พระอุบลวรรณาเถรี พระเขมาเถรี และพระอัทฒกาสิเถรี เนื้อหาที่ศึกษาในบทนี้มีประเด็นที่ต้องศึกษาดังนี้

1. ประวัติของพุทธสาวิกา (ทั้ง 8 ท่าน)
 - 2.1.ชาติภูมิ
 - 2.2. ออกบวช หรือ อุปสมบท
 - 2.3. การบรรลุดุธรรม
 - 2.4. บทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนา
2. กระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท
 - 2.1. กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี
 - 2.2. กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระภัททากัจจानาเถรี
 - 2.3. กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระรูปนันทาเถรี
 - 2.4. กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระกัสาโคตรมีเถรี
 - 2.5. กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระปฎาจาราเถรี
 - 2.6. กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี
 - 2.7. กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระเขมาเถรี
 - 2.8. กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระอัทฒกาสิเถรี

3. บทสรุป

3.1 ประวัติของพุทธสาวิกา

เรื่องราวความเป็นมาของพุทธสาวิกาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ธรรมบท และอรรถกถาเป็นเรื่องราวที่น่าสนใจที่ชาวพุทธและผู้สนใจทั้งหลายควรจะศึกษารับรู้ชีวประวัติของท่านเหล่านั้นเพื่อนำมาประกอบการทำความเข้าใจในการศึกษาถึงกระบวนการบรรลุธรรมของท่านซึ่งแต่ละท่านก็มีเรื่องราวแง่มุมที่ต่างแตกต่างกันจนสุดท้ายได้บรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง พุทธสาวิกาที่นำมาศึกษาในงานวิจัยนี้มี 8 ท่าน โดยมีรายละเอียดดังนี้

3.1.1 พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี¹

พระมหาปชาบดีโคตมี เป็นพระภิกษุณีรูปแรกที่พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประทานอุปสมบทให้ เนื่องจากประวัติของท่านเป็นเรื่องราวที่น่าสนใจมากที่สุดที่ชาวพุทธทั้งหลายควรได้ศึกษารับรู้อดีตชาติ

พระนางเริ่มตั้งความปรารถนาเป็นภิกษุณีผู้เลิศทางรัตตัญญู ในสมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระครั้งนั้น พระนางเกิดเป็นธิดาของอำมาตย์ในกรุงหังสวดี วันหนึ่งได้เข้าไปฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าและได้เห็นพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งภิกษุณีผู้เป็นพระมาตุจฉารูปหนึ่งว่าเป็นเลิศทางรัตตัญญู นางต้องการเป็นอย่างนั้นบ้าง จึงถวายมหาทานแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ตลอด 7 วัน หมอบกล่าวปรารถนาตำแหน่งนั้น นางได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธองค์ว่า

“ในกัปที่แสนแต่กัปนี้ พระศาสดาพระนามว่าโคตม ทรงสมภพในวงศ์พระเจ้าโอกกากราชจักเสด็จอุบัติขึ้นในโลก สตรีผู้นี้จักได้เป็นธรรมทายาทของพระศาสดาพระองค์นั้น จักเป็นโอรสอันธรรมนิรมิต จักได้เป็นพระสาวิกาของพระศาสดา มีนามว่า โคตมี จักได้เป็นพระมาตุจฉาบำรุงเลี้ยงชีวิตของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น จักได้ความเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายฝ่ายรัตตัญญู”²

เกิดเป็นหัวหน้านางทาสี

พระมหาปชาบดีโคตมีได้เคยเกิดเป็นหัวหน้านางทาสีมีนางทาสี 500 คน พระนางพร้อมทาสีทั้งหมด ได้ช่วยกันสร้างกุฏิถวายพระปัจเจกพุทธเจ้า 500 องค์ ได้นิมนต์ให้พระปัจเจกพุทธเจ้าจำพรรษาตลอด 3 เดือนและร่วมกันจัดอาหารถวายพระปัจเจกพุทธเจ้า พอรอบ 3 เดือน พระนางได้ให้ทาสีทุกคนจัดผ้าสาฎกมาคนละผืนรวมได้ 500 ผืน แล้วนำผ้าเหล่านั้นมาทำเป็นไตรจีวรถวายพระปัจเจกพุทธเจ้า 500 องค์ พระนางพร้อมด้วยนางทาสีทั้งหมดได้ร่วมกันทำบุญกุศลตลอดสิ้นอายุขัยเมื่อตายแล้วได้ไปบังเกิดในดาวดึงส์เทวโลก

¹อง.เอก.อ.33/3-8.

²ธรรมสภา, 40 ภิกษุณี พระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, 2555),

พบพระปัจเจกพุทธเจ้า 500 องค์ บุตรของนางปทุมวดี

ในชาติต่อมาพระมหาปชาบดีโคตมีไปได้เกิดในเรือนของหัวหน้าช่างทอหูกไม้ไกลจากกรุงพาราณสี วันหนึ่งพระปัจเจกพุทธเจ้าจำนวน 500 องค์ซึ่งเป็นบุตรของนางปทุมวดีอันพระเจ้าพาราณสีนิมนต์ไว้มาถึงประตูราชนิเวศน์แต่ไม่พบใคร ๆ ที่จะดูแลเลย จึงกลับออกไปผ่านหมู่บ้านช่างทอหูกพระมหาปชาบดีโคตมีเห็นเข้าจึงได้ถวายภัตตาหารพระปัจเจกพุทธเจ้า 500 องค์นั้น เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายฉันภัตตาหารเสร็จก็ได้เหาะกลับไปสู่เขาคันธมาถ์ พระมหาปชาบดีโคตมีได้ทรงตั้งมั่นในการทำบุญกุศลทุกประการตลอดชีวิตจนสิ้นอายุขัย

ชาติภูมิ (พระชาติสุดท้ายเป็นพระมาตุจฉา)

บุตรสาวของช่างทอหูกนั้นได้มาเกิดในเรือนของพระเจ้ามหาสุป্পพุทธะ แห่งกรุงเวทหะ พระประยูรญาติถวายพระนามว่า โคตรมี เป็นพระกนิษฐภคินีของพระนางมhamายา เมื่อเจริญวัยแล้วพระเจ้าสุทโธทนะทรงอภิเษกกับพระนางทั้งสองคือพระนางมhamายาและพระนางมหาปชาบดีโคตมีกาลต่อมาพระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต ทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางมhamายาเทวี

ในวันที่ 7 นับแต่พระโพธิสัตว์ประสูติแล้ว พระนางมhamายาเทวีเสด็จสวรรคต แล้วไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต พระเจ้าสุทโธทนะจึงทรงสถาปนาพระนางมหาปชาบดีโคตมีผู้เป็นพระมาตุจฉาของพระโพธิสัตว์ไว้ในตำแหน่งพระอัครมเหสี เวลานั้นนันทกุมาร พระโอรสของพระนางปชาบดีโคตมีก็ประสูติ แต่พระนางทรงมอบพระนันทกุมารให้พระพี่เลี้ยงนางนมเลี้ยงดู ส่วนตัวพระนางทรงบำรุงเลี้ยงพระโพธิสัตว์ด้วยพระองค์เอง

ทรงทอผ้าเพื่อถวายพระพุทธรูป ทำให้เกิดพระสูตรชื่อ ทักขินาวิมังคสูตร

เมื่อพระโพธิสัตว์สิริธัตถะเสด็จออกมหาภิเนษกรรม และตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ได้ทรงเสด็จมาโปรดพระประยูรญาติที่กรุงกบิลพัสดุ์ นั้น พระมหาปชาบดีโคตรมีทรงทราบข่าว จึงตั้งพระทัยที่จะถวายผ้าจีวรแก่พระศาสดา พระนางจึงลงมือทอผ้าทำจีวรเพื่อถวายแด่พระพุทธรูปด้วยพระองค์เอง แล้วนำไปถวายที่สำนักของพระพุทธรูป พระนางกราบทูลพระพุทธรูปว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ผ้าใหม่คู่นี้หม่อมฉันกรอด้วยตนเอง ตั้งใจอุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยความอนุเคราะห์ โปรดรับผ้าใหม่ทั้งคู่ของหม่อมฉันเถิด” พระพุทธรูปตรัสตอบว่า “ดูก่อนโคตรมี ท่านจงถวายสงฆ์เถิด เมื่อถวายสงฆ์แล้ว จักเป็นอันท่านได้บูชาทั้งอามฤตภาพและภิกษุสงฆ์” แต่พระนางก็ยังแสดงความจำนงที่จะถวายพระพุทธรูป จึงกราบทูลเป็นครั้งที่ 2 และ 3 แต่พระพุทธรูปก็ยังตรัสให้ถวายแก่สงฆ์แม้พระอานนท์จะช่วยกราบทูลให้ก็ตาม สุดท้ายพระองค์ก็ทรงมีอุปการะแก่พระนางทำให้พระนางถึงพระรัตนตรัย มีศีล 5 และหมดความสงสัยในอริยสัจ 4 จากนั้นทรงแสดงการให้ทาน 2 ประเภท คือ ปาฏิบุคลิกทาน 14 อย่าง และ สังฆทาน 7 อย่าง เรียกพระธรรมเทศนานี้ว่า ทักขินาวิมังคสูตร

ออกบวช

พระมหาปชาบดีโคตมีทรงปรารถนาที่จะออกบวชพร้อมด้วยพระชายาของเหล่าศากยกุมาร 500 ท่าน อันสามีทั้งหลายพากันออกบวชเป็นภิกษุทั้งหมด พวกนางจึงปรารถนาออกบวชเช่นกันโดยมีพระมหาปชาบดีโคตมีเป็นหัวหน้า ตัดพระเกศา ครองผ้ากาสาเยเดินทางสู่กรุงเวสาลี ได้พบพระอานนท์เถระช่วยทูลขอบวช สำเร็จด้วยครุธรรม 8³ ดังนี้

- 1) ภิกษุณีอุปสมบทแล้วแม้ 100 ปี ต้องกราบไหว้ ลุกกราบ ทำอัญชลีกรรม สามเณยกรรมแก่ภิกษุที่แม่จะอุปสมบทในวันนั้น
- 2) ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ
- 3) ภิกษุณีต้องหวังธรรม 2 ประการ คือ ฅามวันอุโบสถ 1 เข้าไปฟังคำสอน 1 จากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน
- 4) ภิกษุณีอยู่จำพรรษาแล้ว ต้องปวารณาในสงฆ์ 2 ฝ่ายโดยสถานทั้ง 3 คือ โดยได้เห็น 1 โดยได้ยิน 1 โดยรังเกียจ(สงสัย) 1
- 5) ภิกษุณีต้องธรรมหนักแล้ว (สังฆาทิเสส) ต้องประพฤติกัมมานัตในสงฆ์ 2 ฝ่าย
- 6) ภิกษุณีต้องแสวงหาอุปสัมปทาในสงฆ์ 2 ฝ่าย เพื่อศึกษาจากผู้มีสิกขาอันศึกษาแล้วในธรรม 6 ประการ ครบ 2 ปีแล้ว
- 7) ภิกษุณีไม่พึงตำบวิภาษภิกษุ แม่ปริยายใดปริยายหนึ่ง
- 8) ภิกษุณีไม่พึงว่ากล่าวตักเตือนภิกษุ แต่ภิกษุว่ากล่าวตักเตือนภิกษุณีได้

เมื่อพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้อุปสมบทแล้วทรงเห็นว่าตนเองบวชเมื่อมีอายุมากแล้ว ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลว่า “ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดแสดงธรรมโดยย่อ ที่หม่อมฉันฟังแล้วจะเป็นผู้เดียวหลีกเลี่ยง ไม่ประมาท มีความเพียร มีตนส่งไปอยู่” พระพุทธเจ้าตรัสให้เข้าใจหลักการของพระธรรมวินัยว่า “ดูก่อนโคตมี ท่านจงรู้ว่าธรรมเหล่าใด

- 1) เป็นไปเพื่อความกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด
- 2) เป็นไปเพื่อความประกอบไว้ ไม่เป็นไปเพื่อความพราก
- 3) เป็นไปเพื่อความสะสม ไม่เป็นไปเพื่อความไม่สะสม
- 4) เป็นไปเพื่อความมกมาก ไม่เป็นไปเพื่อความมกน้อย
- 5) เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษ ไม่เป็นไปเพื่อความสันโดษ
- 6) เป็นไปเพื่อความคลุกคลีหมู่คณะ ไม่เป็นไปเพื่อความสงัด
- 7) เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ไม่เป็นไปเพื่อความปรารถนาความเพียร
- 8) เป็นไปเพื่อความเป็นคนเลี้ยงยาก ไม่เป็นไปเพื่อความเป็นคนเลี้ยงง่าย

³อง.เอก.อ.33/7., ขุ.เถรี.อ.54/240.

โคตมี ท่านพึงทรงจำไว้โดยส่วนเดียวว่า “นั่นไม่ใช่ธรรม นั่นไม่ใช่วินัย นั่นไม่ใช่สัตตสุตฺต” ที่ตรงข้ามจากนี้ “เป็นธรรม เป็นวินัย เป็นสัตตสุตฺต” กล่าวคือ ตรีธรรมที่ประกอบสัตว์ไว้ในทุกข์ 8 และธรรมนำออกจากทุกข์ 8

ในอัฐกนิบาตเล่าว่า ลักษณะตัดสินธรรมวินัย 8 อย่างนี้ ทรงแสดงแก่พระมหาปชาบดีโคตมีที่ป่ามหาวัน ใกล้กรุงเวสาลี อรรถกถาว่า พระเถรีได้บรรลุพระอรหัตต์ด้วยพระโอวาทนี้

การบรรลุธรรม

พระมหาปชาบดีโคตมีเป็นพระเถรีที่มีปฏิปทา ตั้งใจแน่วแน่ที่จะบวชโดยไม่ย่อท้อแม้ตอนแรก ๆ จะได้รับการปฏิเสธ ก็พยายามจนกระทั่งได้รับพุทธานุญาตในที่สุด ทรงมีความอดทนเป็นอย่างยิ่ง อดทนต่อความทุกข์ยากลำบากแม้จะต้องปฏิบัติตามครุธรรม 8 ประการซึ่งยากยิ่งต่อการปฏิบัติ ทรงมีความเคารพในธรรมอย่างยิ่ง แม้พระเถรีจะเป็นพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้า ก็ปฏิบัติตนเป็นสาวิกาที่ดี⁴ คอยฟังพระพุทธโอวาทและปฏิบัติตามที่ทรงแนะนำ เมื่อพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีรับกรรมฐานจากพระพุทธเจ้าแล้วก็สามารถทำให้แจ้งพระอรหัตต์ได้ ส่วนภิกษุณีอีก 500 รูป ก็บรรลุพระอรหัตต์เมื่อได้ฟังธรรมชื่อ นันทาทสูตร จากพระนันทะ ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีเป็นภิกษุณีผู้เลิศทางรัตตัญญู หลังบรรลุพระอรหัตต์แล้ว พระเถรีได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า “ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้แก้วกล้า ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง หม่อมฉันขอนอบน้อมแด่พระองค์ผู้ทรงช่วยปลดปล่อยหม่อมฉันและชนอื่นเป็นอันมากให้พ้นจากทุกข์...หม่อมฉันได้พบพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแล้ว อตภาพนี้เป็นอตภาพสุดท้ายชาติสงสารสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่มิได้มี....”⁵

กราบทูลขอขมาลาณีพพาน

เมื่อพระมหาปชาบดีเถรีทรงมีพระชนมายุอยู่ 120 ปี วันหนึ่งพระเถรีออกจากผลสมาบัติแล้วเกิดความโสมนัส รำพึงถึงอายุสังขารของพระองค์ ทรงทราบว่าอายุสังขารของพระองค์สิ้นแล้วจึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อกราบทูลขอขมาลาณีพพาน พระเถรีกราบทูลว่า “หม่อมฉันขอน้อมน้อมน้อมน้อม...หม่อมฉันมรณะเป็นครั้งสุดท้าย หม่อมฉันจะไม่ได้เห็นพระองค์อีก.....ถ้าโทษไร ๆ ของหม่อมฉันมีอยู่ ขอพระองค์ได้โปรดกรุณาอดโทษแก่หม่อมฉันด้วยเถิด.....” พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ดูก่อนโคตมี ผู้ประดับไปด้วยคุณ ชื่อว่านิพพานก็สมควรแก่ท่าน จะมีโทษอะไรเมื่อท่านบอกว่าจะลาณีพพาน พระตถาคตจักกล่าวอะไรแก่ท่านให้มากไปเล่า เมื่อภิกษุสงฆ์ของพระตถาคตบริสุทธฺิ์ไม่บกพร่อง ท่านจะออกไปเสียจากโลกนี้ก็ควร เพราะในเวลาสว่างเมื่อดวงดาวหมดแสง จันทเลขาก็เห็นเลื่อนไป” จากนั้นพระเถรีและภิกษุณีทั้งหลายพากันทำประทักษิณพระพุทธเจ้า

⁴ศาสตราจารย์พิเศษ เสถียรพงษ์ วรรณปก, *พุทธสาวก พุทธสาวิกา*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2555), หน้า 92.

⁵ช.เถรี.อ.54/241.

ครั้นเมื่อพระมหาปชาบดีเถรีถวายบังคมลาพระพุทธเจ้าแล้วก็เหาะขึ้นไปสู่อากาศ แสดงฤทธิ์เป็นอันมากตามพุทธานุญาต คือ คนเดียวเป็นหลายคน ทำให้ปรากฏก็ได้ทำให้หายก็ได้ ทะลุกำแพงภูเขาไปได้ ผุดขึ้นดั่งลมในแผ่นดิน เดินบนน้ำ เหาะไปในอากาศเหมือนนก ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้.....ทำให้โลกให้เคลื่อนด้วยพวงดอกไม้ แล้วลงสู่พื้นปฐพีกราบทูลลานิพพานต่อจากนั้นพระมหาปชาบดีเถรีก็เข้าปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน แล้วเข้าอากาสนัญญาตนฌาน วิญญาณัญญาตนฌาน อากิญจัญญาตนฌาน และเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน โดยอนุโลมและปฏิโลม แล้วก็เข้าปฐมฌานไปจนถึงจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌานแล้วก็ดับเหมือนเปลวประทีปปราศจากเชื้อแล้วดับไป ฉะนั้น เกิดแผ่นดินไหวใหญ่ สายฟ้าก็ตกลงจากนภากาศ กลองทิพย์ก็บันลือลั่นขึ้นเอง ทวยเทพก็พากันคร่ำครวญ ฝนดอกไม้ก็ตกลงจากอากาศสู่พื้นดิน.....

พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระอานนท์ แล้วสั่งให้ไปประกาศให้ภิกษุสงฆ์ทราบถึงการนิพพานนั้น พระอานนท์ผู้เคยร่าเริง ก็หมดความร่าเริง มีดวงตาเต็มไปด้วยน้ำตาประกาศด้วยเสียงสะอื้นให้

บทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนา

พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีเป็นพระเถรีที่มีปฏิปทาควรแก่การถือเป็นแบบอย่าง นับว่าเป็นภิกษุณีองค์แรกในบวรพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงอุปสมบทให้แก่ผู้เป็นอุบาสิกาโดยทรงบัญญัติครุธรรม 8 ประการไว้ให้ถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดสำหรับการบวชเป็นภิกษุณี นอกเหนือจากการมีศีล 311 ข้อแล้ว อีกทั้งพระมหาปชาบดีโคตมียังได้รับการยกย่องแต่งตั้งจากพระพุทธเจ้าให้เป็นเอตทัคคะทางรัตตัญญู พระเถรีเป็นผู้มีปฏิปทาอันแน่วแน่ในการประพฤติปฏิบัติในครุธรรม และปฏิบัติตามพุทธโอวาทอย่างเคร่งครัดในการที่จะกระทำให้ถึงที่สุดแห่งกองทุกข์ ข้ามพ้นวิญญูสงสารจนบรรลุลุทธิสำเร็จเป็นพระอรหันต์ตผลแม้จะต้องเผชิญกับความยากลำบากนานาประการก็ตาม อีกทั้งพระเถรียังทรงเป็นพระมารดาเลี้ยงพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งวัยเยาว์ได้อภิบาลดูแลพระโพธิสัตว์สิทธัตถะจนออกผนวช เมื่อมาบวชเป็นภิกษุณีก็มีความเคารพในพระธรรมวินัยอย่างยิ่ง มิได้แสดงตนในฐานะผู้เป็นแม่กลับวางตนเป็นสาวิกาที่ดี คอยฟังพุทโธวาท ตั้งใจปฏิบัติตามที่ทรงแนะนำ จนได้บรรลุลุทธิสำเร็จเป็นพระอรหันต์ตผลเข้าสู่นิพพาน

3.1.2 พระภัททากัจจानาเถรี⁶

พิมพาหรือยโสธรา เป็นพระนามที่รู้จักกันดี เนื่องจากพระองค์เป็นพระชายาของเจ้าชายสิทธัตถะและเป็นพระราชมารดาของพระราหุลกุมาร พระภัททากัจจानาเถรีเป็นพระอรหันต์ภิกษุณีที่ได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็นผู้เลิศทางมหาอภิญญา

⁶อง.เอก.อ.33/48-49.

อดีตชาติ

ประวัติของพระภิกษุท้าวจางานาเถรีนี้ท่านเล่าไว้ตั้งแต่ครั้ง พระพุทธเจ้าที่ปังกร ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าของเรายังเป็นพระโพธิสัตว์ชื่อ สุเมธ เริ่มตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าครั้งแรก ใน ครั้งนั้น พระภิกษุท้าวจางานาเถรีได้เกิดในสกุลพราหมณ์ มีชื่อว่า สุมิตตา ได้ร่วมรับเสด็จพระพุทธเจ้าที่ ปังกรด้วย นางถือดอกบัว 8 กำ เพื่อไปบูชาพระพุทธเจ้า ทำให้ได้เห็นฤๅษีสุเมธผู้มุ่งมั่นตั้งใจที่จะ บำเพ็ญโพธิญาณ จึงถวายดอกบัวแก่ท่านแล้วกล่าวว่า “ข้าแต่ฤๅษี ดอกบัว 5 กำจงมีแก่ท่าน ดอกบัว 3 กำจงมีแก่ดิฉัน ข้าแต่ท่านฤๅษี ดอกบัวเหล่านี้จึงมีเสมอกับด้วยท่าน เพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณ ของท่าน” ฤๅษีสุเมธรับดอกบัวแล้วบูชาพระพุทธเจ้าที่ปังกร พระพุทธเจ้าที่ปังกรได้พยากรณ์สุเมธแล้ว ทรงพยากรณ์พระนางด้วยว่า “ดูก่อนฤๅษีผู้ใหญ่ อุบาสิกานี้จักเป็นผู้มีจิตเสมอกัน มีกุศลกรรมเสมอกัน ทำกุศลร่วมกัน เป็นที่รัก เพราะบุญกรรมเพื่อประโยชน์แก่ท่าน น่าดู น่าชม น่าชอบใจ มีวาจา อ่อนหวาน จักเป็นธรรมทายาทผู้มีฤทธิ์ของท่าน อุบาสิกาจักรักษากุศลกรรมทั้งหลาย.....อุบาสิกานี้จักมีบารมีเต็ม จักละกิเลสได้ตั้งราชสีห์ละกรง แล้วจักบรรลุโพธิญาณ”

สมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ พระนางเกิดในสกุลหนึ่ง ได้เข้าเฝ้าฟังธรรม และได้เห็นการ แต่งตั้งภิกษุณีผู้เลิศทางมหาอภิญา พระนางจึงทำกุศลเพื่อปรารถนาตำแหน่งนั้น

ชาติภูมิ

พระภิกษุท้าวจางานาเถรี เกิดในศากยสกุล ถึงพร้อมด้วยรูปสมบัติ โภคสมบัติ มียศ มีศีล สมบูรณ์ด้วยองค์สมบัติทั้งปวง มีชื่อว่า ยโสธรา (บางแห่งเรียกว่า พิมพา) เป็นพระราชธิดาของพระเจ้า สุปปพุทธะ มีเชษฐภคินีพระนามว่า พระเทวทัต เมื่อถึงวัยอันสมควรพระนางได้อภิเษกสมรสกับ เจ้าชายสิทธัตถะและมีพระราชโอรสพระนามว่า ราหุลกุมาร ภายหลังที่พระโพธิสัตว์เสด็จออกผนวช และบรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ต่อมาได้เสด็จกลับกรุงกบิลพัสดุ์ ทรงทำการสงเคราะห์มวลพระ ญาติ ครั้งนั้น พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปในห้องบรรทมของพระนางยโสธราพร้อมด้วย พระอัครสาวกทั้งสอง เมื่อทรงประทับนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ พระนางยโสธราได้เสด็จมาจับที่พระ บาทมีพระเศียรและพระพักตร์กึ่งเกลือกอยู่ที่หลังพระบาท ถวายบังคมตามอัธยาศัย

พระเจ้าสุทโธทนะได้ตรัสสรรเสริญคุณความดี ความรักที่พระนางมีต่อพระศาสดา เป็นต้น ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธิตาของหม่อมฉันพอได้สดับว่าพระองค์ทรงนุ่งห่มผ้ากาสายะ ก็เปลี่ยนมา นุ่งห่มผ้ากาสายะบ้าง ได้สดับว่าพระองค์เสวยพระกระยาหารหนเดียว ก็เสวยหนเดียวบ้าง สดับว่า พระองค์ละเลิกที่นอนใหญ่ ก็เปลี่ยนมาบรรทมบนเตียงน้อยที่ซึ่งด้วยแผ่นผ้า สดับว่าพระองค์เว้นจาก ดอกไม้และของหอมก็ทรงงดเว้นบ้าง เมื่อพระญาติส่งข่าวมาว่าจะดูแลปรนนิบัติ ก็ทรงปฏิเสธ ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ พระธิดาของหม่อมฉันเพียบพร้อมด้วยคุณดังนี้

พระพุทธเจ้าตรัสว่า มหาบพิตร ข้อที่พระราชธิดาที่พระองค์รักอาศัยอยู่ในบัดนี้ รักษาตนเองได้ในเมื่อพระญาณแก่กล้าแล้วไม่น่าอัศจรรย์ เพราะเมื่อครั้งอดีตกาล พระราชธิดานี้แม้ไม่มีใครรักษาเลย ก็ยังคงเที่ยวอยู่ที่เชิงเขารักษาตนอยู่ได้

ในวันที่ 7 พระนางยโสธราภีทรงแต่งพระองค์ให้พระราหุลกุมาร แล้วสอนให้ไปเข้าเฝ้าพระศาสดาทูลขอราชสมบัติ ด้วยคำว่า “นี่แน่พ่อ เจ้าจงดูพระสมณะนั้น ซึ่งมีวรรณะดังรูปพรหม มีผิวพรรณดังทองคำ ห้อมล้อมด้วยสมณะสองหมื่นรูป พระสมณะนี้เป็นบิดาของเจ้า พระสมณะนั้นมีขุมทรัพย์ใหญ่ นับแต่พระสมณะนั้นออกบวชแล้วไม่เห็นขุมทรัพย์เหล่านั้น เจ้าจงไปขอมรดกกับพระสมณะนั้นว่า “ข้าแต่พระบิดา ข้าพระองค์เป็นลูก ได้รับอภิเษกแล้วจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ข้าพระองค์ต้องการทรัพย์ ขอพระองค์จงประทานทรัพย์แก่ข้าพระองค์ เพราะบุตรยอมเป็นเจ้าของทรัพย์มรดกของบิดา” พระกุมารได้ไปเข้าเฝ้าพระศาสดาแล้วกราบทูลตามคำของพระมารดา พระศาสดาทรงดำริว่า กุมารนี้ปรารถนาทรัพย์อันเป็นของบิดาซึ่งเป็นไปตามวิภูฏะ มีแต่ความคับแค้น เอาเถอะ เราจะให้ร้อยทรัพย์ 7 ประการที่เราได้แล้วที่โพธิมณฑลแก่กุมารนี้ เราจะทำกุมารนี้ให้เป็นเจ้าของทรัพย์มรดกอันเป็นโลกุตตระ แล้วตรัสให้พระสารีบุตรบวชให้แก่ราหุลกุมาร เมื่อบวชแล้ว พระราชาทรงเกิดความทุกข์ใหญ่ที่เสียหลานผู้สามารถจะสืบทอดวงศได้ เสด็จเข้าเฝ้าพระศาสดากราบทูลขอไม่ให้พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายบวชให้กุลบุตรที่มารดาบิดายังไม่ได้อนุญาต ซึ่งพระองค์ก็ทรงมีพระบัญญัติห้ามแล้ว

ออกบวช

อรรถกถาเล่าว่า หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับที่กรุงสาวัตถีแล้ว พระนางยโสธราภีดำริว่า พระสวามีของเราได้บรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว แม้พระโอรสของเราก็บวชอยู่ในสำนักของพระองค์ เราจะอยู่ทำอะไร แม้เราก็ควรบวชแล้วไปอยู่ที่กรุงสาวัตถี เพื่อจะได้เห็นทั้งพระสวามีและพระโอรสทุก ๆ วัน พอดีกับในช่วงนั้น พระนางมหาปชาบดีโคตรมีได้ตัดสินใจออกบวช พระนางยโสธราภีจึงโดยเสด็จด้วย แล้วบวชในสำนักภิกษุณีได้สมณนามใหม่ว่า “พระภัททากัจจนาเถรี”

การบรรลุธรรม

หลังจากอุปสมบทแล้ว ด้วยบุญบารมีที่สร้างไว้แต่ปางก่อนหนุนนำช่วย ประกอบกับความพากเพียรในปัจจุบัน ไม่ช้าไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิตา พระเถรีเป็นภิกษุณีที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะทางมหาอภิญญา ไม่ว่าพระเถรีจะพำนักอยู่ที่ใด เมื่อประชาชนทราบข่าวก็มักพากันมาเยี่ยม พระภัททากัจจนาเถรีทรงรำพึงว่า เราออกบวชก็เพื่อแสวงหาความสงบวิเวก ถ้ายังมีคนไปมาหาสู่อยู่เช่นนี้ก็ยังไม่เหมาะ จึงละทิ้งที่นั่นไปหาที่สงบสงัดอยู่ ไม่ช้าไม่นานพวกกษัตริย์ลิจฉวีก็สร้างภิกษุณีอารามถวายให้ท่านพำนัก เมื่อพระเถรีเดินทางไปยังเมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ ก็มีผู้มีจิตศรัทธาสร้างอารามถวายอีกถึงสองแห่ง เพื่ออบรมสั่งสอนเหล่าภิกษุณีและคฤหัสถ์ที่เลื่อมใสศรัทธาในปฏิปทาของพระเถรี

พระภิกษุทศกัณฐ์ ความสวยของนางเป็นรองก็เฉพาะพระนางยโสธรา นอกนั้นนางงดงามกว่ายุวนารี ทั้งปวง พระภิกษุทศกัณฐ์ของพระนาง คือ พระพุทธรูปเจ้า และทรงเป็นน้องสาวแท้ ๆ ของพระนันทะ

เมื่อพระพุทธรูปเจ้าเสด็จนิวัติพระนครกบิลพัสดุ์ พระนันทะและพระราหูลออก บวช ต่อมา พระนางรูปนันทาได้ทราบข่าว พระมารดาตามหาปชาบดีโคตมี และพระมารดาของพระราหูลเสด็จออก ผนวชเป็นภิกษุณีแล้ว คิดว่าตนเองมีงานอยู่คนเดียว จึงไปสำนักของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีแล้ว บวช อรรถกถาเถรีคาถาว่า พระนางบวชด้วยความรักพวกพระญาติที่บวช มิได้บวชด้วยศรัทธาจริง ๆ

ออกบวช

พระรูปนันทาเถรีเมื่อบวชแล้ว ยังเป็นผู้หลงใหลในความงามของตน ไม่สนใจปฏิบัติธรรม เหล่าภิกษุณีชวนไปฟังธรรมจากพระพุทธรูปเจ้าก็ทำเฉย ด้วยทรงทราบว่า พระศาสดาทรงตำหนิรูปร่างกาย จึงไม่ยอมไปเข้าเฝ้า แม้ถึงวาระจะต้องไปรับพระโอวาท ก็ส่งภิกษุณีรูปอื่นไปแทนให้นำพระโอวาทมา

พระพุทธรูปเจ้าทรงทราบว่า พระนางรูปนันทาทรงมัวเมาในพระสิริโฉมจึงตรัสสั่งว่า “ภิกษุณีทั้งหลายต้องมารับโอวาทของตนด้วยตนเอง ส่งภิกษุณีรูปอื่นไปแทนไม่ได้” พระนางรูปนันทาจึงต้องไปด้วยตนเอง ทำให้ได้เห็นสตรีที่พระพุทธรูปเจ้าทรงเนรมิตขึ้น สตรีนั้นจับใบตาลถวายนานพักอยู่ พระเถรีเห็นแล้วคิดว่า “เราหลงใหลในสิ่งที่ไม่ควร ทำให้ไม่ได้มาที่นี่ ก็หญิงนี้ยังสนิทกับพระศาสดาเลย ความงามของเรายังไม่ถึงเสียของนางเลย”

หลังจากพระเถรีบวชแล้ว ได้ยินกิตติศัพท์ว่าพระพุทธรูปเจ้าผู้เป็นพี่ชายมักตรัสสอนว่า ชั้น 5 ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงไม่ยอมไปเผชิญหน้าด้วยเกรงว่าจะตรัสโทษของรูปร่างกายอีก เพราะความงามของรูปร่างกายของเรา ครั้งนั้นชาวพระนครสาวดีพากันกล่าวสรรเสริญคุณของพระศาสดา เมื่อได้ฟังธรรมจากพระศาสดา พระรูปนันทาเถรีสดับคำสรรเสริญเหล่านั้นแล้วดำริว่า “คนทั้งหลายกล่าวชมเจ้าพี่ของเราหนักหนา เราน่าจะไปฟังธรรมดูบ้าง หากพระองค์ตรัสโทษของรูปก็จะตรัสได้สักเท่าไร เราจะไปกับพวกภิกษุณีโดยไม่แสดงตัวเลย” แล้วแจ้งแก่ภิกษุณีว่า “วันนี้ดิฉันจะไปสู่ที่ฟังธรรม พวกภิกษุณีมีใจยินดีที่พระรูปนันทาเถรีจะไปฟังธรรม วันนี้พระศาสดาจะทรงอาศัยพระนางแสดงธรรมอันวิจิตร

พระพุทธรูปเจ้าทรงทราบแล้วว่าวันนี้พระรูปนันทาเถรีจะมาฟังธรรม ทรงพิจารณาว่า “รูปนันทาหนักในรูป มีความรักความเยื่อใยในอติภาพอย่างแรง เราจะบรรเทาความเมาในรูปด้วยรูปอันเป็นที่สบายแก่เธอ ดุจการบ่งหนามด้วยหนาม เมื่อพระรูปนันทาเถรีเข้ามาในวิหารแล้ว พระพุทธรูปองค์ทรงเนรมิตหญิงมีรูปร่างมีอายุ 16 ปี นุ่งผ้าแดงประกอบด้วยอาภรณ์ทุกอย่าง ยืนถวายนานพักอยู่ใกล้ พระพุทธรูปองค์ ฝ่ายพระรูปนันทาเถรีถวายนั่งค่อมพร้อมด้วยภิกษุณีทั้งหลายแล้ว ทรงแลดูพระพุทธรูปองค์ ตั้งแต่พระบาท ทรงเห็นความรุ่งเรืองแห่งพระวรกายของพระพุทธรูปองค์ และเห็นหญิงงามนั้น พระนางรู้สึกกว่าตนเองเป็นเหมือนนางกาอยู่ข้างหน้าหงส์ ทรงชื่นชมหญิงนั้นว่างามทุก ๆ ส่วน พระพุทธรูปเจ้าทรง

ทราบแล้ว ทรงบันดาลให้รูปหญิงนั้นเปลี่ยนเป็นหญิงอายุ 16...20 ปี พระรูปนั้นทาเถรีเห็นแล้วคิดว่า “ไม่งามเหมือนรูปก่อน” ทรงเปลี่ยนให้หญิงนั้นเป็นหญิงคลอดบุตรครั้งเดียว...หญิงกลางคน...หญิงแก่ รูปมีฟันหัก ผมหงอก หลังโก่ง มีซี่โครงขึ้น มีไม้เท้ายื่นอยู่ข้างหน้างออยู่ ...ทิ้งใบตาลและไม่เท้า ร้องเสียงขรมลุ่มลงที่พื้น นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในอุจจาระ ปัสสาวะ พระรูปนั้นทาเกิดความเบื่อหน่าย พระพุทธเจ้าทรงบันดาลให้รูปนั้นถึงแก่ความตาย ศพขึ้นพอง มีหมู่หนอนคลานออกจากทวารทั้ง 9 พระรูปนั้นทาทรงพิจารณาแล้วเห็นถึงความไม่เที่ยงแท้ เห็นว่าสภาพนั้นจักมาถึงตนเช่นกัน เกิดปัญญา เห็นความเกิดในภพทั้งหลายเป็นดุจลูกไฟเผาผลาญ และดุจมีซากศพถูกไวกิ้งที่ค่อ พระพุทธเจ้าทรงทราบ แล้วจึงตรัสว่า “นันทา เธอจงดูกายอันกรรมสร้างขึ้น....”

บรรลุธรรม

พระรูปนั้นทาเถรีเมื่อพิจารณารูปกายของหญิงสาวรูปงามที่พระพุทธเจ้าทรงเนรมิตให้ เปลี่ยนแปลงไปในสภาพต่าง ๆ แล้ว เกิดความสลัดในจิต พระพุทธเจ้าทรงทราบแล้ว ตรัสว่า “ดูก่อนนันทา เธอจงดูรูปที่กระสับกระส่ายเปื่อยเน่าดังซากศพ จงอบรมจิตให้ตั้งมั่น มีอารมณ์เดียว คือ อารมณ์ที่ไม่สวยงาม รูปนี้เป็นฉันใด รูปเธอก็เป็นฉันนั้น รูปเธอเป็นฉันใด รูปนี้ก็เป็ฉันนั้น รูปนี้มีกลิ่นเน่าเหม็นฟุ้งไป พวกคนพาลยินดียิ่งนัก พวกบัณฑิตผู้มีได้เกียรจรรย์ ย่อมพิจารณาเห็นรูปเป็น อย่างนั้น ทั้งกลางวัน กลางวัน เธอจงเบื่อหน่าย พิจารณาดูรูปนั้นด้วยปัญญาของเธอ” จบพระคาถา จิตของพระรูปนั้นทาเถรีตั้งลงสู่สมาธิ บรรลุมานระดับต่าง ๆ ใช้ฉานเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา พิจารณาเห็นไตรลักษณ์ เกิดญาณความหยั่งรู้สภาวะธรรมตามเป็นจริงได้บรรลุอรหัตตผล

พระเถรีส่งจิตไปตามกระแสพระเทศนาที่ว่า “แน่ะ นันทา เธอจงดูรูปกายอัน กระสับกระส่าย...” ก็บรรลุโสดาปัตติผล จากนั้นพระพุทธองค์ตรัสบอกกรรมฐานให้พิจารณารูป ร่างกายว่า “รูปนี้ อันธ์ธรรมาสร้างขึ้นมาเป็นนครแห่งกระดูกทั้งหลาย ฉาบด้วยเนื้อและเลือด เป็นที่ตั้ง ลงแห่งขรามรณะ มานะ และมักขะ(ความลบลพหลู่) จบพระเทศนา พระเถรีบรรลุอรหัตตผล ครั้นบรรลุ พระอรหัตตผลแล้วท่านได้กล่าวคาถาว่า “เมื่อข้าพเจ้านั้นเป็นผู้ไม่ประมาท คั่นคว่ำอยู่โดยอุบายอัน แยกกาย ได้เห็นกายนี้ทั้งภายในและภายนอกตามความเป็นจริงนั้น ข้าพเจ้าจึงเบื่อหน่ายในกายและ คลายกำหนดในภายใน เป็นผู้ไม่ประมาท ไม่เกาะเกี่ยวในสิ่งใด ๆ เป็นผู้สงบระงับดับสนิทแล้ว”

บทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนา

พระรูปนั้นทาเถรีเป็นภิกษุณีที่ได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็น ภิกษุณีผู้เลิศทางอินทรีย์ในฉาน มีบทบาทในการเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าให้แก่ภิกษุณี และประชาชนทั่วไปทั้งหลายทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขยายกว้างออกไปยังแคว้นอื่น ๆ ด้วย

3.1.4 พระกีสาคอตมิเถรี^๘

พระกีสาคอตมิเถรีเป็นภิกษุณีรูปหนึ่งทีประสพกับความผันผวนแห่งชีวิตจนสติแทบจะพินเพื่อนเพราะการสูญเสียบุตรอันเป็นที่รัก ด้วยพระมหากรุณาขององค์พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทำให้นางได้ดวงตาเห็นธรรม บรรเทาความเศร้าโศก หันมาพึ่งร่มเงาพระพุทธศาสนาจนในที่สุดได้บรรลุธรรมสำเร็จพระอรหันตผล พ้นจากวิญญูสงสาร หมดสิ้นซึ่งความทุกข์ทั้งปวง สิ้นภสึนชาติเข้าสู่ นิพพาน

อดีตชาติ

สมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ พระกีสาคอตมิเถรี ได้เกิดในสกุลหนึ่งในเมืองหงสวดี นางได้เข้าเฝ้าฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ และได้เห็นการแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งว่าเป็นผู้เลิศทางจิรวรเศร่าหมอง นางจึงปรารถนาตำแหน่งนั้นบ้าง พระพุทธเจ้าปทุมุตตระได้ทรงพยากรณ์ว่านางจักสำเร็จสมประสงค์ในสมัยของพระพุทธเจ้าโคตมะ

สมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ นางเกิดเป็นพระราชธิดาองค์ที่ 5 ของพระเจ้ากิกิ แห่งพาราณสี มีพระนามว่า ธรรมมา ฟังธรรมแล้วต้องการบวช แต่พระราชบิดาไม่ทรงยินยอม

ชาติภูมิ

พระกีสาคอตมิเถรีเกิดในสกุลเศรษฐียกยจนทรัพย์ในกรุงหงสวดี มีชื่อว่า โคตมิ แต่ที่คนเรียกกันว่า กีสาคอตมิ เพราะนางมีรูปร่างผอม ต่อมานางได้แต่งงานกับชายในตระกูลมัทรีพย์ และได้ให้กำเนิดบุตรชาย 1 คนยังความปลาบปลื้มแก่สมาชิกทั้งหมดในตระกูล

แต่ความปลาบปลื้มยินดีนั้นอยู่นาน บุตรน้อยของนางก็เสียชีวิตกระทันหัน นางร่ำไห้เสียใจปึมว่าสายใจจะขาด มีตาชุ่มด้วยน้ำตา อุ้มศพลูกน้อยเพียวบ่นเพื่อราวกับคนบ้า นางเศร่าโศกเสียใจจนสติพินเพื่อน นางกีสาคอตมิผู้นำสงสาร วัน ๆ ไม่ทำอะไร ได้แต่อุ้มศพลูกน้อยเดินไปเดินมาพบใครก็เอ่ยปากถามว่ามียาให้ลูกฉันพินไหม ขอยาให้ลูกฉันด้วย นางกีสาคอตมิวิ่งร้องให้ไปทั่วเมืองทั้งในหมู่บ้าน ร้านค้าตลาดเพื่อขอให้คนช่วยให้ลูกของตนพิน คุณเป็นที่น่าเวทนอย่างยิ่งแต่ก็ไม่มีใครสามารถช่วยเหลือนางได้ จนกระทั่งนางได้มาพบกับชายคนหนึ่ง ชายคนนั้นได้ทราบเรื่องดังกล่าวเห็น ว่านางกีสาคอตมิกำลังจะบ้าไร้สติเพราะความรักลูก จนไม่ยอมรับความจริงของชีวิตว่ามีเกิดก็มีตาย มีทางเดียวเท่านั้นที่จะช่วยบรรเทาความเศร่าโศกของนางได้ คือแนะนำนางให้ไปฟังธรรมจากพระพุทธองค์ จึงได้พานางให้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระเชตวัน นางกีสาคอตมิอุ้มศพลูกน้อยไปเข้าเฝ้าพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วกราบทูลถามว่า “ข้าว่าพระพุทธองค์มีयरักษาลูกชายหม่อมฉันจริงหรือ” พระพุทธองค์ตรัสอย่างสงบ “เป็นความจริง” นางกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์ได้โปรดประทานยาที่ช่วยให้ลูกพินด้วยเถิด”

^๘อง.เอก.๑.33/50-53.

พระพุทธองค์ได้ให้นางกิสาโคตมีไปหาเมล็ดพันธุ์ผักกาดจากเรือนที่ไม่มีคนตายมาก่อนแล้ว พระพุทธองค์จะช่วยชีวิตลูกของนาง นางเที่ยวหาไปทั่วสาวัตถิก็ไม่ได้เมล็ดพันธุ์ผักกาดที่ว่า นางจึงกลับไปเฝ้าพระพุทธองค์ ทรงตรัสว่า “ ดิละ ก่อนนี้เธอเข้าใจว่าลูกของเธอเท่านั้นตาย บัดนี้เธอรู้แล้วว่าคนที่เกิดมาต้องตายทุกคน มัจจุราชนิรันดร์ไม่ละเว้นใคร ๆ มันหลุดคร่าเหล่าสัตว์ไปสู่ความตายกันทั้งนั้น มฤตยูย่อมพาชีวิตของคนที่ยึดติด มัวเมาในบุตรและทรัพย์สินไป ดุจเดียวกับกระแสน้ำหลากมา พัดพาเอาชีวิตของประชาชนผู้นอนหลับไหลไป ฉะนั้นแล ” จบพระเทศนา นางกิสาโคตมีได้บรรลุโสดาปัตติผล กราบทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุณี พระพุทธองค์จึงทรงอนุญาตให้บวชในสำนักภิกษุณี เมื่อบวชแล้วได้นามว่า พระกิสาโคตมีเถรี

การบรรลุธรรม

วันหนึ่ง ขณะที่พระเถรีตามประทีปให้แสงสว่างในวิหาร เห็นเปลวประทีปลุกแล้วก็หรีลง ลุกแล้วก็หรีลง เช่นนี้ตลอด ได้กำหนดเอาแสงประทีปเป็นอารมณ์กรรมฐาน แล้วเกิดความรู้สึกขึ้นว่า ชีวิตสัตว์ทั้งหลายดุจเดียวกับแสงประทีปเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ดับแล้วก็เกิดใหม่ เวียนว่ายอยู่ในวงจรแห่งการเกิดดับอยู่ ไม่รู้anianเท่าไร จนกว่าจะบรรลุพระนิพพานนั้นแหละ จึงจะหยุดวงจรแห่งการเกิดดับนี้ได้

ฉับพลันแสงสว่างเรืองรองก็ฉายวาบมายังนาง ปราภฏาประหนึ่งว่าพระพุทธองค์เสด็จมาประทับต่อหน้านาง พระสุรเสียงกังวานแว่วมาว่า “ ถูกลแล้ว กิสาโคตมี ก็ความเป็นอยู่เพียงวันเดียวของบุคคลผู้พิจารณาเห็นความเกิดและความเสื่อม ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ 100 ปี ของบุคคลผู้มิได้พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไป อนิจจตาธรรมนี้ ไม่ใช่ธรรมเฉพาะบ้าน ไม่ใช่ธรรมเฉพาะนิคม ไม่ใช่ธรรมเฉพาะสกุลเดียว เป็นธรรมของโลกทั้งปวงพร้อมทั้งเทวโลก ผู้ใดเห็นแจ้งในพระนิพพาน แม้จะมีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ก็ยังประเสริฐกว่าผู้มีอายุตั้งร้อยปีแต่ไม่เห็นแจ้ง ” สิ้นสุดพระพุทธภาษิต กิสาโคตมีเถรีก็ได้บรรลุพระอรหัตผลพร้อมปฏิสัมภทา

บทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนา

พระกิสาโคตมีเถรีได้ผ่านประสบการณ์ชีวิตอันขมขื่นมาแล้ว รู้รสชาติแห่งความทุกข์เพราะวิปโยคที่ว่ามันสาหัสเพียงใด เมื่อมาอยู่ในร่มเงาพระพุทธศาสนา ได้พบสุขที่แท้จริงแล้ว ก็มีความสงสารเห็นใจผู้ยังอยู่ในห้วงความทุกข์นั้น จึงมักจะเทศน์สอนผู้คนผู้กำลังทุกข์ ให้หาทางแก้ทุกข์ในทางที่ถูกต้อง วิธีเอาชนะทุกข์ได้เด็ดขาด คือหันหน้ามาเผชิญกับมัน รับรู้ความจริงว่ามันเป็นทุกข์เพราะเหตุใด แล้วพยายามแก้ที่ต้นเหตุด้วยนี้เท่านั้นจึงจะแก้ได้ พระกิสาโคตมีมักเก็บผ้าจากกองขยะบ้าง ป่าช้าบ้าง มาทำเป็นผ้าสังฆาฏิ ทรงจีวรอันเศร้าหมอง จึงได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นภิกษุณีผู้เลิศทางทรงจีวรเศร้าหมอง เป็นผู้ถือธุดงค์วัตรเคร่งครัด ความเป็นอยู่เรียบง่ายอย่างยิ่ง เป็นภิกษุณีที่มีบทบาทในการจรรโลงพระพุทธศาสนาอย่างดียิ่งท่านหนึ่ง

3.1.5 พระปฎาจารย์เถรี⁹

พระปฎาจารย์เถรีเป็นพระอรหันตภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นภิกษุณีผู้เลิศทางพระวินัย แต่ก่อนที่ท่านจะได้เป็นพระอรหันตภิกษุณีนั้น ชีวิตของท่านได้รับความทุกข์โศกบีบคั้นอย่างแสนสาหัสกว่าจะพบทางสว่างแห่งชีวิต

อดีตชาติ

สมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ นางเกิดในตระกูลเศรษฐี กรุงหังสวดี ได้ฟังธรรมและได้เห็นพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งว่าเป็นเลิศทางทรงวินัย นางจึงนิมนต์พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ให้ฉันตลอด 7 วัน แล้วเปล่งวาจาปรารถนาตำแหน่งนั้น ซึ่งพระศาสดาทรงพยากรณ์ว่าจะสำเร็จในสมัยของพระพุทธเจ้าโคตมะ

สมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ นางเกิดเป็นพระราชธิดาองค์ที่ 3 ในบรรดาพระราชธิดา 7 พระองค์ของพระเจ้ากิกิ นางมีนามว่า ภิกษุณี พี่น้องทั้ง 7 พระองค์ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้ากัสสปะเกิดความเลื่อมใสต้องการออกบวช แต่พระราชบิดาไม่ทรงยินยอม ทั้งหมดจึงได้ประพฤติกุมารีพรหมจรรย์อยู่ถึง 20,000 ปี (คือประพฤติกุมารีตั้งแต่ยังเป็นกุมารี) พระราชธิดา 7 พระองค์นั้นคือ พระนางสมณิ พระนางสมณคุดดา นางภิกษุณี นางภิกษุทาสิกา นางธรรมา นางสุธรรมา และนางสังฆทา สิกา พระราชธิดาทั้ง 7 นั้น ชาติสุดท้ายได้มาเป็น พระเขมาเถรี พระอุบลวรรณาเถรี พระปฎาจารย์เถรี พระกมลเกสาเถรี พระกิสาคโคตมิเถรี พระธรรมทินนาเถรี และนางวิสาขา

ชาติภูมิ

พระปฎาจารย์เถรีเกิดในตระกูลเศรษฐีผู้มั่งคั่งในกรุงสาวัตถี เป็นที่รักที่หวงแหนของบิดามารดามาก ไม่ยอมให้คบหาสมาคมกับบุรุษ ถึงกับสร้างปราสาท 7 ชั้น ให้นางอยู่ จะไปไหนต้องได้รับอนุญาตจากบิดา ทำให้นางรู้สึกอึดอัดมาก จนในที่สุดนางก็เกิดความรักใคร่กับคนใช้ในบ้าน มีความสัมพันธ์กันลับๆ โดยที่บิดามารดาไม่ทราบ

ครั้นบิดามารดาจัดการให้แต่งงานกับบุตรเศรษฐีฐานะทัดเทียมกัน นางก็หนีตามคนรักไปอยู่ยังชนบทห่างไกล ถึงจะยากจนข้นแค้นอย่างไร นางก็อดทนเพราะอาณูภาพแห่งความรัก ทั้งสองครองรักกันในกระท่อมซอมซ่ออย่างมีความสุขจนนางตั้งท้องบุตรคนแรก เมื่อลูกจะคลอด นางนึกถึงบิดามารดา คิดว่าถ้าคลอดลูกท่ามกลางบิดามารดาญาติพี่น้อง คงจะอบอุ่นและปลอดภัย จึงขอร้องสามีให้พากลับไปยังเมืองสาวัตถี สามีกลัวความผิดที่ตนกระทำ บิดามารดาคงไม่ให้ภัยแน่จึงบ่ายเบี่ยงไม่ยอมพานางกลับ วันหนึ่งสามีเข้าป่าหาของขาย นางแอบหนีจากเรือนจะกลับบ้านเกิด ระหว่างทางปวดท้องรุนแรงและคลอดลูก สามีตามมาทันจึงพานางกลับบ้านตามเดิม

⁹อง.เอก.อ.33/24-28.

ครั้งเมื่อตั้งท้องลูกคนที่สอง นางก็พาบุตรคนโตหนีสามีกลับบ้านเกิดอีก สามีตามมาทัน เช่นเดิม บังเอิญว่าคราวนี้เกิดพายุฝนกระหน่ำ มีสายน้ำหลากมา สามีไปหากิ่งไม้มาทำเพิงกำบังฝนให้นางและลูก แต่เคราะห์ร้ายถูกงูกัดตาย นางต้องทนทุกข์ทรมานตลอดคืนแล้วนางก็ได้คลอดบุตรคนที่สอง พอรุ่งสว่างนางจึงอุ้มลูกที่เกิดใหม่ อีกมือจูงลูกชายคนโตเดินมุ่งหน้าไปยังเมืองสาวัตถีจนพบแม่น้ำสายน้อย มีกระแสน้ำไหลเชี่ยวขวางทางอยู่ ครั้นจะพาลูกทั้งสองข้ามน้ำพร้อมกันก็ไม่ได้ จึงวางลูกคนเล็กไว้บนฝั่งน้ำ แล้วอุ้มลูกคนโตข้ามน้ำไปให้ยืนรออยู่บนฝั่งโน้น แล้วกลับมาเพื่อจะเอาลูกคนเล็กข้ามน้ำ ระหว่างที่กำลังจะข้ามน้ำไปรับลูกคนเล็กนั้น มีเหยี่ยวตัวหนึ่งเห็นลูกเล็กของนางนอนอยู่บนฝั่งแม่น้ำนึกว่าเป็นชิ้นเนื้อ จึงโฉบลงมาเอาบุตรน้อยวัยแบเบาะที่กำลังร้องจ้าไป นางจึงรีบยกมือทั้งสองขึ้นตะโกนไล่เหยี่ยวเสียงดังลั่น สายไปเสียแล้ว เหยี่ยวได้เอาลูกน้อยของนางไปต่อหน้าต่อตา ฝ่ายลูกชายคนโตเห็นแม่ยกมือขึ้นร้อง นึกว่าแม่ร้องเรียกก็กระโจนลงน้ำจะมาหาแม่ถูกกระแสน้ำพัดหายไปในบัดดล ภูฏาจารย์สาธุสัจจะหมดทุกอย่าง สามีก็ตายระหว่างทาง ลูกน้อยคนหนึ่งถูกเหยี่ยวฉีกเอาไป ลูกชายคนโตก็ถูกกระแสน้ำพัดหายไป ชีวิตนี้มันช่างโหดร้าย นางร้องไห้คร่ำครวญอย่างน่าสงสารไปตลอดทาง

ออกบวช

นางภูฏาจารย์เสียใจสุดประมาณเดินโซซัดโซเซมุ่งหน้าเข้าเมืองสาวัตถี เพื่อไปหาบิดามารดา ซึ่งเป็นที่พึ่งสุดท้าย นางถามข่าวบิดามารดาจากคนเดินทางซึ่งรู้จักกับครอบครัวของนางดี พวกเขาบอกกับนางว่า เมื่อคืนวานเกิดฝนตกหนัก มารดาบิดาและพี่ชายของนางถูกบ้านถล่มทับตายทั้งหมด ทั้งสามคนถูกเผาที่เชิงตะกอนเดียวกัน ควันที่พื้นยังเห็นอยู่เลย ได้ฟังดังนั้นนางถึงกับหมดสติสิ้นสมฤติล้มลงกับพื้น พ้นขึ้นมาอีกทีก็ไม่ใช่เป็นผู้เป็นคนแล้ว กลายเป็นคนเสียสติ เดินวนเวียนไปอย่างไรจุดหมาย นางเสียใจจนเป็นบ้า เดินไร้ผ้าอาภรณ์ไปตามท้องถนน พร้อมกับเพ้อบ่นรำพึงรำพัน ประชาชนเห็นนางก็ไล่ตะเพิด ไม่มีใครปรารถนาให้นางเข้าใกล้ บางคนเห็นนางแล้วโยนขยะลงบนศีรษะ บางคนโปรยฝุ่นใส่ บางคนก็ขว้างด้วยก้อนไม้ ถ้าใครสักคนรู้เบื้องหลังของนาง เขาคงจะสงสารนางจับใจ ไม่กล้าเอ่ยปากไล่หรือทำร้ายนาง นางเดินสะเปะสะปะ บ้างหัวเราะ บ้างร้องไห้เข้าไปยังพระเชตวันมหาวิหาร ขณะนั้นพระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมเทศนาอยู่ พระพุทธองค์ทรงทอดพระเนตรเห็นแล้ว ทรงทราบด้วยพระญาณแห่งอภินิหารของนาง ทรงอนุญาตให้นางเดินเข้าไปหาใกล้ที่ประทับแล้วตรัสว่า “จงกลับได้สติเถิดน้องหญิง”¹⁰ นางกลับได้สติด้วยพุทธานุภาพ นางจึงรู้ว่าตนไม่ได้มุ่งห่มเสื่อผ้าอาภรณ์ เกิดความละอายนั่งกระโหยงอยู่ พอดีมีคนหนึ่งเห็นภาพอุจาดจึงโยนผ้ามาให้นาง เมื่อได้มุ่งห่มผ้าแล้วก็เข้าไปกราบแทบพระบาทของพระพุทธเจ้า สะอึกสะอื้นรำไห่กราบทูล

¹⁰พื้น ดอกบัว, *สังสารวัฏการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, 2557), หน้า 188.

ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอทรงเป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ด้วย แล้วเล่าถึงความสูญเสียนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสตอบโยนว่า “ดูก่อนปฎาจารา เธออย่าคิดไปเลย เธอมาหาเราซึ่งสามารถเป็นที่พึ่งของเธอได้ ก็บัดนี้เธอหลั่งน้ำตาเพราะความตายของลูกเป็นต้นเป็นเหตุฉันใด ในสังสารวัฏที่มีเงื่อนไขอันเนื่องปลายไม่ปรากฏก็ฉันนั้น น้ำตาที่หลั่งเพราะความตายของลูกเป็นต้นเป็นเหตุ ยิ่งมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้งสี่ น้ำในมหาสมุทรทั้งสี่ยังมีปริมาณน้อย ความเศร้าโศกของนรชนผู้ถูกทุกข์กระทบแล้ว น้ำจากน้ำตาмиใช้น้อย มีปริมาณมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้งสี่นั้นเสียอีก แม่เอ๋ย เหตุไรเจ้าจึงยังประมาทอยู่เล่า”¹¹

ขณะที่พระพุทธเจ้ากำลังตรัสถึงความจริงของชีวิตอยู่นั้น ความโศกเศร้าของนางก็เริ่มเบาบางลง พระพุทธองค์จึงตรัสสอนนางว่า ทุกคนเกิดมาก็ต้องตายด้วยกันทั้งนั้น และความตายก็แปลกไม่มีนิมิตหมายให้ทราบล่วงหน้าว่าใครจะตายเมื่อไร ครั้นถึงเวลาตายก็ต้องตายไม่มีใครช่วยได้ ดังที่พุทธองค์ตรัสว่า

บุตรก็ไม่สามารถช่วยด้านทานความตายได้
บิดาก็ด้านทานไม่ได้ พวกพ้องก็ด้านทานไม่ได้ ญาติ
ทั้งหลายก็ช่วยด้านทานไม่ได้ บัณฑิตผู้สำรวมด้วยศีล
รู้เนื้อความนี้แล้วก็พึงชำระหนทางไปสู่นิพพาน ให้หมดจดโดยเร็วพลัน¹²

เมื่อนางได้สดับพระธรรมเทศนาแล้ว ก็ได้บรรลุพระโสดาปัตติผลจึงทูลขอบวช พระพุทธเจ้าจึงทรงส่งนางไปบวชในสำนักภิกษุณี เมื่อบวชแล้วได้มีชื่อว่า ปฎาจารา เพราะนางกลับใจได้ แต่บางตำราก็ว่า นางเป็นคนที่เคยไม่มีผ้า คือเปลือยก็มี

การบรรลุธรรม

นางได้อุปสมบทแล้วก็เจริญวิปัสสนาเพื่อมรรคเบื้องต้นขึ้นไป วันหนึ่งเมื่อภิกษุณีปฎาจารา เทน้ำล้างเท้า สังเกตเห็นว่าชั้นที่ 1 น้ำไหลไปหน่อยหนึ่งก็ขาดหยุดไหล เทชั้นที่ 2 ลงไปน้ำก็ไหลไปไกลกว่าชั้นที่ 1 แล้วก็ขาดลง เทชั้นที่ 3 น้ำไหลไปไกลกว่าชั้นที่ 2 แล้วก็ขาดอีก นางจึงได้เกิดความคิดว่า ชีวิตคนเราก็เช่นกัน บางคนตายในปฐมวัยเหมือนความเป็นไปของการเทน้ำชั้นที่ 1 บางคนตายในมัชฌิมวัยเหมือนความเป็นไปของการเทน้ำชั้นที่ 2 และบางคนก็ตายในปัจฉิมวัยเหมือนความเป็นไปของการเทน้ำชั้นที่ 3 พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระคันธกุฎีทรงทราบความคิดของนาง จึงทรงทำปาฏิหาริย์เสมือนว่าพระองค์ไปประทับอยู่เฉพะหน้าของนาง ตรัสว่า ดูก่อนปฎาจารา ข้อนั้นก็เป็นอย่างนั้นแหละ สัตว์เหล่านี้ทั้งหมด ล้วนมีความตายเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นคนที่เห็นความเกิด ความเสื่อมของเบญจขันธ์ มีชีวิตเป็นอยู่วันเดียวก็ดี ขณะเดียวก็ดี ยังประเสริฐกว่าคนที่ไม่เห็นความเกิด

¹¹ธรรมสภา, 40 ภิกษุณี พระอรหันต์, อ่างแล้ว, หน้า 67.

¹²ธมมปทฎฐกถาย จตตโต ภาโต, (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 135-142.

ความเสื่อม แม้จะมีชีวิตเป็นอยู่ตั้ง 100 ปีก็ตาม จบพระคาถา นางปฎาจารย์ภิกษุณีก็บรรลुพระอรหัตต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิตา 4 ในกาลต่อมาก็ได้รับการแต่งตั้งจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะทางวินัยสมปรารถนาที่เคยตั้งไว้

บทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนา

พระปฎาจารย์เถรีมีความสามารถในการแสดงธรรมรูปหนึ่ง จะเห็นได้จากการแสดงธรรมแล้วทำให้สตรี 30 คน พากันออกบวชเป็นภิกษุณีอยู่บำเพ็ญวัตรปฏิบัติในสำนักของท่าน

วันหนึ่ง พระเถรีได้ให้โอวาทแก่ภิกษุณีทั้งหลายเหล่านั้นด้วยคาถาที่ท่านอุทานหลังจากบรรลุพระอรหัตต์ว่า

“มาณพทั้งหลายใช้ไถไถนา หว่านเมล็ดพืชลงบนดิน ได้ทรัพย์มาเลี้ยงดูบุตรและภรรยา เรามีศีลสมบุรณ์ไม่เกียจคร้าน ไม่ฟุ้งซ่าน ไฉนจะไม่บรรลุนิพพานเล่า เราล้างเท้า เห็นน้ำล้างเท้าไหลจากที่ดอนมาสู่ที่ลุ่ม ใส่ใจนิมิตในน้ำ แต่นั้นเราตั้งใจไว้มั่นคงจุม้าอาชาไนยที่ดี ถือประทีปจากที่นั่นเข้าไปในวิหาร ตรวจดูที่นอน ขึ้นนั่งบนเตียง ต่อแต่นั้นถือลูกตาล (ปิดประตูลงกลอน) หมุนไส้ประทีปลง ความหลุดพ้นทางใจก็ได้มี เหมือนความดับของประทีปที่ลูกโพลง ฉะนั้น”

ภิกษุณีเหล่านั้นเคารพในโอวาทแล้วเริ่มเจริญวิปัสสนา ก็สามารถทำให้แจ้งพระอรหัตต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิตา 4 ได้

สำหรับคานานั้น ท่านอธิบายว่า คนเหล่านั้นถือสากตำข้าวเปลือก ทำงานตำข้าวในครกของคนอื่นๆ เพื่อเลี้ยงชีพ ทำงานต่ำๆ เช่นนี้รวบรวมทรัพย์เลี้ยงดูบุตรภรรยาเป็นงานต่ำ (เมื่อเทียบกับงานประพตติพรหมจรรย์) เป็นงานของปุถุชน เป็นทุกข์และไม่ประกอบด้วยประโยชน์ เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงละเว้นงานเหล่านั้นเสีย จงทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คือ การเจริญไตรสิกขา

ครั้งหนึ่ง ท่านแสดงธรรมทำให้สตรีขอทานคนหนึ่งชื่อ จันทา เกิดศรัทธาเลื่อมใสขอบวชเป็นภิกษุณี บวชแล้วก็ตั้งอยู่ในโอวาทของท่านไม่นานก็บรรลุพระอรหัตต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิตา 4

อีกครั้งหนึ่ง ท่านให้โอวาทแก่สตรี 55 คน ผู้ออกบวชเพราะสลดใจในความตายของบุตรเหมือนกัน จึงมาเพื่อฟังธรรม สตรีเหล่านั้นฟังธรรมจากท่านแล้วเกิดความสลดใจพากันออกบวชในสำนักของพระเถรี ไม่นานก็บรรลุพระอรหัตต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิตา 4

พระปฎาจารย์เถรีได้รับการยกย่องจากพระพุทธองค์ว่าเป็นผู้เคร่งครัดในพระวินัยอย่างยิ่ง ประสพการณ์ชีวิตแต่เบื้องหลังของนางกลายเป็นประโยชน์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา คือ นางเป็นผู้มีประสบการณ์เกี่ยวกับการผจญกับความทุกข์โศกของชีวิต เมื่อผ่านพ้นไปแล้วก็ได้นำเอาประสบการณ์นั้นมาสอนภิกษุณีและสตรีทั้งหลายได้เป็นอย่างดี จึงมักปรากฏว่ามีเหล่าสตรีผู้มีปัญหาชีวิตมาขอคำแนะนำจากนางเป็นจำนวนมาก ชีวิตของพระปฎาจารย์เถรี จึงเป็นชีวิตที่น่าศึกษาและเป็นกำลังใจแก่ผู้ที่กำลังประสบความทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งให้ยืนหยัดต่อสู้ต่อไป เพื่อความสดใสแห่งชีวิตที่รออยู่ข้างหน้า ดังที่พระปฎาจารย์เถรีได้ผ่านพบมาแล้วนั้นแล

3.1.6 พระอุบลวรรณานารี¹³

พระอุบลวรรณานารีได้รับยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์มาก เป็นอัครสาวิกาเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้า

อดีตชาติ

สมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ นางเกิดเป็นนางนาคกัญญา (นาคเพศเมีย) ชื่อว่า วิมล เป็นผู้หญิงเหนือกว่านางนาคกัญญาทั้งปวง ครั้งนั้น พญานาคชื่อมโหระคะ นิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระสาวกมาเสวยในภพนาค เสวยเสร็จแล้วทรงอนุโมทนาอันสมควรโดยอุบายอันแยบคายว่า “นางนาคกัญญาจงเป็นผู้มีฤทธิ์มาก” นางนาคฟังแล้วเกิดจิตเลื่อมใส

พระพุทธเจ้าทรงทราบวาระจิตของนางแล้ว ทรงใช้ฤทธิ์เนรมิตภิกษุณีขึ้นรูปหนึ่ง ภิกษุณีรูปนั้นได้แสดงฤทธิ์หลายอย่าง นางเห็นแล้วทูลถามว่า เหตุใดภิกษุณีรูปนั้นจึงเป็นผู้แก่กล้าดีในฤทธิ์ พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า “ภิกษุณีรูปนั้นเป็นธิดาเกิดจากโอษฐ์ของเรา ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของเรา จึงมีฤทธิ์มาก มีความแก่กล้าดีในฤทธิ์” นางฟังแล้วมีใจชื่นชมยินดีปรารถนาจะเป็นเช่นนั้นบ้าง จึงตกแต่งบัลลังก์แก้วมณีและมณฑป กราบทูลพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ให้เสวยข้าวและน้ำ แล้วได้ใช้ดอกอุบลที่มีชื่อว่า อรุณ เป็นดอกไม้อันประเสริฐของพวกนาคบูชาพระพุทธเจ้า แล้วตั้งความปรารถนาว่า “ขอให้ฉันมีผิวพรรณดังดอกอุบล” ¹⁴ แต่orroรกถว่า นางเกิดเป็นมนุษย์ในกรุงทังสวดี ไปฟังธรรมและได้เห็นการแต่งตั้งภิกษุณีผู้เลิศทางฤทธิ์รูปหนึ่ง นางจึงทูลทูลหาทานแต่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ 7 วันเพื่อปรารถนาตำแหน่งนั้น

สมัยพระพุทธเจ้าวิปัสสี นางเกิดเป็นธิดาของเศรษฐีในกรุงพาราณสี นางได้ทูลนิมนต์พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์เสวยมหาทาน และนางได้บูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกอุบลเป็นอันมาก แล้วปรารถนาให้ตนเองมีผิวพรรณเหมือนดอกบัวนั้น

สมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ นางเกิดเป็นพระราชธิดา (หนึ่งในเจ็ดองค์ของพระเจ้ากิกิ) เป็นพระราชธิดาองค์ที่สอง มีชื่อว่า สมณีกุตตา ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้ากัสสปะแล้วมีจิตศรัทธาต้องการออกบวชแต่พระราชบิดาไม่ทรงยินยอม อย่างไรก็ตาม พวกนางก็ได้มีความสุขอยู่ครองเรือนและประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่วัยเป็นกุมารี รวม 20,000 ปี เพลิดเพลินยินดีที่ได้อุปฐากพระพุทธเจ้าตายแล้วเกิดในดาวดึงส์เทวโลก และเมื่อจุติจากดาวดึงส์ ก็มาเกิดในตระกูลใหญ่ในโลกมนุษย์ ได้ถวายผ้าอย่างดี มีสีเหลืองเนื้อละเอียดแก่พระอรหันต์องค์หนึ่ง ตายแล้วเกิดในตระกูลพราหมณ์แห่งอริยฐานบุรี เป็นธิดาของพราหมณ์ชื่อตริภูวิจฉะ ส่วนนางมีชื่อว่า อุมมาทันตี เป็นผู้มึนสติโง่งมงายนำหลงใหล

¹³ อ.จ.เอก.อ.33/12-23.

¹⁴ ธรรมสภา, *อัครพุทธสาวก - สาวิกา อดีตชาติและชาติสุดท้ายของสาวกในพุทธกาล*, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันบันลือธรรม, 2550), หน้า 507.

เป็นมารดาของพระปัจเจกพุทธเจ้า

สมัยโลกว่างจากพระพุทธเจ้า นางเกิดในตระกูลหนึ่งที่ซัดสน นางได้ถวายข้าวตอก 500 ดอก ห่อด้วยดอกปทุมและน้ำผึ้งกับพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้วปรารถนาเพื่อจะมีบุตร 500 คน นางจุดแล้วไปเกิดภายในดอกบัวในป่า ต่อมาได้เป็นพระมเหสีของพระเจ้ากาสิ ให้กำเนิดพระราชบุตร 500 องค์ วันหนึ่งพวกพระราชบุตรพากันไปเล่นน้ำ ได้พบเห็นดอกบัวร่วงโรยจึงเห็นอุบายทำให้แจ้งพระปัจเจกโพธิญาณได้ทั้งหมด แล้วพากันออกบวช ยามที่นางคิดถึงบุตรนั้นมักจะไหลออกเพราะความรักบุตร ตายแล้วนางเกิดในดาวดึงส์ พระนางเศร้าโศกเมื่อต้องพลัดพรากจากบุตรทั้งหลาย จุดแล้วไปเกิดในหมู่บ้านช่างภูเขาสีคลิได้ถวายข้าวยาคุแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า 8 องค์

อรรถกถากล่าวว่า¹⁵ นางทำงานด้วยมือตนเองเลี้ยงชีพ วันหนึ่ง นางเดินไปท้องนาเห็นดอกบัวบานจึงเก็บดอกบัวไปใส่ข้าวตอก เต้ตรงข้าวสาสีใกล้คันนา นางคว้ข้าวตอกนั้นได้ 500 ดอก ถวายแด่พระปัจเจกพุทธเจ้าผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ ใส่ข้าวตอกในบาตรแล้วปิดบาตรด้วยดอกบัว อธิษฐานว่า “ขอจงมีบุตรจำนวนเท่าข้าวตอก ขอดอกบัวจงผุดขึ้นทุกอย่างก้าวในทุกที่ที่ที่ดินเกิดแล้ว” จากนั้นนางเกิดในเทวโลก มีดอกบัวผุดรับทุกอย่างก้าว นางจุดจากเทวโลกแล้ว บังเกิดในดอกบัวที่อยู่ในสระใกล้กับเชิงเขาที่ดาบสท่านหนึ่งอาศัยอยู่ ดาบสนั้นไปที่สระแต่เช้าตรู่เพื่อล้างหน้า เห็นดอกบัวผุดปกติดอกหนึ่ง คือ เป็นดอกบัวที่ใหญ่กว่าดอกอื่นๆ และขณะที่ดอกอื่นๆ บานแล้ว มีเพียงดอกนี้ที่ตูมอยู่ จึงลงน้ำจับดอกบัวเพื่อจะดู ทันทีที่ถูกดอกบัว ดอกก็บานออก ดาบสพบเด็กหญิงนอนอยู่ภายในก็เกิดความรักดุจธิดา ตั้งชื่อให้ว่า ปทุมวดี นำกลับไปยังบรรณศาลาพร้อมด้วยดอกบัวแล้วเลี้ยงดูด้วยน้ำนมที่เกิดจากหัวนมมือของดาบส เมื่อดอกบัวเหี่ยวก็นำดอกอื่นมาเปลี่ยนให้ทารกนอน นับแต่เริ่มวิ่งได้ทุกๆ อย่างก้าวก็มีดอกบัวผุดรับ และนางมีผิวพรรณดุจทอง

เมื่อเจริญวัยเป็นสาวแล้ว วันหนึ่งดาบสเข้าป่าหาผลไม้ วันนั้นมีพรานป่ามาพบนาง ดาบสมาเห็นก็เกรงว่าพรานป่าจะนำภรรยาให้ จึงเลี้ยงดูพรานป่าด้วยผลไม้และน้ำ แล้วขอให้พรานรับปากว่าจะไม่นำเรื่องที่พบนางไปบอกใคร แต่พรานป่านั้นไม่รักษาคำพูด นำเรื่องที่พบนางไปแจ้งแก่พระเจ้าพาราณสี พระราชาสดับแล้วเสด็จไปหาดาบสเพื่อสว่นาง แม้ดาบสจะคัดค้าน แต่พระราชาทรงให้คำมั่นว่าจะดูแลนางเป็นอย่างดี แล้วทรงวางกองกหาปณะไว้ที่ตรงนั้นทำการอภิเษกให้นางเป็นพระอัครมเหสี นางเข้าสู่พระราชวังแล้ว พระราชาก็มิได้สนพระทัยนางสนมอื่นๆ เลยทำให้นางสนมทั้งหลายจำนวน 500 คนไม่พอใจ ทูลกับพระราชาว่านางเป็นยักษ์แปลงมา เมื่อพระนางทรงมีครรภ์แก่ พระราชาเสด็จไปปราบข้าศึกชายแดน นางสนมทั้งหลายก็สมคบกับหญิงรับใช้ของพระนางออกอุบายให้นำท่อนไม้ไปวางแทนทารกในเวลาที่ทารกคลอดออกมา

¹⁵จุ.เถรี.อ.54/317-327.

พระนางประสูติพระโอรส 500 องค์ โดย 1 พระองค์ประสูติจากพระครรภ์ส่วนอีก 499 องค์ประสูติโดยสังเสทชะ (เกิดจากที่ขึ้นแฉะ) ฝ่ายพระนางให้การประสูติพระมหากษัตริย์ (พระโอรสพระองค์โต) จากครรภ์แล้ว ทรงยังไม่มีพระสติหญิงรับใช้ได้ด้วยโอกาสนี้ นำท่อนไม้มาวาง แล้วใช้เลือดทาไว้ ลักลอบนำพระกุมารทั้งหมดไปให้ช่างกลึงบรรจุลงในหีบแล้วตีตราไว้ (ท่านว่าด้วยบุญของทารกเหล่านั้น น้ำนมได้เกิดที่หัวนมมือของทารกทั้งหมด) เมื่อพระนางปทุมวดีรู้สึกพระองค์แล้ว ถ้ามถึงทารก หญิงรับใช้ทูลว่าไม่มีทารก มีแต่ท่อนไม้ แล้วแสดงท่อนไม้เป็นเลือดให้ดู ทรงโหม่นสตรัสให้ผ้าท่อนไม้แล้วนำไปทิ้ง หญิงรับใช้นั้นทำเป็นหวังดีผ้าแล้วใส่เตาไฟ

พระราชเสด็จกลับมา เหล่านางสนมก็ทูลว่า พระเทวีคลอดครรภ์เป็นท่อนไม้ หากไม่ทรงเชื่อก็ขอให้เรียกหญิงรับใช้ของพระมเหสีมาตรัสถาม พระราชาทรงหลงเชื่อไม่ตรัสให้สอบสวน จึงขับไล่พระนางออกจากราชมณเฑียร พร้อมกับการเสด็จออกจากพระราชวัง ดอกบัวที่เคยผูกมัดรับพระบาทก็หายไป แม้พระฉวีวรรณก็แห้งเหือดลง เสด็จไปตามท้องถนน ระหว่างทางหญิงชราคนหนึ่งส่งสารพระนางจึงชวนให้ไปอยู่ที่บ้าน ฝ่ายนางสนม 500 คน ออกอุบายทูลให้พระราชินีไปสงสนานที่แม่น้ำคงคาแล้วถือโอกาสลอบหีบบรรจุทารกลงในแม่น้ำ กล่องนั้นลอบไปติดตาข่ายที่พวกราชบุรุษชิงไว้เพื่อความปลอดภัยของพระราชินี จึงนำกล่องเหล่านั้นมาถวายให้ทอดพระเนตร ทรงให้เปิดกล่องของพระมหากษัตริย์เป็นกล่องแรกก็ทรงพบตัวอักษรบอกเล่าความเป็นมาของทารกทั้ง 500 องค์ ซึ่งทำตัวสักกะได้ทรงจารึกไว้เพื่อให้พระราชินีทอดพระเนตร

พระราชินีทรงทราบความแล้ว ตรัสให้ประกาศมอบรางวัลพันกหาปณะแก่ผู้ที่พบเห็นพระนางปทุมวดี พระนางทรงให้พระมารดาเลี้ยงไปแจ้งแล้วรับทรัพย์ พระราชินีทรงส่งวาทองไปรับ แต่พระนางต้องการเสด็จด้วยพระบาทโดยให้ปลูสดด้วยผ้าเปลือกไม้อย่างดีตั้งแต่ที่อยู่จนถึงกรุงราชคฤห์ วันที่เสด็จกลับนั้นมีดอกบัวผุดรับทุกๆ อย่างก้าว พระราชินีทรงให้ประกาศทั่วพระนครยกพระสนม 500 คนให้เป็นนางทาสีของพระนาง แล้วพระนางก็ทรงให้ประกาศว่าพวกเขาเป็นไท จากนั้นทรงมอบพระโอรส 499 องค์ให้พวกเขาเลี้ยงดู ส่วนตนเองเลี้ยงเพียงพระโอรสองค์โต คือพระมหากษัตริย์

เมื่อทุกพระองค์เจริญพระชันษา 16 ปี อยู่มาวันหนึ่งได้พากันไปเล่นที่สระ ได้เห็นดอกบัวใหม่แบ่งบาน ดอกบัวเก๋าร่วงโรย จึงเห็นนิมิตแห่งความไม่เที่ยง ทรงบรรลุปัจเจกโพธิญาณทั้งหมด แล้วไปอาศัยอยู่ที่ภูเขานันทมูลกะ พระนางโคกเศร้ายิ่งนักที่กลายเป็นคนไร้บุตร เสด็จทิวังคตไปเกิดในเรือนคนรับจ้างเลี้ยงชีพ ใกล้ประตูกรุงราชคฤห์ เจริญวัยแล้วได้แต่งงานมีสามี วันหนึ่งขณะนำข้าวยาคุไปให้สามีที่ท้องนา ทำให้ได้พบพระปัจเจกพุทธเจ้า (อดีตบุตรของนางในชาติที่แล้ว ซึ่งยังไม่ปรินิพพาน) 8 องค์ นางจึงชักชวนสามีถวายข้าวนั้นและยังนิมนต์ให้ท่านมาฉันอาหารที่เรือนในวันรุ่งขึ้นด้วย ซึ่งท่านก็รู้ว่านางผู้นี้เคยเป็นอดีตมารดา รุ่งเช้า ท่านจึงมาที่เรือนครบทั้ง 500 องค์ ใช้ฤทธิ์เข้าในเรือนได้จนหมด และฉันอาหารเสร็จแล้วนางนำดอกบัวขาว 8 ก้าวางไว้แทบเท้ากล่าวคำปรารภว่าขอให้ตนมีผิวพรรณดังผิวของดอกบัวขาวในที่ที่เกิดแล้ว นางสิ้นชีวิตแล้วบังเกิดในเทวโลก

ชาติภูมิ

นางเกิดในตระกูลเศรษฐีมีทรัพย์มากในเมืองสาวัตถี เป็นตระกูลที่ตระกูลทั้งหลายสักการะอย่างยิ่ง เป็นสตรีสาวสวยมีผิวพรรณงดงามดุจบัวขาว จึงได้รับขนานนามว่า อุบลวรรณมา เป็นที่ต้องตาต้องใจของคนทีพบเห็นแม้ที่ไม่เคยพบเมื่อได้ยินเกียรติศัพท์ของนาง ก็จะมาทักไฝ่ฝันใครจะมาลโมฆะ จึงไม่แปลกที่บุตรเศรษฐีทั้งหลายแม้กระทั่งพระราชามหากษัตริย์ต่างหมายปองมาสู่ขอนาง เศรษฐีไม่ต้องการให้ใครเสียใจเพราะถูกปฏิเสธ จึงหาทางเลี่ยงปัญหาโดยให้นางออกบวชเสีย

อุปสมบท

เศรษฐีได้เรียกนางมาแล้วบอกให้นางบวชเสียเพื่อจะได้ไม่เกิดปัญหา บางตำราเล่าว่าทันทีที่ได้ยินบิดาบอกเช่นนั้น นางอุบลวรรณมีความรู้สึกเอ็นใจ ดุจเอาน้ำมันที่หุงร้อยครั้งราตรดศีรชะ ทั้งนี้เพราะนางนั้นมีอุปนิสัยปัจจัยที่สั่งสมมาตั้งแต่อดีตชาติ นางจึงตัดสินใจบวชโดยบิดาได้พานางไปสู่สำนักภิกษุณีเพื่อบวชในทันที นางบวชแล้วไม่นาน ได้ทำหน้าที่เวรยามดูแลพระอุโบสถ ปิดกวาดโรงพระอุโบสถ ตามประทีปในยามค่ำคืน นางมองดูเปลวประทีปเพ่งเตโชกสิณจนกระทั่งจิตสงบได้ฌานแล้วทำฌานให้เป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา บรรลุพระอรหันต์พร้อมปฏิสัมภีทา

การบรรลุธรรม

พระอุบลวรรณเถรีได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภีทา 4 ประการคือ

- 1) อุตถปฏิสัมภีทา แตกฉานในอรรถ คือ รู้ความหมาย เห็นข้อธรรมโดยย่อสามารถอธิบายขยายความให้พิสดารได้
- 2) ฌัมมปฏิสัมภีทา แตกฉานในธรรม คือ เข้าใจหลักการ หรือเห็นอรรถาธิบายอย่างพิสดารแล้วจับประเด็นหลักได้
- 3) นิรุตติปฏิสัมภีทา แตกฉานในภาษามีความสามารถใช้ภาษาสื่อสารให้ผู้อื่นเข้าใจได้
- 4) ปฏิภาณปฏิสัมภีทา แตกฉานในปฏิภาณ คือ มีไหวพริบ สามารถตอบปัญหาได้อย่างแจ่มแจ้งทันควัน

ในคราวที่พระพุทธเจ้าจะทรงทำมกปาฏิหาริย์ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี พระเถรีนี้ได้กราบทูลขอแสดงฤทธิ์แทน แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต

ในคราวอาสาแสดงปาฏิหาริย์แทนพระศาสดานั้น ตรัสถามว่า เธอจะอย่างไร พระเถรีทูลว่า หม่อมฉันจะแสดงบริษัทมีประมาณ 32 โยชน์โดยรอบ เหมือนเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงมีบริษัทใหญ่ประมาณ 32 โยชน์ แวดล้อมแล้วมาถวายบังคมพระองค์ ทรงตรัสว่า เราทราบอานุภาพของเธอแล้วทรงห้ามไม่ให้ทำ ต่อมา ท่านจึงได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นภิกษุณีผู้เลิศทางฤทธิ์

บทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนา

ถูกนันทมาณพข่มขืน

สมัยหนึ่ง หลังจากที่พระเถรีเที่ยวจาริกไปในชนบทแล้ว ท่านกลับมาที่ป่าอันธวัณ เขตกรุงสาวัตถี ซึ่งขณะนั้นพระพุทธเจ้ายังมีได้ห้ามภิกษุณีอยู่ป่า ก็ในป่านั้นมีกระท่อมที่พวกชาวป่าทำไว้ รุ่งเช้าท่านออกไปบิณฑบาต ฝ่ายนั้นทมาณพผู้เป็นบุตรของลุง มีจิตรักใคร่พระเถรีมาตั้งแต่ครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ เขาแอบเข้าไปซ่อนตัวอยู่ใต้เตียงในกระท่อม เมื่อพระเถรีกลับเข้าสู่กระท่อม เขาก็ใช้กำลังปลุกปล้ำข่มขืน พระเถรีจึงห้ามว่า “เจ้าคนโง่อย่าฉิบหายเลย”

นั้นทมาณพถูกกิเลสตัณหาครอบงำอยู่ไม่ฟังคำห้ามของพระเถรี ลงมือข่มขืนพระเถรีจนสำเร็จความใคร่แล้วก็วิ่งหนีไป แต่ไปได้ไม่ไกลก็ถูกแผ่นดินสูบหายไปใต้แผ่นดิน ว่ากันว่าจมลงไปถึงอเวจีมหานรก ประชาชนผู้ที่รู้ข่าวพากันพูดว่า พระอรหันต์อย่างพระเถรีนี้ น่าจะยินดีอยู่ในกามสุข เพราะมีชีวิตจิตใจ มีเนื้อหนังเหมือนกับพวกเรา

พระพุทธเจ้าทรงทราบเรื่องแล้วตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระชีนาสพทั้งหลายไม่ยินดีในกามสุข ไม่เสพกามเหมือนอย่างว่าหยาดน้ำตกลงบนใบบัว ย่อมไม่ติด ไม่ตั้งอยู่ที่ปลายเหล็กแหลม ย่อมกลิ้งตกไปเป็นแน่แท้ฉันใด กามแม้ 2 อย่าง (กิเลสกามและวัตถุกาม) ย่อมไม่ซึมซาบ ไม่ตั้งอยู่ในจิตของพระชีนาสพฉันนั้น” เมื่อพระพุทธเจ้าทรงยืนยันว่า พระอุบลวรรณาเถรีไม่ยินดีในกาม จึงไม่ผิดพระวินัยแต่อย่างใด ข้องงขาที่มีก็หมดไป เพราะเกิดเหตุการณ์นี้ขึ้น พระพุทธองค์จึงทรงห้ามภิกษุณีอยู่ในป่าโดยลำพังตั้งแต่บัดนั้นมา ทั้งนี้เพื่อสวัสดิภาพของภิกษุณีทั้งหลาย พระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แห่งเมืองสาวัตถีได้สนองพุทธประสงค์โดยสร้างสถานที่อยู่ให้แก่ภิกษุณีทั้งหลายภายในพระนครนั้น และทรงมอบให้ภิกษุสงฆ์ช่วยกันดูแลความปลอดภัยแก่ภิกษุณีเหล่านั้นด้วย

ถูกพระอุทายีบีบคั้นขมขื่น

ครั้งหนึ่ง พระเถรีทำอาหารด้วยเนื้อแล้วหะไปพระเวฬุวันด้วยฤทธิ์ เพื่อถวายแด่พระพุทธเจ้าแต่ไม่พบ พบแต่พระอุทายี ท่านจึงฝากเนื้อให้ถวายให้พระพุทธเจ้าด้วย พระอุทายีกล่าว ว่า น่องหญิงกระทำให้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอิมเอบด้วยเนื้อ แล้วเธอควรถวายผ้าอันตราวาสก (สบง) เพื่อให้เอาตามอิมเอบด้วยผ้าอันตราวาสกด้วย พระเถรีปฏิเสธว่า ไม่ได้หรอก เพราะพวกดิฉันมีลาภน้อย และจีวรนี้ก็เป็นผืนที่ 5 ของดิฉัน แต่พระอุทายีไม่ยอม คาคัดค้านอีกว่า “ดูก่อนน่องหญิง เปรียบเหมือนบุรุษใช้ช่างแล้ว ควรให้สัปคับสำหรับควบคุมช้างด้วยฉันใด เธอก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ถวายเนื้อแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ก็ควรสละผ้าอันตราวาสกแก่เราด้วย”

ในที่สุดพระเถรีจึงต้องถวายผ้าให้ไป กลับถึงสำนัก ภิกษุณีทั้งหลายเมื่อได้ทราบเรื่องก็ติเตียนพระอุทายี พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติห้ามมิให้ภิกษุรับจีวรจากมือภิกษุณีผู้มีโชฎาติ เว้นแต่การแลกเปลี่ยนกัน

“กาม” สิ่งชวนสลดใจ

วันหนึ่ง พระเถรีหนึ่งที่โคนต้นมะม่วงของนายคณชะ พิจารณาถึงโทษและความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย ท่านสลดใจเมื่อนึกถึงคำของพระภิกษุณีผู้เป็นมารดาของพระคังคาติริยเถระที่ตัว

ท่านเคยต้องร่วมสามีกันกับธิดาตัวเอง จึงกล่าวว่า “เราทั้งสองคือมารดาและธิดา เป็นหญิงร่วมสามีกัน เรานั้นมีความสลดใจชนลูกอันไม่เคยมี น่าตำหนิจริงๆ กามทั้งหลายไม่สะอาด กลิ่นเหม็น มีหนามมาก ที่เราทั้งสองคือมารดากับธิดาเป็นภรรยาด้วยกัน เรานั้นเห็นโทษในกามทั้งหลาย เห็นเนกขัมมะเป็นทางเกษมปลอดภัย จึงออกจากเรือนบวช ไม่มีเรือน”

ภรรยาของพ่อค้าคนหนึ่งในเมืองสาวัตถี ไม่รู้ว่าตนกำลังตั้งครรถ์นางส่งสามีไปเพื่อค้าขายที่กรุงราชคฤห์ สามีไปหลายเดือนครรถ์ของนางก็ใหญ่ขึ้น แม่สามีคิดว่านางมีชู้จึงไล่ออกจากบ้าน นางต้องเที่ยวเร่รอนไปตามหาสามีจนคลอดบุตรชาย นางวางบุตรไว้บนศาลาแล้วออกไปหาน้ำ ขณะนั้น มีนายกองเกวียนผ่านมาพบทารกก็อุ้มไปเลี้ยงเป็นลูก นางเสียใจเดินไปพบกับหัวหน้าโจร และได้เป็นภรรยาโจรมีบุตรสาวกับเขาหนึ่งคน

วันหนึ่งนางอุ้มลูกอยู่และทะเลาะกับสามี นางโมโหจึงโยนลูกลงบนเตียง ทำให้ลูกหัวแตกนิดหนึ่ง นางกลัวสามีทำร้ายจึงหนีออกไปและได้พบบุตรชายที่โตแล้ว ทั้งสองต่างไม่ทราบว่าเป็นแม่ลูกกัน ได้อยู่กินเป็นสามีภรรยากัน ต่อมาบุตรชายผู้เป็นสามีนั้นได้นำบุตรสาวของหัวหน้าโจรมาเป็นภรรยาอีก ครั้งหนึ่ง นางได้ช่วยแก้ผมมวยให้แก่ภรรยาบ่อย ได้เห็นแผลเป็นบนศีรษะก็รู้ว่า เป็นบุตรสาวของตน จึงเกิดความสลดใจออกบวชเป็นภิกษุณี ส่วนบุตรชายก็บวชเป็นภิกษุ

แสดงธรรมโต้ตอบมาร

วันหนึ่งพระอุบลวรรณาเถรีนั่งพักผ่อนกลางวัน ณ ป่าอันธวัน ซึ่งมีต้นสาละออกดอกบาน มารต้องการจะทำลายความวิเวกของท่าน จึงกล่าวเชิงข่มขู่ว่า “ท่านเข้าไปยังต้นไม้ออกดอกบานถึงยอด ยืนอยู่ผู้เดียวที่โคนไม้ เพื่อนใดๆ ของท่านก็ไม่มีเลย ท่านไม่กลัวความสามหาของพวกนักเลงเจ้าชู้หรือ” พระเถรีตอบว่า “ต่อให้หนักเลงนับจำนวนแสนเช่นนี้มารuml่อม ขนของเราก็ไม่หวั่นไหว มารเอ๋ยท่านผู้เดียวจะทำอะไรเราได้ เรานั้นหายตัวได้ เข้าห้องท่านก็ได้ ยืนระหว่างคิ้วท่านก็ไม่เห็นเรา เราเป็นผู้ชำนาญในจิต อบรมอิทธิบาทอย่างดีแล้ว อภิญญา 6 เราก็ทำให้แจ้งแล้ว คำสอนของพระพุทธเจ้าเราก็ทำเสร็จแล้ว”

3.1.7 พระขมาเถรี¹⁶

พระขมาเถรีเป็นภิกษุณีที่ได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นภิกษุณีผู้เลิศในทางปัญญาและเป็นอัครสาวิกาฝ่ายขวา พระเถรีสามารถตรัสรู้ตามพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าได้อย่างรวดเร็ว เป็นผู้ที่สามารถแสดงธรรมได้วิจิตรพิสดาร ประวัติของพระเถรีมีเรื่องราวที่น่าสนใจศึกษาดังนี้

¹⁶อง.เอก.อ.33/8-11

อดีตชาติ

ในอดีตกาลครั้งพระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ นางเขมานี้ก็บังเกิดนับเนื่องกับคนอื่นในกรุงหังสวดี ต่อมา วันหนึ่งนางพบพระสุชาตเถรี อัครสาวิกาของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น กำลังเที่ยวบิณฑบาต จึงถวายขนมต้ม 3 ก้อน ในวันนั้นนั้นแล ก็จัดในเรือนของตนแล้วถวายทาน แต่พระเถรีทำ ความปรารถนาว่า ดิฉันพึงมีปัญญามากเหมือนท่าน ในพุทธอุปบาทกาลในอนาคตเป็นผู้ไม่ประมาทใน กุศลกรรมทั้งหลายจนตลอดชีวิต ท่องเที่ยวอยู่ในเทวดาและมนุษย์แสนกัป

ครั้งพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ ก็ถือปฏิสนธิในพระราชนิเวศน์ของพระเจ้ากิงกิ เป็น พระธิดาอยู่ระหว่างพระพี่น้องนาง 7 พระองค์ ทรงประพฤติกุมารีพรหมจรรย์ ในพระราชนิเวศน์ถึง ๒๐,๐๐๐ ปี ร่วมกับพระพี่น้องนางเหล่านั้น สร้างบริเวณที่ประทับอยู่ของพระทศพล เวียนว่ายอยู่ใน เทวดาและมนุษย์พุทธันดรหนึ่ง

ชาติภูมิ

ในพุทธอุปบาทกาลนี้ ก็ถือปฏิสนธิในราชสกุล กรุงสาคละ แคว้นมัททะ พระประยูรญาติ เณลิมพระนามของพระนางว่า เขมา พระนางมีพระฉวีวรรณแห่งพระวรกายเลื่อมเรื่อดังน้ำทอง พอ เจริญพระชันษา ก็เสด็จไปอยู่ในพระราชนิเวศน์เป็นพระเทวีของพระเจ้าพิมพิสาร เมื่อพระตถาคตทรง อาศัย กรุงราชคฤห์ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันวิหาร พระนางทรงสดับว่า เขาว่า พระศาสดาทรงแสดง โทษในรูป เป็นผู้มัวเมาในรูปโฉม ไม่กล้าไปเฝ้าพระทศพล ด้วยทรงกลัวว่าพระศาสดาจะทรงแสดงโทษ ในรูปของเรา พระราชาทรงพระดำริว่าเราเป็นอัครอุปฐากของพระศาสดา แต่อักรรมเหสีของอริยสาวก เช่นเรา ก็ยังไม่ไปเฝ้าพระทศพล ชื่อนี้เราไม่ชอบใจเลย จึงทรงให้เหล่ากวีประพันธ์คุณสมบัติของพระ เวฬุวันราชอุทยาน รับสั่งว่า พวกท่านจงขับร้องใกล้ ๆ ที่พระนางเขมาเทวีทรงได้ยิน พระนางทรงสดับ คำพรรณนาคุณของพระราชอุทยาน ก็มีพระประสงค์จะเสด็จไป จึงกราบทูลสอบถามพระราชา ท้าว เรอตรัสว่า ไปอุทยานก็ได้ แต่ไม่เฝ้าพระศาสดา อย่าได้กลับมาละ พระนางไม่ถวายคำตอบแต่ พระราชา ก็เสด็จไปตามทาง พระราชาตรัสสั่งเหล่าบุรุษที่ไปกับพระนางว่า ถ้าพระเทวีเมื่อจะกลับจาก สวนเฝ้าพระทศพลได้อย่างนี้นั้นก็เป็นบุญ ถ้าไม่เฝ้าพวกท่านก็จงใช้ราชอำนาจแสดงกะพระนาง ครั้ง นั้น พระนางเสด็จชมพระราชอุทยานเสียจนสิ้นวัน เมื่อเสด็จกลับก็ไม่เฝ้าพระทศพล เริ่มจะเสด็จกลับ แต่เหล่าราชบุรุษนำพระนางไปยังสำนักพระศาสดา ทั้งที่พระนางไม่ชอบพระทัย

บรรลุมรรณ

พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบด้วยพระญาณว่าพระเขมาจะเสด็จมาเข้าเฝ้า ทรง เห็นพระนางกำลังเสด็จมาจึงทรงใช้พุทธฤทธิ์เนรมิตเทพอัปสรนางหนึ่งซึ่งกำลังถือก้านใบตาลถวาย งานพัดอยู่ พระนางเขมาเทวีเห็นเทพอัปสรนั้น แล้วทรงพระดำริว่า เสียหายแล้วสิเรา เหล่าสตรีที่ เทียบกับเทพอัปสรเห็นปานนี้ ยังยืนอยู่ไม่ไกลพระทศพล เราแม้จะเป็นปริจาริกาของสตรีเหล่านั้น ก็ ยังไม่คู่ควรเลย ก็เพราะเหตุไรเล่าเราจึงเป็นผู้เสียหายด้วยอำนาจจิตที่คิดชั่ว เพราะอาศัยความมัวเมา

แล้วก็ถือนิมิตนั้น ยืนทอดพระเนตรสตรีนั้นอยู่เมื่อพระนางพิจารณาสตรีนั้นอยู่นั้นแล แต่ด้วยกำลังพระอธิฐานของพระตถาคต สตรีนั้นล่องปฐมวัยไป เหมือนตั้งอยู่ในมัชฌิมวัยฉะนั้น ล่องมัชฌิมวัยไปเหมือนตั้งอยู่ในปัจฉิมวัยฉะนั้นได้เป็นผู้มีหนังเหยียน ผมหงอก ฟันหักแล้ว แต่นั้นเมื่อพระนางกำลังแลดูอยู่นั้นแหละ สตรีนั้นก็ล้มลงกึ่งพร้อมกึ่งกับปวดไต ลำดับนั้น พระนางขึ้นมา เมื่ออารมณ์นั้นมาสู่วิถี เพราะเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยบุพเหตุ จึงทรงพระดำริอย่างนี้ว่า สรีระมีอย่างอย่างนี้ ยิ่งถึงความวิบัติอย่างนี้ได้ แม้สรีระของเรา ก็จักมีคติดอย่างนี้เหมือนกัน ขณะที่พระนางมีพระดำริอย่างนี้พระศาสดาจึงตรัสพระคาถาในธรรมบทนี้ว่า

เย รากรตตานุปตฺนติ โสตี สยํ กตํ มกฺกฏโกว ชาลํ
เอตมปี เจตวาน ปริพฺพชนฺติ อนเปกฺขิโน กามสุขํ ปหาย

ชนเหล่าใด ถูกราคะย้อมแล้ว ย่อมตกไปตามกระแส เหมือนแมลงมุดตกไปตายใน
ข่ายที่ตนเองทำไว้ ชนเหล่านั้น ตัดกระแสได้แล้ว ไม่เผลอโยละกามสุขเสีย ย่อมบวช ดังนี้

จบพระคาถา พระนางประทับยืนในอิริยาบถที่ยืนอยู่นั้นแล ก็บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วย
ปฎิสัมภิตา

ออกบวช

ธรรมดาว่า ผู้อยู่ครองเรือนบรรลุพระอรหัตจำต้องปรินิพพานหรือบวชเสียในวันนั้นนั่นแหละ ก็พระนางรู้ว่าอายุสังขารของพระองค์ยังเป็นไปได้ ทรงพระดำริว่า เราจักให้พระราชาทรงอนุญาตการบวชของพระองค์ จึงเสด็จกลับพระราชนิเวศน์ ไม่ถวายบังคมพระราชาประทับยืนอยู่ พระราชาก็ทรงทราบโดยสัญญาณคือพระอาการว่าพระนางคงจักบรรลุอรุทธิธรรมแล้ว พระราชาจึงตรัสกะพระนางว่า พระเทวีเสด็จไปเฝ้าพระศาสดาหรือ ทูลว่า พระมหाराชเจ้า หม่อมฉันประพฤติดีศนะอย่างที่คุณองค์ทรงเห็นแล้ว หม่อมฉันได้ทำพระศุภผลให้เป็นผู้อันหม่อมฉันเห็นด้วยดีแล้ว ขอได้โปรดทรงอนุญาตการบรรพชาแก่หม่อมฉันเถิด พระราชาตรัสรับว่า ดีละพระเทวี ทรงนำไปยังสำนักภิกษุณีด้วยวอทอง ให้ทรงผนวช ครั้งนั้น ความที่พระนางมีพระปัญญามาก ปรากฏไปว่า ชื่อพระเขมาเถรี บรรลุพระอรหัตทั้งที่อยู่ในเพศคฤหัสถ์ในข้อนี้มีเรื่องดังนี้ ต่อมาภายหลัง พระศาสดาประทับนั่ง ณ พระเชตะวันวิหาร เมื่อทรงสถาปนาภิกษุณีทั้งหลายไว้ในตำแหน่งต่าง ๆ จึงทรงสถาปนาพระเขมาเถรีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกา ผู้มีปัญญามาก แล

บทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนา

พระเขมาเถรีเป็นภิกษุณีที่บรรลุพระอรหัตตอนที่ยังเป็นคฤหัสถ์เนื่องจากพระเถรีเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถตรัสรู้และเข้าใจหลักธรรมของพระพุทธเจ้าได้อย่างรวดเร็ว เป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างมาก พระเถรีสามารถแสดงธรรมได้อย่างวิจิตรพิสดาร มีปฏิภาณไหวพริบในการโต้ตอบฉับไว สามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้เป็นอย่างดี เป็นผู้ที่มีเหตุมีผล พระพุทธเจ้าจึงทรง

สถาปนาพระเชมาเถรีไว้ในตำแหน่งเอกคัคคะผู้เป็นเลิศในทางปัญญาฝ่ายภิกษุณีและเป็นอัครสาวิกาฝ่ายขวาด้วย

3.1.8 พระอัทธมกาสีเถรี¹⁷

พระอัทธมกาสีเถรีเป็นภิกษุณีรูปแรกที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุปสมบทให้ด้วยวิธีทุเตนะอุปสัมปทา (การบวชผ่านทูต) ซึ่งพระอัทธมกาสีเถรีก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้นนางเป็นนางคณิกาที่มีค่าตัวแพงเท่ากับภิกษุณีหนึ่งองค์ของแคว้นกาสิ เรื่องราวชีวิตของท่านถือว่าน่าศึกษาอย่างยิ่ง ถึงแม้ว่าจะเป็นนางคณิกาก็สามารถบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์พ้นจากวิญญูสงสารได้เช่นกัน

อดีตชาติ

ในสมัยพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปะ นางอัทธมกาสีเถรีได้ทำภิกษุณีอรหันต์รูปหนึ่งว่า “อินางแพศยา” ด้วยความโกรธทำให้ในชาตินั้น นางไม่ได้บรรลุธรรมผลอะไรเพราะทำกรรมหนักคือว่าร้ายพระอริยเจ้า หลังจากใช้กรรมในนรกหมดแล้วนางกลับมาเกิดใหม่ในพุทธกาลนี้เป็นบุตรของตระกูลเศรษฐีในแคว้นกาสิ

ชาติภูมิ

พระอัทธมกาสีเถรีเกิดในตระกูลเศรษฐีมีทรัพย์มาก ในแคว้นกาสิ เจริญวัยแล้วได้ตกอับเป็นนางคณิกา (หญิงแพศยา) ประจำกรุงราชคฤห์ เพราะผลของวจีทุจริตที่เคยทำภิกษุณีผู้ที่เป็นพระอรหันต์ในสมัยของพระพุทธเจ้ากัสสปะ เศษบาปกรรมนี้ทำให้ชีวิตนางผันผวนตกอับยากจน แต่ด้วยผลแห่งการประพฤติพรหมจรรย์ในชาติก่อนทำให้นางมีรูปร่างสวยสดงดงามดุจนางเทพอัปสร จึงเป็นเหตุให้นางได้ชื่อว่า อัทธมกาสี เพราะว่าถ้าชายใดต้องการจะร่วมอภิรมย์กับนางจะต้องจ่ายค่าตัวให้นางมีค่าเท่ากับครึ่งหนึ่งของภิกษุณีในแคว้นกาสิ

ออกบวช

นางได้ฟังธรรมจากพระโคตมะโคตมแล้วเกิดความเบื่อหน่ายในอาชีพของตน คิดอยากบวชเป็นภิกษุณี จึงส่งคนไปกราบทูลพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ขวากการบวชเป็นภิกษุณีของนางอัทธมกาสีล่วงรู้ถึงพวกนักเลง พวกนักเลงได้มาสู่มัดกกลางทางหวังจะจับตัวนางระหว่างการเดินทาง พระศาสดาทรงทราบข่าวนั้นจึงส่ง “ทูต” ไปทำพิธีอุปสมบทให้นาง การอุปสมบทของนางจึงเป็นการอุปสมบทแบบที่เรียกว่า “ทุเตนะอุปสัมปทา” (การอุปสมบทโดยผ่านทูต)

สมัยนั้นในหมู่ภิกษุสงฆ์มีการบวชอยู่ 2 ประเภท คือ เอหิภิกขุอุปสัมปทา (การบวชที่พระพุทธองค์ทรงประทานให้เอง) กับ ทุเตนะอุปสัมปทา (การบวชผ่านทูต) การบวชของภิกษุณีมีอยู่ประการเดียว ต่อมาก็มีการบวชผ่านทูตเพิ่มขึ้น เช่นเดียวกับภิกษุสงฆ์ พระอัทธมกาสีเถรีจึงเป็นภิกษุณีรูปแรกที่ได้รับการอุปสมบทด้วยวิธีนี้

¹⁷ช.เถรี.อ.54/52-56.

การบรรลุธรรม

พระอัทธมกาสีเถรีหลังจากบวชแล้วก็ตั้งใจบำเพ็ญสมณธรรมไม่นานก็บรรลุพระอรหัตตผล พร้อมปฏิสัมภิตา ทันทที่ที่ได้บรรลุพระอรหัตตผล พระเถรีได้เปล่งอุทาน อันประกอบด้วยปิติปราโมทย์ ว่า “แคว้นกาสีได้ช่วยประมาณเท่าใด คนเขาตั้งราคาของเราเท่ากับกึ่งหนึ่งของส่วยของแคว้นกาสี ต่อมาเราเปื้อน่ายในรูปโฉมโนมพรรณของเรา เมื่อเปื้อน่ายจึงคล้ายกำหนดยินดีในรูปโฉม คิดว่าเราอย่าได้เวียนเกิดเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏอีกเลย เราได้บรรลุวิชาสามประการแล้ว ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์แล้ว” ว่ากันว่าคนที่เวียนว่ายอยู่ในทะเลกามนานเข้าถึง “จุดอ้อม” เกิดความเปื้อน่ายขึ้นมาได้ เมื่อเกิดความเปื้อน่ายแล้วไม่มีทางที่จะกลับคืนสู่สภาวะเดิมได้ เพราะรู้สึกหนายในกามทั้งหลายและด้วยผลบุญที่นางเคยประพฤติพรหมจรรย์ในชาติก่อนจึงทำให้นางสามารถบรรลุธรรมได้ในเวลาไม่นาน

บทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนา

เบื้องหลังชีวิตของพระอัทธมกาสีเถรีเป็นผู้มีประสบการณ์ชีวิตอันขมขื่นมาก่อน นางมีอาชีพเป็นนางคณิกา หรือหญิงแพศยา เมื่อมาบวชเป็นภิกษุณีแล้วพระเถรีได้ใช้ประสบการณ์ตรงของชีวิตในการสั่งสอนคนอื่นให้ทราบถึงความทุกข์ระทมขมขื่นที่ท่านได้ประสบมาเพื่อเป็นบทเรียนตักเตือนสอนสั่งแก่ภิกษุณีและสตรีอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนามีได้รังเกียจผู้ที่มีประวัติที่สังคมรังเกียจแต่อย่างใด แต่กลับให้ความเสมอภาคแก่ทุกคนโดยไม่เลือกชั้นวรรณะที่สามารถจะเข้ามาบวชได้เสมอกันทุกคนหากมีความศรัทธาเลื่อมใสและพร้อมที่จะน้อมนำเอาคำสอนของพระพุทธเจ้าไปปฏิบัติเพื่อการพ้นทุกข์ พระอัทธมกาสีเถรีถือเป็นภิกษุณีรูปแรกที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้อุปสมบทได้ด้วยวิธีทุเณะอุปสัมปทา

3.2 กระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

การบรรลุธรรมเป็นภาวะที่จิตของผู้ปฏิบัติธรรมสามารถกำหราบ ลด ละ และดับกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิงจนสุดท้ายจิตสามารถหลุดพ้นจากวัฏฏสงสารได้ การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาไม่มีข้อจำกัดในเรื่องเพศ วรรณะ หรือสถานะของผู้ปฏิบัติ มนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลายต่างมีโอกาสที่จะบรรลุธรรมได้เสมอกันหากปฏิบัติตามหลักของพระพุทธศาสนา ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยได้นำเสนอถึงวิธีการและกระบวนการบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ของพุทธสาวิกาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ธรรมบท และอรรถกถามาศึกษา ซึ่งหลายท่านมีวิธีการที่แตกต่างกัน พุทธสาวิกาในงานวิจัยที่นำมาศึกษามี 8 ท่าน คือ พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี พระภัททากัจจนาเถรี พระรูปันณาเถรี พระกิสาโคตรมีเถรี พระปฐาจารย์เถรี พระอุบลวรรณาเถรี พระเขมาเถรี และพระอัทธมกาสีเถรี โดยมีรายละเอียดดังนี้

3.2.1 กระบวนการบรรลุนิโรธของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “เพราะเหตุที่นางจึงรับสั่งเรียกช่างกลบคามาแล้วให้ตัดพระเศียรทรงครองผ้ากาสาเย (ผ้าย้อมน้ำฝาด) ทรงพาเหล่าสาวกยานี้ทั้งหมดนั้น เสด็จถึงกรุงเวสาลี ให้ท่านพระอานนทเถระทูลอ้อนวอนพระศตพล ก็ทรงได้บรรพชาอุปสมบทด้วยครุธรรม 8 ประการ ส่วนเหล่าสาวกยานี้ทั้งหมด ก็ได้อุปสมบทพร้อมกัน นี่เป็นความสังเขปในเรื่องนี้ ส่วนเรื่องนี้โดยพิสดารมาแล้วในพระบาลี ก็พระนางมหาปชาบดีครั้งทรงอุปสมบทอย่างนี้แล้ว เข้าเฝ้าพระศาสดาถวายบังคมแล้ว ประทับ ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง เวลานั้นพระศาสดาทรงแสดงธรรมโปรดพระนาง พระนางรับกรรมฐานในสำนักพระศาสดาพระองค์เดียวก็บรรลุนิโรธ ภิภุณี 500 รูปนอกนั้น ก็บรรลุนิโรธเมื่อจบนิทโกวาทสูตร เรื่องนี้เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้ ต่อมาภายหลังพระศาสดาประทับที่ ณ พระเชตวันวิหาร เมื่อทรงสถาปนาภิภุณีทั้งหลายไว้ในตำแหน่งเอกทัคคะหลายตำแหน่ง จึงทรงสถาปนาพระมหาปชาบดีไว้ในตำแหน่งเอกทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิภุณีสาวิกา ผู้เป็นรัตตัญญู รู้ราตรีนาน แล”¹⁸

ในพระสูตรต้นตปิฎก กล่าวไว้ว่า “หม่อมฉันกำหนดรู้ทุกข์ทั้งปวงแล้ว เฝ้าตณหาอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ให้เหือดแห้งแล้ว ได้เจริญมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ได้บรรลุนิโรธแล้ว...พระสาวกทั้งหลายผู้ปรารถนาความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว มีความบากบั่นมั่นคงเป็นนิตย์ มีความพร้อมเพรียงกัน การทำโลกุตระธรรมให้ประจักษ์แก่ตนอย่างนี้ ครั้งนั้นพระศาสดาทรงแสดงธรรมแก่พระนางแล้ว พระนางทรงเรียนพระกัมมัญฐานในสำนักของพระศาสดา พากเพียรภาวนาอยู่ ไม่นานนัก ก็ได้บรรลุนิโรธที่แวดล้อมด้วยอภิญญาและปฏิสัมภิตาหม่อมฉันกำหนดรู้ทุกข์ทั้งปวงแล้ว เฝ้าตณหาอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ให้เหือดแห้งแล้ว ได้เจริญมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ได้บรรลุนิโรธแล้ว วิชชา 3 แม้ก็บรรลุนิโรธแล้วโดยลำดับ คำสอนของพระพุทธเจ้าแม่ได้ทำเสร็จแล้ว คุณวิเศษเหล่านี้คือปฏิสัมภิตา 4 วิโมกข์ 8 และอภิญญา 6 แม่ทำให้แจ้งแล้ว คำสอนของพระพุทธเจ้า แม่ได้ทำเสร็จแล้ว.....ครั้งนั้นพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีถวายบังคมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว เหาะขึ้นไปสู่อัมพรแสดงฤทธิ์เป็นอันมากตามพระพุทธานุญาต คือองค์เดียวเป็นหลายองค์ก็ได้ หลายองค์เป็นองค์เดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปได้ ทะลุฝากำแพงภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นต่ำลงแม้ในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้ ทำภูเขาสิเนรุให้เป็นคัน พลิกมหาปฐพีพร้อมด้วยรากทำให้เป็นตัวร่วม กันร่วมเดินจงกรมในอากาศทำโลกให้เป็นควนประหนึ่งเวลาอาทิตย์ 6 ดวงอุทัยขึ้น และทำโลกนั้นให้เคลื่อนด้วยพวงดอกไม้ตาข่ายเหมือนคล่องพวงดอกไม้ไวยอดเขาขุคนธร.....เนรมิตเป็นพระเจ้า

¹⁸อง.เอก.อ.33/7.

จักรพรรดิพร้อมด้วยบริษัท ณ พื้นนภากาศ แสดงให้เป็นครุฑ คชสาร ราชสีห์ ต่างบันลือเสียงกึกก้อง อยู่ องค์เดียวเนรมิตให้เป็นคณะภิกษุณีนับไม่ถ้วน แล้วก็อันตรธานกลับเป็นองค์เดียว”¹⁹

สรุปความได้ว่า พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีเป็นภิกษุณีรูปแรกในบรรพพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้อุปสมบทได้ด้วยการยอมรับครุธรรม 8 ประการ พระเถรีเป็นผู้มีความตั้งใจอย่างแน่วแน่ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใด ๆ มีศรัทธาอย่างแรงกล้า รักและเคารพในพระพุทธเจ้ายิ่งแม้พระเถรีจะมีฐานะเป็นพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้าก็ตาม กระบวนการบรรลุนิพพานของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี มีดังนี้

1. การที่พระมหาปชาบดีโคตมีและสตรีทั้งหลายที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้น พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ให้ท่านเหล่านั้นต้องยอมรับและปฏิบัติตามครุธรรม 8 ประการอย่างเคร่งครัด ด้วยทรงมีพระประสงค์ให้สตรีที่จะอุปสมบทนั้นละคลายจากมานะทิฐฐิในตนเองลงก่อน ทั้งยังต้องเป็นคนว่านอนสอนง่าย มีชีวิตความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย และต้องให้ความเคารพต่อภิกษุทั้งหลายทั้งต่อหน้าและลับหลังด้วย ดังนั้นครุธรรม 8 ประการจึงเป็นเสมือนการเตรียมความพร้อมสภาพร่างกายและจิตใจของสตรีก่อนบวชเพื่อให้จิตใจของสตรีสงบจากความยุ่งยากซับซ้อนซึ่งจะเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรมในเบื้องต้นก่อน

2. เมื่อพระมหาปชาบดีโคตมีได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้ว พระเถรีได้รับพระกรรมฐานจากพระพุทธเจ้าแล้วได้ประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด นำหลักธรรมะที่นำไปสู่การบรรลุนิพพานมาปฏิบัติ (โพธิปักขิยธรรม) เช่น มีความพอใจใคร่ใคร่ในสิ่งที่ทำ มีความพากเพียรพยายามทำการงานนั้นให้สำเร็จ มีจิตตั้งมั่นในการทำงานด้วยความเอาใจใส่ต่อการงานที่กำลังกระทำนั้นอย่างจดจ่อต่อเนื่อง พิจารณาไตร่ตรองปัญหาต่าง ๆ ด้วยปัญญา มีความอดทนต่อความยากลำบากทั้งปวง ไม่ประมาทในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน มีศรัทธาและให้ความเคารพต่อพระพุทธเจ้าและพระภิกษุสงฆ์ เป็นต้น

3. พระมหาปชาบดีเถรีได้รับพระโอวาทจากพระพุทธเจ้าในเรื่องธรรมที่ประกอบสัจตัวไว้ในทุกข์ 8 ประการและธรรมนำออกจากทุกข์ 8 ประการซึ่งเป็นลักษณะการตัดสินพระธรรมวินัย 8 ประการ พระเถรีได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาไตร่ตรองทำโยนิโสมนสิการในพระโอวาทและหลักอริยสัจ 4 กำหนดรู้ทุกข์ทั้งปวง เจริญมรรคมองค์ 8 จนจิตเป็นสมาธิสงบตั้งมั่นแน่วแน่เกิดญาณเครื่องหยั่งรู้ควบคู่กับการเจริญวิปัสสนา จิตหลุดพ้นจากอัสวกิเลสทั้งปวงบรรลุนิพพานพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 สำเร็จวิชา 3 และอภิญญา 6

¹⁹ดู.เถรี.อ.54/237-241.

4. พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี มีพระชนม์ชีพดำรงสังขารได้ 120 ปีแล้วเข้าเฝ้าพระศาสดาทูลลาเข้าสู่นิพพาน พระพุทธเจ้าจึงทรงสถาปนาพระมหาปชาบดีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกา ผู้เป็นรัตต์ถัญญู รู้ราตรีนาน

3.2.2 กระบวนการบรรลุนิพพานของพระภัททากัจจนาเถรี

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “ในพุทธูปบาทกาลนี้ถือเอาปฏิสนธิในพระราชนิเวศน์พระเจ้าสุปปพุทธะ เหล่าพระประยูรญาติเฉลิมพระนามว่า ภัททากัจจนา พระนางเจริญวัยได้อภิเษกเป็นมเหสีพระโพธิสัตว์ ต่อมาพระนางได้ประสูติพระโอรสพระนามว่า พระราหุลกุมาร...ก็พากันไปยังสำนักของพระเถรี บวชแล้ว นางจำเดิมแต่บวชแล้วได้ปรากฏชื่อว่า ภัททากัจจนาเถรี ต่อมาพระนางเจริญวิปัสสนาบรรลุนิพพานแล้วเป็นผู้ข้าของชำนานูในอภิญญาทั้งหลาย นั่งขัดสมาธิครั้งเดียว ระลึกชาติได้ถึงสองขัยหนึ่งยังด้วยแสนกัปโดยการระลึกถึงครั้งเดียว เมื่อคุณความดีนั้นของนางปรากฏชัดแล้ว พระศาสดาประทับนั่งในพระเชตวัน เมื่อทรงสถาปนาภิกษุณีทั้งหลายไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะต่าง ๆ ตามลำดับ จึงทรงสถาปนาพระเถรีนี้ไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกาผู้บรรลุนิพพานใหญ่ แล”²⁰

สรุปความได้ว่า พระภัททากัจจนาเถรี พระนามเดิมคือพิมพาหรือโยสธรา เป็นพระชายาของเจ้าชายสิทธัตถะและเป็นพระราชมารดาของพระราหุลกุมาร พระภัททากัจจนาเถรีเป็นพระอรหันต์ภิกษุณีที่ได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็นผู้เลิศทางมหาอภิญญา พระเถรีมีกระบวนการบรรลุนิพพานที่พอสรุปได้ดังนี้

1. พระภัททากัจจนาเถรีเป็นผู้มีความเพียรในการปฏิบัติมากได้น้อมนำเอาคำสอนของพระศาสดาไปประพฤติปฏิบัติด้วยความเคารพอย่างเคร่งครัด ทรงเจริญสมถกรรมฐานจนจิตสงบเกิดมานสมาบัติสามารถระลึกชาติได้ถึงสองขัยหนึ่งยังด้วยแสนกัปมีความชำนาญในอภิญญาทั้งหลายซึ่งเป็นผลจากการเจริญสมถภาวนาจนเกิดมานขั้นสูง พระเถรียังได้น้อมนำเอาหลักธรรมต่างๆ มาพิจารณาเพื่อยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐานจนเกิดปัญญาหยั่งรู้ในไตรลักษณ์ รู้เหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง รู้แจ้งในกองทุกข์ จิตหลุดพ้นบรรลุนิพพานผลในที่สุด

2. พระสาวกของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าที่สามารถบรรลุนิพพานใหญ่ระลึกชาติได้อสองขัยหนึ่งยังด้วยแสนกัป มีด้วยกัน 4 องค์คือ พระอัครสาวก ๒ รูป พระพากุลเถระ พระนางภัททากัจจนาเถรี เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงสถาปนาพระเถรีนี้ไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกาผู้บรรลุนิพพานมหาอภิญญา

²⁰อง.เอก.อ.33/49.

3.2.3 กระบวนการบรรลุนิยามของพระรูปนันทาเถรี

พระรูปนันทาเถรีเป็นภิกษุณีที่พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะผู้เป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีผู้ยินดียิ่งในฌาน พระนางรูปนันทาเป็นสตรีที่มีสิริโฉมงดงามยิ่ง ภายหลังได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้วไม่กล้าที่จะไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า มีข้อความในพระสุตตันตปิฎกกล่าวไว้ว่า “นับตั้งแต่วันที่ทรงผนวช ทรงทราบว่าเป็นพระศาสดาทรงตำหนิรูป จึงไม่ไปเฝ้าพระศาสดา ถึงวาระรับพระโอวาท ก็สั่งภิกษุณีรูปอื่นไปแล้วให้นำพระโอวาทมา พระศาสดาทรงทราบว่าเป็นพระนางหลงมัวเมาพระสิริโฉม จึงตรัสว่าภิกษุณีทั้งหลายต้องมารับโอวาทของตนด้วยตนเอง ส่งภิกษุณีรูปอื่นไปแทนไม่ได้ แต่นั้น พระนางรูปนันทาเมื่อไม่เห็นทางอื่นก็ไปรับพระโอวาท ทั้งที่ไม่ปรารถนา พระศาสดาทรงเนรมิตรูปหญิงผู้หนึ่ง ด้วยพุทธฤทธิ์ โดยอำนาจจิตของพระนาง ทรงทำให้เป็นเหมือนหญิงนั้นจับใบตาลวางงานพัตอยู่ พระนางรูปนันทาเห็นรูปหญิงนั้นแล้วคิดว่าเรามัวเมาโดยมิใช่เหตุ จึงไม่มา หญิงแม่เหล่านี้ เทียวไปสนิทสนมในสำนักพระศาสดา รูปของเราไม่ถึงเสี้ยวที่ 16 แห่งรูปของหญิงเหล่านี้ เราไม่รู้เลย จึงไม่มาเสียตั้งนาน ถือเอาอดีตนิมิตนั้นนั่นแหละ ยืนสำรวจดูอยู่ เพราะพระนางสมบุรณ์ด้วยบุพเพเหตุอย่างนั้น พระศาสดาจึงตรัสพระคาถาในพระธรรมบทว่า อภูจันนิ นครี กตฺ ทำให้เป็นบุตรแห่งกระดุกทั้งหลาย เป็นต้น แล้วตรัสพระสุตตรว่า จริ วา ยทิวา ตัญจํ นิสินโน อุท วา สยํ เติณ กิตฺติ ยินกิตฺติ นังกิตฺติ นอนกิตฺติ เป็นต้น พระนางตั้งความสิ้นความเสื่อมลงในรูปนั้นนั่นแหละบรรลุพระอรหัตต์ เรื่องนี้ในที่นี้ ท่านมิได้ทำให้พิสดาร เพราะเหมือนกับเรื่องของพระเขมาเถรี ตั้งแต่นั้นมา พระรูปนันทาเถรีก็ได้บรรลุพระระหว่างภิกษุณี ผู้ยินดียิ่งในฌาน ภายหลังพระศาสดาประทับนั่ง ณ พระเชตะวันวิหาร เมื่อทรงสถาปนาเหล่าภิกษุณีไว้ในตำแหน่งต่าง ๆ จึงทรงสถาปนาพระนันทาเถรี ไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกา ผู้ยินดีในฌาน แล”²¹

ในพระสุตตันตปิฎก กล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเนรมิตรูปหญิงงามคนหนึ่งด้วยฤทธิ์ แล้วทรงแสดงรูปแก่พระองค์ให้เธอเกิดความสังเวช ได้ภษิต 2 พระคาถานี้ว่า ดูก่อนนันทา เธอจงเห็นร่างกายอันกระดุก 300 ท่อนยกขึ้นแล้ว อันกระสับ กระส่าย ไม่สะอาดเปื้อยเน่า จงอบรม จิตให้ตั้งมั่น มีอารมณ์เดียวด้วยอสุภกาวานา อนึ่ง เธอจงอบรมจิตให้หามิได้ ละเสียซึ่งอนุสัยคือมานะ เพราะการละมานะได้นั้น เธอจักเป็นผู้สงบเทียวไป เนื้อความของคาถาเหล่านั้น มีนัยดังกล่าวแล้วในหนังสือเวลานั้นแล ในเวลาจบคาถา ภิกษุณีอภิรูปนันทาบรรลุพระอรหัตต์”²²

มีข้อความกล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก ใจความว่า “ข้าแต่พระมหาโมหนิ หม่อมฉันเป็นผู้มีความชำนาญในฤทธิ์ และในทิพโสธธาตุ เป็นผู้มีความชำนาญในเจโตปริยญาณ รู้ปุพเพนิวาสญาณ และทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ มีอาสวะทั้งปวงสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่มิได้มี ข้าแต่พระมหาวิระ หม่อมฉันมี

²¹ อ.จ.เอก.อ.33/33-34.

²² พุ.เถรี.อ.54/43.

ญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติและปฏิภาณ เกิดขึ้นในสำนักของพระองค์ หม่อมฉันเผาภิเษกแล้ว ฯลฯ หม่อมฉันปฏิบัติคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว”²³

สรุปความได้ว่า พระรูปนันทาเถรีก่อนอุปสมบทเป็นผู้ยินดีในรูปสิริโฉมอันงดงามของตน มีความมัวเมาในรูป เมื่อบวชแล้วไม่กล้าไปเข้าเฝ้าพระศาสดาด้วยกลัวจะทรงตำหนิด้วยรูปโฉมจนสุดท้ายได้ไปเข้าเฝ้าเพื่อรับโอวาทจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงทราบด้วยพระญาณจึงทรงเนรมิตหญิงรูปงามให้มาเฝ้าปรนนิบัติพระองค์ เป็นเหตุให้พระรูปนันทาเถรีได้สติเกิดปัญญาได้บรรลุธรรม โดยกระบวนการบรรลุธรรมของพระรูปนันทาเถรี มีดังนี้

1. ครั้งแรกที่พระรูปนันทาเถรีได้เข้าเฝ้าฟังพระธรรมเทศนาที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาแก่พระสาวกและสาวิกาทั้งหลายนั้น เดิมทีพระเถรีเป็นผู้มัวเมาหลงในความงามของตนเองอยู่แล้ว เนื่องจากพระเถรีเป็นสตรีที่มีสิริโฉมงามจึงคิดว่าไม่มีใครที่จะมีความงามเกินท่านได้ ครั้นได้มาเข้าเฝ้าพระศาสดาได้ทรงเห็นนางเนรมิตที่พระศาสดาได้ทรงเนรมิตไว้นั่งจับใบตาลถวายงานพัดอยู่ พระเถรีได้ประจักษ์แจ้งว่าความงามของท่านไม่สามารถเทียบเท่ากับ ความงามของนางเนรมิตของพระศาสดาได้ จิตใจของพระเถรีเริ่มคลายจากมานะทิฐิความหลงในตัวตน ทำให้ในขณะนั้นจิตใจของพระเถรีเริ่มมีสมาธิจดจ่อพิจารณาในความงามของนางเนรมิตผู้นั้นอยู่ พระเถรีถือเอารูปนางเนรมิตเป็นอารมณ์ จิตตั้งมั่นสงบเป็นสมาธิตามลำดับ

2. พระเถรีมีจิตที่คลายมานะทิฐิของตนเองลง จิตตั้งมั่นจดจ่อในอารมณ์ตั้งเป็นสมาธิบรรลุฌานในระดับต่างๆ โดยได้น้อมจิตของตนเจริญอุสุภกรรมฐานพิจารณารูปของนางเนรมิตที่พระศาสดาทรงบันดาลให้แปรเปลี่ยนไป จากวัยสาว เป็นวัยกลางคน เป็นวัยชรา สังขารรูปกายจากสวยสดงดงามกลายเป็นเหี่ยวเหี่ยว หลังค่อมงอ จนในที่สุดนอนอนกลิ้งเกลือกในอาจรม แล้วกลายเป็นกองกระดูก

3. พระเถรีได้ฟังโอวาทของพระศาสดาให้พิจารณาในกองกระดูก 300 ท่อน จึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาเกิดสติเกิดปัญญาเห็นแจ้งรู้จริงในความเสื่อมไปของสังขาร ว่าเนาเปื่อยเป็นของสกปรก ไม่สวยไม่งาม เห็นความไม่จีรังเที่ยงแท้ของสังขาร ละอนุสัยคือมานะทิฐิลงได้ ได้บรรลุสู่ความเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

4. พระเถรีได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภี 4 เป็นผู้มีความชำนาญในฤทธิ์ และในทิพโสธธาตุ เป็นผู้มีความชำนาญในเจโตปริยญาณ รู้ปุพเพนิวาสญาณ และทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ มีญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติและปฏิภาณ พระเถรีได้ปฏิบัติตามพระโอวาทของพระศาสดาเจริญในฌานแม้ในอริยาบถสี่คือ ยืน เดิน นั่ง นอน อยู่เสมอ ดังนั้นพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแต่งตั้งท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกา ผู้ยินดีในฌาน

²³ช.เถรี.อ.54/47.

3.2.4 กระบวนการบรรลุนิคมของพระกิสาคโคตมิเถรี

พระกิสาคโคตมิเถรีเป็นภิกษุณีองค์หนึ่งที่ชีวิตในช่วงก่อนอุปสมบทนั้นต้องประสบกับเคราะห์กรรมความโศกเศร้าเสียใจที่ต้องสูญเสียลูกชายไปทำให้นางแทบจะเสียดิฉัน จนในที่สุดได้พบกับพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงใช้ธรรมะปลดเปลื้องความทุกข์โศกของนาง ในพระสูตรต้นตปิฎกมีข้อความกล่าวไว้ว่า “พระทศพลทรงรับสั่งให้ข้าพเจ้ารับเมสลิตพันธุ์ฝักกาดนั้น จากเรือนที่ไม่เคยมีคนตาย นางเดินไปเรือนหลังที่ 3 โดยทำนองนี้แหละแล้วคิดได้ว่า ในนครทั้งสี่นั้นก็จักมีทำนองนี้เหมือนกัน พระพุทธเจ้าผู้ทรงอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูลจักรงเห็นเหตุนี้แล้ว ดังนี้ ได้ความสังเวชใจ ออกไปภายนอกนครนั้นทีเดียว ไปยังป่าช้าฝักกาดเอามือจับบุตรแล้วพูดว่า แน่ลูกน้อย แม่คิดว่า ความตายนี้เกิดขึ้นแก่เจ้าเท่านั้น แต่ความตายนี้ไม่มีแก่เจ้าคนเดียว นี่เป็นธรรมดาแม่แก้มหาชนทั่วไป ดังนี้แล้ว จึงทิ้งลูกในป่าช้าฝักกาดแล้วกล่าวคาถานี้ว่า

น คามธมโม โน นิคมสส ธมโม

น จาปิย เอกกุลสส ธมโม

สพพสส โลกสส สเทวกสส

เอเสว ธมโม ยทิท อนิจจตา

ธรรมนี้แหละคือความไม่เที่ยง มิใช่ธรรมของชาวบ้าน มิใช่ธรรมของนิคม ทั้งมิใช่ธรรมกุลเดียวตาย แต่เป็นธรรมของโลกทั้งหมด พร้อมทั้งเทวโลกก็แหละ

ครั้งกล่าวอย่างนี้แล้ว นางได้ไปยังสำนักของพระศาสดาที่นั่น พระศาสดาตรัสว่า ดูก่อนโคตมิ เธอได้เมสลิตพันธุ์ฝักกาดแล้วหรือ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่มีการที่จะใช้เมสลิตพันธุ์ฝักกาดแล้ว แต่ขอพระองค์จงประทานที่พึ่งแก่ข้าพระองค์เถิด ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสคาถาในธรรมบทแก่นางว่า

ตํ ปุตตปสุสมมตตํ พยาสตตมนสิ

สุดตํ คาม มโหโฆว มจจุ อาทาย คจจติ

มถดยูยอมพาเอานรชน ผู้มีวเมาในลูกและสัตว์เลี้ยง ผู้มีใจข้องอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ

ไปเหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาเอาชาวบ้านที่หลับไหลอยู่ไปฉะนั้น

จบพระคาถานางทั้งที่ยืนอยู่นั้นเองดำรงอยู่ในไสดาปัตติผล ทูลขอบรรพชาแล้วพระศาสดาทรงอนุญาตการบรรพชาให้ นางทำประทักษิณพระศาสดา 3 ครั้ง ถวายบังคมแล้วไปยังสำนักภิกษุณีได้บรรพชาและอุปสมบทแล้ว ไม่นานนักการทำกรรมในโยนิโสมนสิการ เจริญวิปัสสนา ลำดับนั้น พระศาสดาได้ตรัสพระคาถาพร้อมด้วยเปล่งโอภาส (รัศมี) แก่นางว่า

โย จ วสสสตี ชิเว อปสสตี อมตํ ปทํ

เอกาหํ ชีวิตํ เสยโย ปสสโต อมตํ ปทํ

ก็ผู้ใดไม่เห็นอมตบท พึงมีชีวิตอยู่ตั้ง 100 ปี ชีวิตของผู้เห็นอมตบทเพียงวันเดียว ยังประเสริฐกว่าดังนี้

จบพระคาถานางก็บรรลุนิคม เป็นผู้เคร่งครัดยิ่งในการใช้สอยบริวาร ห่มจีวรประกอบด้วยความปอน 3 อย่างเที่ยวไป ต่อมาพระศาสดาประทับนั่งในพระเชตวัน เมื่อทรงสถาปนาเหล่าภิกษุณีไว้

ในตำแหน่งต่าง ๆ ตามลำดับ จึงทรงสถาปนาพระเถรีนี้ไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวก ภิกษุณีสาวิกา ผู้ทรงจิรวรเศร้ามอง แล”²⁴

ในพระสูตรต้นตปิฎก กล่าวไว้ว่า “ความจริงนี้คงจักเป็นข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรง อนุเคราะห์ด้วยหวังดี ทรงเห็นแล้วก็ได้ความสลดใจจากที่นั่น ก็ออกไปข้างนอก ทิ้งลูกชายที่ป่าช้าผิ ดิบ กล่าวคาถานี้ว่า

ธรรมคืออนิจจตา ความไม่เที่ยง มิใช่เป็นธรรมของชาวบ้าน มิใช่ของชาวนิคมและมิใช่ของ ตระกูลหนึ่ง หากแต่เป็นธรรมของชาวโลกทั้งหมดรวมทั้งเทวโลกด้วย

ก็แลนางครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว ...ขอทรงโปรดเป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ด้วยเถิด ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสคาถาแก่นางว่า

มฤตยู ย่อมพานรชน ผู้มัวเมาในบุตรและสัตว์เลี้ยง มิใช่พึงช่านไป เหมือนกระแสน้ำหลาก ขนาดใหญ่ พัดพาชาวบ้านที่มัวหลับไหลไปฉะนั้น

จบคาถา นางก็ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ตามอาการที่ยืนอยู่ ทูลขอบรรพชากะพระศาสดา พระ ศาสดาทรงอนุญาตให้บรรพชาในสำนักของภิกษุณี นางถวายบังคมพระศาสดา ทำประทักษิณเวียน ขวา 3 รอบ แล้วไปสำนักภิกษุณี บรรพชาอุปสมบทแล้ว ไม่นานนัก ทำโยนิโสมนสิการเจริญวิปัสสนา ครั้งนั้น พระศาสดาตรัสพระคาถาประกอบด้วยโอภาสแก่นางดังนี้ว่า

ผู้เห็นอมตบพ มีชีวิตอยู่วันเดียว ยังประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นอมตบพ มีชีวิตอยู่ถึง 100 ปี

จบพระคาถา นางก็บรรลुพระอรหัต ในการใช้สอยบริขารก็อุกฤษฏ์อย่างยิ่ง ครองแต่จิรวรที่ ประกอบด้วยความปอน 3 อย่าง ครั้งนั้นพระศาสดาประทับอยู่ ณ พระเชตวันวิหารกำลังทรงสถาปนา พระภิกษุณีทั้งหลายไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะตามลำดับก็ทรงสถาปนาพระเถรีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ เป็นเลิศของเหล่าภิกษุณีผู้ทรงจิรวรปอน”²⁵

ในพระสูตรต้นตปิฎก กล่าวไว้ว่า “ข้าพเจ้านั้น พึ่งพระคาถานี้แล้ว ทำธรรมจักขุให้บริสุทธิ์ แล้ว แต่นั้น ก็รู้แจ้งสัทธิธรรมออกบวชไม่มีเรื่อน ข้าพเจ้าบวชอย่างนั้นแล้ว ก็พยายามอยู่ในคำสอนของ พระชินเจ้า ไม่นานนักก็บรรลุพระอรหัต ข้าพเจ้าชำนาญ ในฤทธิ์ ในทิพโสตราตุ รู้จิตผู้อื่น กระทำตาม คำสอนของของพระศาสดา ข้าพเจ้ารู้ปุพเพนิวาสญาณ ขำระทิพยจักขุทำอาสวะให้สิ้นไปหมด เป็นผู้ บริสุทธิ์ไร้มลทิน...ข้าพเจ้าก็บรรลุแล้วตามลำดับ ธรรมเครื่องสิ้นสังโยชน์ทุกอย่าง ข้าพเจ้าก็บรรลุแล้ว ญาณในอรรถ ธรรม นิรุติ และปฏิภาณ...”²⁶

²⁴ อจ.เอก.อ.33/52-53.

²⁵ พุ.เถรี.อ.54/303-304.

²⁶ พุ.เถรี.อ.54/313-314.

สรุปความได้ว่า ก่อนที่พระกิสาคโคมมีเถรีจะได้อุปสมบทนั้น นางได้รับความทุกข์เศร้าโศกเสียใจจากการสูญเสียลูกจนแทบจะเสียดิ นางได้พบพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าขอให้พระองค์ช่วยฟื้นคืนชีวิตของลูกนาง พระพุทธองค์ทรงออกอุบายให้นางไปขอเมล็ดพันธ์ฝักกาดจากบ้านที่ไม่มีคนตาย ซึ่งกระบวนการบรรลุลหกรรมของพระกิสาคโคมมีเถรี มีดังนี้

1. พระพุทธองค์ได้ทรงออกอุบายให้นางกิสาคโคมมีได้ออกเที่ยวหาเมล็ดพันธ์ฝักกาดจากบ้านที่ไม่มีคนตายเพื่อนำมาช่วยชีวิตลูกของนาง นางหาไปทั่วหมู่บ้านก็ไม่สามารถหาได้ ทำให้นางได้สติครุ่นคิดได้ว่าแม้จะหาทั่วพระนครก็ไม่สามารถหาเมล็ดพันธ์ฝักกาดจากบ้านที่ไม่มีคนตายได้ นางได้ประจักษ์ด้วยตนเองแล้วว่าความตายไม่ได้มีแต่เฉพาะลูกของนาง แต่ความตายเป็นของธรรมดาที่มีและเกิดขึ้นในโลก เมื่อนางได้สติและยอมรับว่าความตายเป็นของธรรมดาในโลก ทำให้นางคลายจากความเศร้าโศกเสียใจลงได้และมีสติเกิดขึ้น นางจึงไม่ทรมันทุรยพุ่มพ่ายในความเสียใจนั้นแล้วไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

2. พระศาสดาทรงทราบว่านางกิสาคโคมมีได้สติกลับคืนคลายจากความเศร้าโศกเสียใจลงได้แล้ว จึงทรงประทานโอวาทว่า “มฤตยูยอมพาเอาอรชน ผู้มีวเฒาในลูกและสัตว์เลี้ยง ผู้มีใจข้องอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ ไปเหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาเอาชาวบ้านที่หลับไหลอยู่ไปฉะนั้น” นางได้น้อมจิตอันประกอบด้วยความศรัทธาพิจารณาพรรณานุสสติเป็นอารมณ์อย่างตั้งใจ ด้วยจิตอันเป็นสมาธิแน่วแน่มรรณานุสสติทำให้เกิดปัญญาในเบื้องต้นสามารถละความยึดมั่นหลงมัวเมาในความตายลงได้ ยอมรับกับความตายที่เกิดขึ้น จิตหลุดพ้นเบื้องต้นบรรลุโสดาปัตติผลในขณะนั้นเอง

3. เมื่อนางกิสาคโคมมีบรรลุโสดาปัตติผลแล้วได้ทูลขออุปสมบท พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้บวชในสำนักภิกษุณี พระกิสาคโคมมีได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธองค์เจริญมรรณานุสสติด้วยโยนิโสมนสิการแล้วยกจิตสู่วิปัสสนาพิจารณาโอวาทที่พระศาสดาทรงประทานให้ ใคร่ครวญในอมตธรรมเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ความตายเป็นธรรมดาของสรรพสัตว์ไม่อาจหนีพ้นได้ สรรพสิ่งล้วนมีสภาพไม่เที่ยง บังคับบัญชาไม่ได้ พิจารณาไปมาจิตหลุดพ้นจากอาสวกิเลสบรรลุพระอรหันต์ในที่สุด

4. พระกิสาคโคมมีเถรีบรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภทา 4 ด้วย คือ ญาณในอรรถธรรม นิรุตติ ปฏิภาณ และเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตราตุ รู้จิตผู้อื่น รู้ปุพเพนิวาสญาณ มีทิพยจักขุ ทำอัสวะให้สิ้นไปหมด เป็นผู้บริสุทธิ์ไร้มลทิน

3.2.5 กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระปฎาจารย์เถรี

พระปฎาจารย์เถรี ได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าให้เป็นเอตทัคคะในฝ่ายผู้ทรงพระวินัย โดยก่อนที่นางจะอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้นชีวิตของนางต้องพบกับความโศกเศร้าสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รักจนนางไม่สามารถครองสติตนเองได้ กลายเป็นคนบ้าสติฟั่นเฟือนวิ้งร้องไห้เปลือยเปล่าไร้ผ้าอาภรณ์ปิดกาย ในพระสุตตันตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “ครั้งนั้น มหาชนก็เที่ยว

ห้อมล้อมนางในที่พบเห็นแล้ว คนทั้งหลายจึงขนานชื่อนี้นางว่า ปฎาจารา เพราะนางปฎาจารานี้ เว้น การนุ่งผ้าเที่ยวไป อนึ่ง เพราะเหตุที่ปรากฏว่านางมีอาจารย์ที่ไม่มี ความละอายเพราะเป็นผู้เปลือยกาย ฉะนั้นคนทั้งหลายจึงขนานชื่อนี้นางว่า ปฎาจารา เพราะมีอาจารย์อันตกลไปแล้ว วันหนึ่งเพราะศาสดา กำลังทรงแสดงธรรมแก่มหาชน นางก็เข้าไปในพระวิหารยืนอยู่ทำยบริษัท พระศาสดาทรงแผ่พระ เมตตาตรัสว่า น้องหญิงจงกลับได้สติ น้องหญิงจงกลับได้สติเถิด เพราะสดับพระพุทธดำรัส หิริโอดดับปะมีกำลังก็กลับคืนมา นางก็นั่งลงที่พื้นตรงนั้นนั่นเอง ชายคนที่ยืนอยู่ไม่ไกลก็โยนผ้าห่มไป ให้ นางนุ่งผ้าห่มนั้นก็ฟังธรรมเพราะจริยาของนาง พระศาสดาจึงตรัสพระคาถาในพระธรรมบท ดังนี้ ว่า

น สนติ ปุตตา ตาณาย น ปิตา นปี พนธวา

อนตเกนาธิปนนสส นตถิ ญาตีสุ ตาณตา

ไม่มีบุตรจะช่วยให้ บิดาก็ไม่ได้ พวกพ้องก็ไม่ได้ เมื่อบุคคลถูกความตายครอบงำแล้ว หมูญาติก็ช่วยไม่ได้เลย

เอตมตถวสํ ตวา ปณฺธิโต สีลสํวโต

นิพพานคมนํ มคคํ ชิปฺปเมว วิโสธเย

บัณฑิตรู้ความจริงข้อนี้แล้ว สำรวมในศีล ฟังรับเร่งชำระทางไปพระนิพพานทีเดียว

จบพระคาถา นางก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตตผล ทั้งที่ยืนอยู่ จึงเข้าไปเฝ้าพระศาสดา ถวาย บังคมแล้วทูลขอบวช พระศาสดาทรงรับการบวชของนางว่า ไปสำนักภิกษุณีบวชเสีย นางครั้นบวช แล้ว ไม่นานนักก็บรรลุพระอรหัตต์ เรียนพุทธวจนะ ท่านเป็นผู้ชำระชานาญในวินัยปิฎกภายหลัง พระ ศาสดาประทับนั่ง ณ พระเชตะวันวิหาร เมื่อทรงสถาปนาเหล่าภิกษุณีไว้ในตำแหน่งต่าง ๆ ตามลำดับ จึงทรงสถาปนาพระปฎาจาราเถรีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกาผู้ทรงวินัย แล”²⁷

ในพระสูตรต้นปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “พระศาสดาตรัสว่า ดูก่อนปฎาจารา เจ้าอย่าคิด ไปเลย เจ้ามาหาเราซึ่งสามารถจะเป็นที่พึ่งของเจ้าได้ ก็บัดนี้เจ้าหลั่งน้ำตา เพราะความตายของลูกเป็น ต้นเป็นเหตุ ฉันทใด ในสังสารวัฏที่มีเสียดันเจือปนปลายตามไปไม่รู้แล้ว ก็ฉันทนั้น น้ำตาที่หลั่งเพราะความ ตายของลูกเป็นต้นเป็นเหตุยังมากกว่าน้ำของมหาสมุทรทั้งสี่อีก เมื่อทรงแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถา ว่า

น้ำในมหาสมุทรทั้งสี่ยังมีปริมาณน้อย ความเศร้าโศกของนรชนผู้ถูกทุกข์กระทบแล้ว น้ำ ของน้ำตามิใช่น้อย มีปริมาณมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 นั้นเสียอีก แม่เอ๋ย เหตุไร เจ้าจึงขัง ประมาทอยู่เล่า

²⁷ ๑. เอก.อ.33/27-28.

เมื่อพระศาสดากำลังตรัสกล่าวบรรยายเรื่องสังสารวัฏ ที่มีเงื่อนไขและเงื่อนไขไปตามไม่รู้แล้ว ความเศร้าโศกของนางก็ค่อยทุเลาลง ลำดับนั้นพระศาสดาทรงทราบว่า นางมีความเศร้าโศกเบาบางแล้ว เมื่อทรงแสดงว่า ดูก่อนปฎาจารา ขึ้นชื่อว่าปิยชนมีบุตรเป็นต้น ก็ไม่อาจจะช่วย จะซ่อนเร้นหรือเป็นที่พึ่งของคนที่กำลังไปสู่ปรโลกได้ ดังนั้น ปิยชนเหล่านั้นแม้มีอยู่ ก็ชื่อว่าไม่มี เพราะฉะนั้นบัณฑิตพึงชำระศีลของตนแล้ว ทำทางที่จะไปพระนิพพานให้สำเร็จ ดังนี้ จึงทรงแสดงธรรมด้วยคาถาเหล่านี้ว่า

ไม่มีบุตรที่จะช่วยได้ บิดาก็ไม่ได้แม้พวกพ้องก็ไม่ได้ เมื่อความตายมาถึงตัวแล้ว หมู่ญาติ ก็ช่วยไม่ได้เลย

สัจจะ ธรรมะ อหิงสา สัจญมมะ และทมะ มีอยู่ในผู้ใด พระอริยะทั้งหลายย่อมคบผู้นั้น นั่นเป็นอนามตธรรม ธรรมที่ไม่ตาย (นิพพาน) ในโลกบัณฑิตรู้ใจความข้อนี้แล้ว สำรวมในศีล พึงรีบเร่งชำระทางไปพระนิพพานทีเดียว

จบเทศนา นางปฎาจาราก็ตั้งอยู่ในโสตาปัตติผล พูลขอบรรพชาแก่พระศาสดา พระศาสดาทรงนำไปสำนักภิกษุณีให้บรรพชา นางได้อุปสมบทแล้ว ก็ทำกิจกรรมในวิปัสสนาเพื่อมรรคเบื้องบนขึ้นไป วันหนึ่ง ก็เอาหมอน้ำนำมาล้างเท้ารดน้ำลง น้ำนั้นไปได้หน่อยหนึ่งแล้วก็ขาดหายไป รดครั้งที่สองน้ำก็ไปได้ไกลกว่าครั้งที่หนึ่งนั้น รดครั้งที่สามน้ำไปได้ไกลกว่าครั้งที่สองนั้นนางยึดน้ำนั้นนั้นแหละเป็นอารมณ์ กำหนดด้วยทั้งสามคิดว่า สัตว์เหล่านี้ตายเสียในปฐมวัยก็มี เหมือนน้ำที่เรารดครั้งแรก ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่รดครั้งที่สอง ที่ไปไกลกว่าครั้งแรกตายเสียในปัจฉิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่รดครั้งที่สามซึ่งไปได้ไกลกว่าครั้งที่สองนั้นเสียอีก พระศาสดาประทับนั่งอยู่ในพระคันธกุฎี ทรงแผ่พระรัศมีไปประหนึ่งประทับยืนตรัสอยู่ต่อหน้านาง เมื่อทรงแสดงความข้อนี้นี้ว่า ดูก่อนปฎาจารา ข้อนั้นก็เป็นอย่างนั้นแหละ สัตว์เหล่านี้ทั้งหมดล้วนมีความตายเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นคนที่เห็นความเกิดความเสื่อมของปัญญาชน มีชีวิตเป็นอยู่วันเดียวก็ดี ขณะเดียวก็ดี ยังประเสริฐกว่าคนที่ไม่เห็นความเกิดความเสื่อมนั้น ถึงจะมีชีวิตเป็นอยู่ตั้ง 100 ปีจึงตรัสพระคาถาว่า

คนที่เห็นความเกิดความเสื่อม (ของปัญญาชน) มีชีวิตเป็นอยู่วันเดียวยังประเสริฐกว่า คนที่ไม่เห็นความเกิดความเสื่อมถึงจะมีชีวิตเป็นอยู่ตั้ง 100 ปีจบพระคาถา พระปฎาจาราภิกษุณี ก็บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภทา 4”²⁸

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “พระศาสดาได้ตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า อย่าเศร้าโศกถึงบุตรเลย ข้าพเจ้าฟังพระดำรัสของพระ牟尼แล้วก็บรรลุผลอันดับแรกโสตาปัตติผล แล้วก็บวชไม่นานนักก็บรรลุพระอรหัต ข้าพเจ้ากระทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดาก็เป็นผู้นำในฤทธิ์ ในทิพโสธธาตุ รัประจิตตวิชชา รัปุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุ ทำอาสวะให้สิ้นไปหมด เป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มี

²⁸พ.เถรี.อ.54/188-190.

มลิน ต่อ นั้น ข้าพเจ้าก็เล่าเรียนพระวินัยทั้งหมดในสำนักของพระผู้ทรงเห็นทุกอย่างอย่างพิสดารและ นำสืบทอดมา ตามเป็นจริง พระชินเจ้าทรงยินดีในคุณชื่อนั้น จึงทรงสถาปนาข้าพเจ้าว่า ปฎาจารย์ ฤคษุณีผู้เดียวเป็นเลิศของฤคษุณี ผู้ทรงพระวินัยพระศาสดา ข้าพเจ้าก็บารุงแล้ว คำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ทำเสร็จแล้ว ภาระหนัก ข้าพเจ้าก็ปลงลงแล้ว ตัณหาที่นำไปในภพ ข้าพเจ้าก็ ถอนเสียแล้ว คนทั้งหลายออกจากเรือนบวชไม่มีเรือน เพื่อประโยชน์อันใด ประโยชน์อันนั้น ข้าพเจ้าก็ บรรลุแล้ว ธรรมเป็นที่สิ้นสังโยชน์ทั้งหมด ข้าพเจ้าก็บรรลุแล้วกิเลสทั้งหลาย ข้าพเจ้าก็เผาเสียแล้ว ฯลฯ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ทำเสร็จแล้วก็แล้ว”²⁹

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “ กิมหิ สีสสมปนา สตุสุสาน การิกา นิพพาน นาคิจฉามิ อุกุสิตา อนุชุตตา ความว่า ข้าพเจ้ามีศีลบริสุทธิ์ดี ชื่อว่าไม่เกียจคร้าน เพราะเป็นผู้ปรารถนา ความเพียร และชื่อว่าไม่ฟุ้งซ่าน เพราะเป็นผู้มีจิตตั้งมั่นดีในภายใน กระทำคำสั่งสอนของพระศาสดา กล่าวคือเจริญกรรมฐานที่มีสัจจะ 4 เป็นอารมณ์ เหตุไรจะไม่ประสบ คือบรรลุพระนิพพานเล่า ก็พระ เถริครั้นคิดอย่างนี้แล้ว กระทำอยู่ซึ่งกรรมในวิปัสสนาบพเหล่านั้น บพว่า เสยย์ โอลอกยิตวาน ได้แก่ เห็นที่นอนโดยแสงสว่างแห่งประทีป บพว่า สุจิ ได้แก่ ลูกตาล บพว่า วภูฏีโอกสสยามิ ได้แก่ หมุน ไล่ประทีป ที่ตรงต่อน้ำมันขึ้นลง เพื่อดับประทีป บพว่า วิโมก โข ได้แก่ ความหลุดพ้นจากกิเลส ทั้งหมด ก็วิโมกข์นั้น เพราะเหตุที่เป็นความสืบต่อแห่งจิตโดยปรมาตต์ ฉะนั้น พระเถริจึงกล่าวว่า เจต โส เหมือนอย่างว่าเมื่อปัจจัยมีไส้และน้ำมันมีอยู่ ประทีปที่ควรจะติดขึ้น แต่ไม่ติดขึ้นเพราะไม่มีปัจจัย นั้น จึงเรียกว่าดับ ฉนใด เมื่อปัจจัยมีกิเลสเป็นต้นมีอยู่ จิตที่ควรจะเกิดขึ้น แต่ไม่เกิดขึ้น เพราะไม่มี ปัจจัยนั้น จึงเรียกว่าดับฉนนั้น เพราะฉนั้นพระเถริจึงกล่าวว่า ความหลุดพ้นทางใจได้มีแล้ว เหมือน ความดับของประทีปที่ติดโพลง ฉนนั้น”³⁰

สรุปความได้ว่า พระปฎาจารย์เถริ เป็นฤคษุณีผู้เลิศในด้านทรงพระวินัย ก่อนที่ท่านจะ อุปสมบทนั้น ชีวิตของท่านต้องเผชิญกับความทุกข์ ความเศร้าโศก ความพลัดพรากจากบุคคลที่ตนรัก ไม่ว่าจะเป็นบิดามารดา สามี และบุตรก็ตาม ความทุกข์ดังกล่าวทำให้นางเสียสติกลายเป็นคนบ้าวิ่ง ร้องไห้ไม่มีเสื้อผ้าอาภรณ์ปกปิดกาย สุดท้ายได้ฟังธรรมจากพระศาสดาได้สติกลับคืนมา ได้ดวงตาเห็น ธรรมบรรลุโสดาปัตติผลในครั้งแรกและเมื่อได้อุปสมบทก็ได้บรรลุพระอรหัตผลในเวลาต่อมา

กระบวนการบรรลุธรรมของพระปฎาจารย์เถริพอสรุปได้ดังนี้

1. นางปฎาจารย์ได้ฟังธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงเรื่องสังสารวัฏ ทำให้นางปฎาจารย์คลาย จากความโศกเศร้าลงได้ จิตใจเริ่มสงบมีสติตั้งใจฟังพระธรรมเทศนา พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมต่อใน เรื่องของศีลอันเป็นบาทฐานของการประพฤติปฏิบัติเพื่อการพ้นทุกข์จากนั้นทรงแสดง อนามตธรรม

²⁹พ.เถริ.อ.54/194-195.

³⁰พ.เถริ.อ.54/196-197.

ธรรมที่ไม่ตาย (นิพพาน) ทำให้นางปฏาจาราเกิดปัญญาเห็นความจริงในเบื้องต้นละความยึดมั่นถือมั่น (สังโยชน์เบื้องต้น) ได้ ได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุโสดาปัตติผล

2. เมื่อนางปฏาจาราได้รับพุทธานุญาตให้อุปสมบทแล้ว ก็ได้ปฏิบัติตนอยู่ในพระวินัยและเจริญวิปัสสนากรรมฐานอย่างเคร่งครัดโดยได้ตั้งจิตเป็นสมาธิกำหนดเอาน้ำ (อาโป) เป็นอารมณ์กสิณจนจิตสงบตั้งมั่นอยู่ในฌาน แล้วกำหนดสติยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณามรณานุสติพิจารณาถึงความไม่เที่ยงในวัยทั้งสามโดยยกอุบายว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ตายเสียในปฐมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งแรก ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งที่สองที่ไปไกลกว่าครั้งแรก ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งที่สามซึ่งไปได้ไกลกว่าครั้งที่สองนั้นเสียอีก จิตพิจารณาถึงสภาวะความไม่เที่ยง สรรพสัตว์ทั้งหลายล้วนมีความตายเป็นธรรมดา เห็นความเสื่อมไปของชั้น 5 เห็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้แจ้งตามความเป็นจริง หลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 พระเถรจึงกล่าวว่า ความหลุดพ้นทางใจได้มีแล้ว เหมือนความดับของประทีปที่ติดโพลง ฉะนั้น

3. พระปฏาจาราเถรีได้กระทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดาได้เป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพ โสตราตุ รู้อปริตตวิชชา รู้ปุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุ ทำอาสวะให้สิ้นไปหมด เป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มีมลทิน เป็นผู้เล่าเรียนพระวินัยทั้งหมดในสำนักของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงสถาปนาให้พระปฏาจาราเถรีเป็นผู้เลิศในฝ่ายภิกษุณีผู้ทรงพระวินัย

3.2.6 กระบวนการบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี

พระอุบลวรรณาเถรีเป็นอัครสาวิกาฝ่ายซ้ายของพระพุทธเจ้า เกิดในตระกูลเศรษฐี ในเมืองสาวัตถี นางมีผิวพรรณงามดังดอกบัว ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความว่า “เมื่อเวลานางเจริญวัย พระราชาท้าวชมพูทวีป ก็ส่งคนไปสำนักเศรษฐีของนาง ไม่มีราชาพระองค์ใดที่ไม่ส่งคนไปขอ แต่นั้นเศรษฐีคิดว่า เราไม่อาจยึดเหนี่ยวจิตใจของคนทุกคนได้ แต่จำเราจะทำอุบายสักอย่างหนึ่ง จึงเรียกธิดามาถามว่า เจ้าบวชได้ไหมลูก เพราะเหตุที่นางเกิดในภพสุดท้าย ค่าของบิดานั้นจึงเป็นเหมือนน้ำมันเคี้ยว 100 ครั้งราดลงบนศีรษะ เพราะเหตุนี้นางจึงกล่าวกะบิดาว่าบวชได้จ๊ะพ่อ เศรษฐีนั้นจึงทำสักการะแก่นางแล้วนำไปสำนักภิกษุณีให้บวช เมื่อนางบวชใหม่ ๆ ถึงเวรในโรงอุโบสถ นางตามประทีปกวาดโรงอุโบสถ ถือเอานิมิตที่เปลวประทีป ตรวจดูบ่อย ๆ ก็ทำฌานมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ให้ฌานบังเกิด แล้วทำฌานนั้นให้เป็นบาท ก็บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยพระอรหัตผลนั้นแล ก็เป็นผู้ชำนาญชำนาญในการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ต่อมา ในวันที่พระศาสดาทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ท่านก็บันลือสีหนาทว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญข้าพระองค์จักทำปาฏิหาริย์ถวาย พระศาสดาทรงทำเหตุอันนี้ให้เป็นอัตถุ ปัตติ เหตุเกิดเรื่อง ประทับนั่ง ณ พระเชตวันมหาวิหาร เมื่อทรงสถาปนาภิกษุณีทั้งหลายในตำแหน่ง

ต่าง ๆ ตามลำดับ จึงทรงสถาปนาพระเถรีนี้ไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกามีฤทธิ์แล”³¹

สรุปความได้ว่า นางอุบลวรรณาบวชเป็นพระภิกษุณีก็เพราะนางเป็นหญิงสาวที่มีรูปร่างงดงาม มีผิวพรรณดุจดอกอุบลเป็นที่ต้องตาต้องใจของบุรุษทั้งหลาย ทั้งเธอยังเกิดในตระกูลที่สูงศักดิ์มีฐานะดี จึงเป็นที่หมายปองของชายหนุ่มทั้งหลายรวมถึงวรรณะกษัตริย์ด้วย ต่างฝ่ายต่างส่งคนมาสู่ขอจนทำให้บิดาของท่านสับสนไม่รู้จะยกให้ใครดี บิดาจึงหาทางออกโดยให้นางไปบวชเป็นภิกษุณีในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อนางบวชแล้วได้รับหน้าที่ในการดูแลโรงอุโบสถ เก็บกวาดทำความสะอาด จัดตั้งน้ำฉันน้ำใช้และตามประทีปโคมไฟ ในวันหนึ่งเป็นวันอุโบสถ 15 ค่ำ พระเถรีคงทำหน้าที่ตามปกติ แต่ในขณะที่ท่านตามประทีปโคมไฟอยู่นั้น ท่านมองดูแสงไฟที่สว่างจนติดตา เมื่อคราวต้องดับไฟหลังจากเสร็จภาระกิจการลงอุโบสถ ขณะที่ดับไฟท่านเกิดความโพรงขึ้นในดวงจิต เห็นการติดดับของดวงไฟเป็นความแปรเปลี่ยนไปของแสงไฟ ท่านจึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาแสงไฟจนเห็นความเกิดดับ ปรวนแปร ไม่คงทนอยู่ได้ อาศัยเพียงเชื้อไฟ ๆ จึงติดอยู่ได้ เมื่อหมดเชื้อไฟ ๆ ก็ดับ ภิกษุณีอุบลวรรณาพิจารณาดวงไฟอยู่ไม่นาน ในที่สุดท่านก็ได้บรรลุธรรม ณ ที่ตรงนั้นนั่นเอง

กระบวนการบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี มีดังนี้

1. พระอุบลวรรณาเถรีเริ่มจากการมองที่เปลวประทีป เป็นการมองสิ่งที่เห็นเฉพาะหน้าแล้วใช้ปัญญาพิจารณาน้อมไปในธรรม ย่อมได้สาระประโยชน์จากการมองสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น จะเห็นว่าในหลักคำสอนมีอยู่มากมายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแนะนำให้รู้จักพิจารณาสิ่งต่าง ๆ รอบตัวเราอย่างมีสติ และใช้ปัญญา มีตัวอย่างของการมองสิ่งรอบตัวแล้วน้อมนำมาพิจารณาจนได้บรรลุธรรม เช่น การมองเห็นพยับแดด การเห็นฟองน้ำที่เกิดจากคลื่น การเห็นใบไม้ที่ร่วงหล่นลงมาจากกิ่ง เป็นต้น เหล่านี้เคยเป็นอุปกรณ์สำคัญที่ทำให้พระภิกษุหลายรูปสำเร็จพระอรหันต์มาแล้ว นับว่าเป็นอุบายวิธีที่ทำให้ผู้ปฏิบัตินำไปใช้ปฏิบัติพิจารณาเริ่มต้นเพื่อทำให้เกิดดวงตาเห็นธรรมขึ้นมาก็เป็นได้

2. พระอุบลวรรณาเถรีใช้เปลวประทีปเป็นอารมณ์เพ่งจนจิตเกิดสมาธิตั้งมั่นในเตโชกสิณ เป็นอารมณ์ให้ญาณบังเกิดอันเป็นการปฏิบัติโดยใช้สมถกรรมฐานนำในการปฏิบัติและหลังจากนั้นใช้ญาณเป็นบาทฐานในการน้อมจิตสู่วิปัสสนา คือเมื่อตอนเปลวประทีปแปรปรวนจิตเกิดปัญญาเห็นความแปรปรวนไม่เที่ยงจึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาญาณ น้อมนำเอาอาการติดดับของเปลวประทีปเป็นอารมณ์ พิจารณาจนเห็นพระไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนเพราะบังคับบัญชาไม่ได้ จิตเกิดปัญญาญาณเข้าถึงสภาวะรู้แจ้งเห็นจริงของธรรมชาติ ในที่สุดท่านก็สามารถบรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ในที่สุด

³¹ อ.จ.เอก.อ.33/23.

3. การบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นได้รับการยกย่องจาก พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ท่านเป็นเอกทัคคะทางด้านมีฤทธิ์มากฝ่ายภิกษุณี เช่นเดียวกับพระโมคคัลลานะที่มีฤทธิ์มากฝ่ายพระภิกษุ การบรรลุธรรมของท่านทั้งสองเริ่มจากสมถกรรมฐานก่อนด้วยกันทั้งคู่ คือ พระอุบลวรรณาเถรีใช้เตโชกสิณ (ไฟ) ส่วนพระโมคคัลลานะใช้อาโลกกสิณ (แสงสว่าง) จะสังเกตเห็นว่าท่านที่บรรลุธรรมโดยใช้สมถกรรมฐานเป็นตัวนำแล้วจึงใช้วิปัสสนากรรมฐาน เมื่อบรรลุธรรมแล้วจะได้วิชา 3 หรืออภิญญา 6 ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการบรรลุธรรม

3.2.7 กระบวนการบรรลุธรรมของพระเขมาเถรี

ในพระสุตตันตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “พระศาสดาทรงเห็นพระนางกำลังเสด็จมาจึงทรงใช้พุทธฤทธิ์เนรมิตเทพอัปสรนางหนึ่งซึ่งกำลังถือก้านใบตาลถวายเป็นพัตอยู่ พระนางเขมาเทวีเห็นเทพอัปสรนั้น แล้วทรงพระดำริว่า เสียหายแล้วสิเรา เหล่าสตรีที่เทียบกับเทพอัปสรเห็นปานนี้ ยังยืนอยู่ไม่ไกลพระทศพล เราแม้จะเป็นปริจาริกาของสตรีเหล่านั้น ก็ยังไม่คู่ควรเลย ก็เพราะเหตุไรเล่าเราจึงเป็นผู้เสียหายด้วยอำนาจจิตที่คิดชั่ว เพราะอาศัยความมัวเมา แล้วก็ถือนิมิตนั้น ยืนทอดพระเนตรสตรีนั้นอยู่ เมื่อพระนางพิจารณาสตรีนั้นอยู่นั้นแล แต่ด้วยกำลังพระอธิฐานของพระตถาคต สตรีนั้นล่องปลื้มว้ายไป เหมือนตั้งอยู่ในมัจฉิมวายนั่น ล่องมัจฉิมว้ายไป เหมือนตั้งอยู่ในปัจฉิมวัย ฉะนั้นได้เป็นผู้มีหนังเหี่ยวยุ่น ผมหงอก ฟันหักแล้ว แต่นั้นเมื่อพระนางกำลังแลดูอยู่นั้นแหละ สตรีนั้นก็ล้มลงกลิ้งพร้อมกับพัตใบตาล ลำดับนั้น พระนางเขมาเมื่ออารมณ์นั้นมาสู่วิติ เพราะเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยบุพเพเหตุ จึงทรงพระดำริอย่างนี้ว่า สรีระมีอย่างอย่างนี้ ยังถึงความวิบัติอย่างนี้ได้ แม้สรีระของเรา ก็จักมีคติดังนี้เหมือนกัน ขณะที่พระนางมีพระดำริอย่างนี้ พระศาสดาจึงตรัสพระคาถาในธรรมบทนี้ว่า

เย ราครตตานุปตฺนติ โสตี

สย กตฺ มกฺกฏโกว ชาล

เอตมปิ เฉตวาน ปรีพพชนติ

อนเปกฺขิโน กามสุขํ ปหาย

ชนเหล่าใด ถูกราคะย้อมแล้ว ย่อมตกไปตามกระแส เหมือนแมลงมุดตกไปตายใต้อาบน้ำที่ตนเองทำไว้ ชนเหล่านั้น ตัดกระแสได้แล้ว ไม่เฝ้าใฝ่ละกามสุขเสีย ย่อมบวช ดังนี้

จบพระคาถา พระนางประทับยืนในอิริยาบถที่ยืนอยู่นั้นแล ก็บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภีทา ธรรมดาราว่า ผู้อยู่ครองเรือนบรรลุพระอรหันต์จำต้องปรินิพพานหรือบวชเสียในวันนั้นนั่นแหละก็พระนางรู้ว่าอายุสังขารของพระองค์ยังเป็นไปได้ทรงพระดำริว่าเราจักให้พระราชาทรงอนุญาตการบวชของพระองค์ จึงเสด็จกลับพระราชนิเวศน์ ไม่ถวายบังคมพระราชาประทับยืนอยู่ พระราชาก็ทรงทราบโดยสัญญาณคือพระอาการว่าพระนางคงจักบรรลุอุริยธรรมแล้ว....พระราชาตรัสรับว่า ดีละพระเทวี ทรงนำไปยังสำนักภิกษุณีด้วยวอทอง ให้ทรงผนวช ครั้งนั้นความที่พระนางมีพระปัญญาปรากฏไปว่า ชื่อพระเขมาเถรี บรรลุพระอรหันต์ทั้งที่อยู่ในเพศคฤหัสถ์ในขณะนี้เรื่องดังนี้ ต่อมาภายหลังพระศาสดาประทับนั่ง ณ พระเชตวันวิหาร เมื่อทรงสถาปนาภิกษุณีทั้งหลายไว้ในตำแหน่งต่าง ๆ จึง

ทรงสถาปนาพระเชมาเถรีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกา ผู้มีปัญญามากแล้ว”³²

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวว่า “เราอึดอัดเอือมระอา ด้วยกายอันเปื่อยเน่า กระสับกระส่าย มีอันจะแตกพังไปนี้อยู่ เราถอนกาม ตัณหาได้แล้ว กามทั้งหลายอุปมาด้วยดอกและหลาว มีขันธ์ทั้งหลายเป็นเชิงรองสับ บัดนี้ความยินดีในกามที่ท่านพูดถึง ไม่มีแก่เราแล้ว เรากำจัดความเพลิดเพลินในกามทั้งปวงได้แล้ว เราทำลายกองความมืด (อวิชชา) เสียแล้ว”³³

ในพระสูตรต้นตปิฎก กล่าวไว้ว่า “ในพุทธูปบาทกาลนี้ ก็บังเกิดในราชสกุล กรุงสาละ แคว้นมัททกะ มีพระนามว่าพระนางเชมา ทรงมีพระณะตั้งทอง มีพระฉวีเสมีทอง พระนางเจริญวัยเป็นราชกุมารีแล้ว ก็ไปเป็นพระเทวีของพระเจ้าพิมพิสาร.....ก็ยังคงเป็นผู้มีเมตตาในพระรูปพระโณมน...นำพระเทวีแม้ไม่ทรงปรารถนา เข้าไปเฝ้าพระศาสดาจนได้ พระศาสดาทรงเห็นพระเทวีนั้นกำลังเสด็จมา ทรงเนรมิตหญิงคล้ายนางเทพอัปสรด้วยฤทธิ์ ทำให้ลือพัดใบตาลถวายนางพักอยู่ พระนางเชมาเทวี ทรงเห็นหญิงนั้น ทรงดำริว่า หญิงชื่อเห็นปานนี้ มีส่วนเปรียบด้วยนางเทพอัปสร ยืนอยู่ไม่ห่างพระผู้มีพระภาคเจ้า เราไม่พอที่แม้แต่จะเป็นหญิงรับใช้ของหญิงเหล่านั้นได้เลย เราต้องเสียหายด้วยอำนาจจิตชั่ว เพราะเหตุเล็ก ๆ น้อย ๆ ทรงถือเอานิมิตประทับยืนมองดูหญิงนั้นคนเดียว เมื่อพระนางกำลังทอดพระเนตรอยู่ หญิงนั้นก็ล่วงปฐมวัย มัชฌิมวัย ถึงปัจฉิมวัยแล้ว ฟันหัก ผมหงอก หนังเหี่ยว ลมกลิ้งลงพร้อมกัพัดใบตาล ด้วยพระกำลังอิทธิฐานของพระศาสดา จากนั้น เพราะเหตุที่ทรงบำเพ็ญบารมีไว้ พระนางเชมาทอดพระเนตรเห็นเหตุนั้นแล้วทรงพระดำริว่า สรีระแม้อย่างนี้ ยังถึงความวิบัติเช่นนี้ สรีระของเราก็จักมีคติดอย่างนี้เหมือนกัน ลำดับนั้น พระศาสดาทรงทราบวาระจิตของพระนางแล้ว ก็ตรัสพระคาถาว่า

ชนเหล่าใด กำหนดอยู่ด้วยราคะ ย่อมตกไปสู่กระแสตัณหา เหมือนแมลงมุดตไปยังใยที่ตัวเองทำไว้ฉะนั้น ชนเหล่านั้นตัดกระแสตัณหาที่เสียได้แล้วเป็นผู้หมดอาลัยละกามสุขได้ ย่อมงดเว้นกิจกฤหัสถ์ (บวช) อยู่ คำที่มาในอรรถกถาว่า จบคาถาพระนางเชมานั้น บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิตา ส่วนคำที่มาในอุปทานว่า ฟังคาถานี้แล้ว ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ทรงขอให้พระราชาทรงอนุญาตแล้ว ทรงผนวชแล้วบรรลุพระอรหัต ในข้อนั้น”³⁴

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “ดูก่อนเชมา จงดุร่างกายอันกระสับกระส่ายไม่สะอาด เน่าเปื่อย ไหลเข้าไหลออกที่พวกพาลชนยินดีกันนัก จงอบรมจิตให้เป็นสมาธิมีอารมณ์เดียว ด้วยอุสุภกรรมณีเถิด จงมีกายคตาสติ มีความเบื่อหน่ายมากๆ ไข่เกิด รูปหญิงนี้ฉันทิ รูปของเธอนั้นก็

³²อง.เอก.อ.33/10-11.

³³พ.เถรี.อ.54/215.

³⁴พ.เถรี.อ.54/217-218.

ฉันทัน รูปของเธอฉันทใด รูปหญิงนี้ก็เป็ฉันทันั้น เธอจงคลายความพอใจในกายทั้งภายในภายนอกเสียเถิด จงอบรมอนิมนิตวิโมกข์ จงละมานานุสัยเสีย เธอจักเป็นผู้สงบ จาริกไปเพราะละมานานุสัยนั้นได้”³⁵

ในพระสูตรต้นตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “ครั้งนั้นข้าพเจ้าบวชมาแล้วได้ 7 เดือนเห็นความเกิดและดับของประทีป มีใจสังเวชเบื่อหน่ายในสรรพสังขาร ฉลาดในปัจจยาการ ก้าวล่วงจตุโรชะแล้วก็บรรลुพระอรหัตต์เป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสธธาตุดและเจโตปริยญาณ รู้ชัดปุพเพนิวาสญาณชำระทิพยจักขุให้บริสุทธิ์ มีอาสวะทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มี ญาณอันบริสุทธิ์ของข้าพเจ้าในอรรถะ ธรรมะ นิรุติและปฏิภาณเกิดขึ้นแล้วในพระพุทธศาสนาข้าพเจ้าเป็นผู้ฉลาดในวิสุทธิทั้งหลาย แก้วกล้าในกถาวัตถุ รู้จักนัยแห่งอภิธรรมถึงความชำนาญในศาสนา.....ข้าพเจ้าเผากิเลสทั้งหลายแล้ว ฯลฯ พระพุทธศาสนา ข้าพเจ้าได้ทำเสร็จแล้ว พระเถรีนี้บรรลุพระอรหัตต์แล้ว อยู่ด้วยผลสุข นิพพานสุข ก็ปรากฏว่าเป็นผู้มีปัญญามาก เพราะเมื่อพระชีนาสวเถรีรูปอื่น ๆ เกิดปัญญาไพบูลย์แต่ท่านก็บำเพ็ญบารมีมาแล้วในข้อนั้น จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งท่ามกลางหมู่พระอรียะ ณ พระเชตวันมหาวิหาร กำลังทรงสถาปนาภิกษุณีทั้งหลายไว้ในตำแหน่งตามลำดับ ก็ทรงสถาปนาพระเถรีนั้นไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเพราะเป็นผู้มีปัญญามากกว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เฆมาเป็นเลิศของภิกษุณีสาวิกาของเรา ผู้มีปัญญามาก”³⁶

สรุปความได้ว่า พระเขมาเถรี ก่อนอุปสมบทพระนางเป็นมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร กษัตริย์แคว้นมคธ พระนางมีสิริโฉมงดงาม ผิวขาวหมดจดเป็นผู้หลงใหลในความงามของตนรักสวยรักงาม ภายหลังได้เข้าเฝ้าฟังธรรมจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้บรรลุพระอรหัตต์ผลตอนที่ยังเป็นคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน พระนางได้ทูลขอพระบรมราชานุญาตจากพระสวามีแล้วบวชเป็นภิกษุณี โดยกระบวนกรบรรลุธรรมของพระเขมาเถรี มีดังนี้

1. ครั้งแรกที่พระนางเขมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ พระศาสดาทรงทราบว่าพระนางเป็นผู้หลงใหลในความงามของตนเนื่องด้วยพระนางเป็นสตรีที่มีสิริโฉมงดงามมีผิวขาวหมดจด พระพุทธองค์จึงทรงเนรมิตเทพอัปสรนางหนึ่งซึ่งกำลังถือก้านใบตาลถวายงานพัดอยู่ใกล้พระองค์ พระนางเขมาทรงทอดพระเนตรเห็นเทพอัปสรผู้นั้นมีความงามยิ่งกว่าตนเองนัก จิตได้สติคลายความทิฎฐิลงว่าตนเองเป็นผู้มีสิริโฉมงดงามกว่าทุกคน พระนางกลับพิจารณาถึงความงามของนางเทพอัปสรนั้นอย่างใจจดใจจ่อจนจิตเกิดสมาธิแน่นแน้วมีความงามเป็นอารมณ์

2. ขณะที่พระนางเขมาจิตจดจ่อเอาความงามของนางเทพอัปสรเป็นอารมณ์นั้น พระศาสดาทรงใช้พุทธฤทธิ์บันดาลให้นางเทพอัปสรนั้นจากสาวสวย เริ่มแก่ลงสู่ขมิมวัย ถึงปัจฉิมวัยแล้ว ฟันหัก

³⁵พ.เถรี.อ.54/226.

³⁶พ.เถรี.อ.54/228-229.

ผมหงอก หนึ่งเหยี่ยว ล้มกลิ้งลงพร้อมกับพัดใบตาล ด้วยกำลังจิตที่มีสมาธิเมื่อพระนางทอดพระเนตรเห็นดังนั้น จิตได้สติพิจารณาใคร่ครวญว่า “ สรีระแม้อย่างนี้ ยังถึงความวิบัติเช่นนี้ สรีระของเราก็จักมีคตಿಯ่างนี้เหมือนกัน”

3. พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบว่พระนางเขมาจิตมีสมาธิแน่วแน่ได้สติคลายจากความลุ่มหลงในความงามได้พร้อมที่จะรับฟังพระธรรมเทศนาจึงทรงประทานโอวาทให้พระนางเห็นภัยกามราคะและความลุ่มหลงในรูปอันมีสภาพไม่เที่ยงแปรเปลี่ยน พระนางเขมาพิจารณาตามพระโอวาทเห็นความเป็นจริงถึงสภาพร่างกายอันสกปรก ย่อมเน่าเปื่อย แปรปรวน จิตตั้งมั่นสงบในอสุภกรรมฐาน แล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณากายคตานุสสติกรรมฐานทั้งภายในภายนอก เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง มีความเบื่อหน่าย รังเกียจในรูปเห็นว่าสังขารเป็นทุกข์ ละมานะทิฏฐิตั้งปวงลงได้ จิตหลุดพ้นบรรลอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภทา 4 ทั้งที่ยังเป็นคฤหัสถ์

4. เมื่อพระเขมาได้อุปสมบทแล้วได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจนเป็นผู้แตกฉานในวิสุทธิทั้งหลาย แกล้วกล้าในกถาวัตถุ รู้จักนัยแห่งอภิธรรม เป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสธธาตุและเจโตปริยญาณ รู้ชัดบุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุให้บริสุทธิ์ มีญาณอันบริสุทธิ์ในอรรถะ ธรรมะ นิรุตติและปฏิภาณ อยู่ด้วยผลสุข นิพพานสุข เป็นผู้มึปัญญามาก พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงสถาปนาพระเขมาเถรีนั้นไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะผู้มีปัญญามาก เป็นเลิศของภิกษุณีสาวิกามีปัญญาและเป็นผู้ฉลาดสาวิกาฝ่ายขวา

3.2.8 กระบวนการบรรลุธรรมของพระอัทฒกาสิเถรี

ในพระสุตตันตปิฎก กล่าวไว้ว่า “ ข้าพเจ้าได้ฟังพระสัทธรรมที่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐตรัสแล้ว สมบูรณ์ด้วยบุพพวาสนา ได้บวชเป็นพระภิกษุณี เมื่อเดินทางไปเฝ้าพระพิชิตมารนั้นเพื่อจะอุปสมบท ทราบข่าวพวกนักเลงดักอยู่กลางทาง จึงได้อุปสมบทโดยทูด.....ข้าแต่พระมหาราญี ข้าพเจ้ามีความชำนาญในอิทธิฤทธิ์ทั้งหลาย และในทิพโสธธาตุ มีความชำนาญเจโตปริยญาณ ข้าพเจ้ารู้บุพเพนิวาสญาณและทิพยจักขุอันหมดจดพิเศษ มีอาสวะทั้งปวงสิ้นแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มี ข้าแต่พระมหาวิระ ญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ และในปฏิภาณของข้าพระองค์เกิดขึ้นในสำนักของพระองค์..... บทว่า อถ นิพพิททหิ รูเป ความว่า เราอาศัยรูปร่างเลี้ยงชีพอยู่อย่างนี้ ต่อมาภายหลังได้อาศัยพระศาสนาจึงเบื่อหน่ายในรูป คือเห็นว่ารูปไม่เที่ยงแม้ด้วยประการนี้ รูปนี้เป็นทุกข์ ไม่งามแม้ด้วยประการนี้ จึงไม่พอใจรูปนั้น บทว่า นิพพิทททยจ วิรชชหิ ความว่า และเมื่อเราเบื่อหน่ายจึงถึงความเป็นอย่างอื่นคือความคลายกำหนดจากรูปนั้น ก็ด้วยนิพพิททศัพทในคานานี้ แสดงถึงตรุณวิปัสสนา ด้วยวิราค ศัพท์แสดงถึงพลวิปัสสนา เมื่ออธิบายว่า เมื่อหน่ายย่อมคลายความกำหนด เพราะคลายกำหนดย่อมหลุดพ้นด้วยบทว่า มา ปุน ชาตีสสารี สนธาเวยยิ ปุนปฺปุนิ นี้ ท่านแสดงถึงอาการของความเบื่อหน่ายและ

ความคล้ายกำหนด ด้วยบพว่า ดิสโส วิชชา เป็นต้น แสดงการถึงที่สุดของอาการเหล่านั้น ข้อนั้นมีนัยดังกล่าวแล้วแล”³⁷

ในพระสูตรตันตปิฎก มีข้อความกล่าวไว้ว่า “ดิฉันได้ฟังพระสัทธรรมที่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐตรัสแล้ว เป็นผู้ประกอบด้วยบุพพวาสนาได้บวชเป็นภิกษุณี แต่เมื่อไปสู่สำนักพระพิชิตมารเพื่อจะอุปสมบท พบพวกนักเลงดักอยู่ที่หนทาง ได้แล้วซึ่งเหตุอุปสมบท ดิฉันมีธรรมทุกอย่างทั้งบุญและบาปหมดสิ้นไปแล้ว ข้ามพ้นสังสารทั้งปวงแล้ว และความเป็นหญิงแพศยากี่สิ้นไปแล้ว ข้าแต่พระมหาวิโรจเจ้า หม่อมฉันมีญาณในอรรถะ ธรรมะ นิรุตติ และปฏิภาณ เกิดขึ้นแล้วในสำนักของพระองค์ ดิฉันเผากิเลสทั้งหลายแล้ว.... คำสอนของพระพุทธเจ้าดิฉันได้ทำเสร็จแล้ว”³⁸

สรุปความได้ว่า พระอัทธมกาสิเถรีก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีนางเป็นนางคณิกาที่มีค่าตัวแพงเท่ากับภาษีครึ่งหนึ่งของแคว้นกาสิ เมื่อได้ฟังธรรมจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทูลขอพระพุทธเจ้าออกบวช พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีโดยวิธีทุเตนะอุปสัมปทา (การบวชผ่านทูต) กระบวนการบรรลุนิพพานของพระอัทธมกาสิเถรี มีดังนี้

1. นางอัทธมกาสิมีจิตศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้ไปเข้าเฝ้าพระศาสดาเพื่อฟังพระธรรมเทศนา ที่พระองค์เทศน์โปรดพุทธบริษัทชาวแคว้นกาสิ นางน้อมจิตเป็นสมาธิแน่วแน่ตั้งใจฟังพระธรรมเทศนาด้วยความเคารพ พิจารณาตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์เกิดสติปัญญาเบื้องต้นเห็นต้นเหตุแห่งความทุกข์ กามะกิเลส และต้นเหตุที่หน่อเนื่องในใจตนเองจึงอยากพ้นทุกข์

2. นางได้ทูลขอพระศาสดาเพื่อขออุปสมบทเป็นภิกษุณี พระพุทธองค์ได้ทรงอนุญาตให้บวชด้วยวิธีทุเตนะอุปสัมปทา เมื่อบวชแล้วพระอัทธมกาสิเถรีได้ปฏิบัติเจริญกายคตานุสสติกรรมฐานด้วยความพากเพียรจนจิตสงบตั้งมั่นเกิดฌานเป็นเครื่องหยั่งรู้ ยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐานพิจารณาถึงรูปกายอันไม่งามเต็มไปด้วยของสกปรก ไม่เที่ยง พิจารณารูปขันธ์อันเป็นทุกข์ เห็นความไม่จีรังแปรเปลี่ยนในพระไตรลักษณ์เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จิตเกิดความเบื่อหน่ายคล้ายกำหนดในรูป จิตรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง บรรลุพระอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4

3. ผลจากการบรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ของพระอัทธมกาสิเถรีนั้น พระเถรีเป็นผู้ชำนาญในอิทธิฤทธิ์ทั้งหลาย และในทิพโสตราตุ มีความชำนาญเจโตปริยญาณ ระบุพเนนิวาสนญาณและทิพยจักขุอันหมดจดพิเศษ มีอาสวะทั้งปวงสิ้นแล้ว มีญาณในอรรถะ ในธรรม ในนิรุตติ และในปฏิภาณ

3.3 สรุป

การบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาไม่มีข้อจำกัดในเรื่องเพศ วัย วรรณะ หรือสถานะของผู้ปฏิบัติ มนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลายต่างมีโอกาสที่จะบรรลุนิพพานได้เสมอกันหากปฏิบัติตามหลักของ

³⁷พ.เถรี.อ.54/54-56.

³⁸พ.อุป.อ.70/691.

พระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้นำประวัติเรื่องราวของพระพุทธสาวิกามาศึกษาในแง่มุมต่าง ๆ ของชีวิตที่ประสบทั้งความสุขและความทุกข์ยากต่าง ๆ จนสุดท้ายสามารถดับทุกข์ ดับกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงได้ อุปสมบทเป็นภิกษุณีบรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงคุณประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง พระพุทธสาวิกานำมาศึกษานี้มี 8 ท่าน คือ พระมหาปชาบดีโคตมี พระภัททากัจจानาเถรี พระรูปันหาเถรี พระกิสาโคตรมีเถรี พระปฐาจารย์เถรี พระอุบลวรรณาเถรี พระเขมาเถรี และพระอัทธมาเถรี โดยกระบวนการบรรลุนิพพานของพระพุทธสาวิกา สามารถสรุปได้ดังนี้

พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี เป็นภิกษุณีรูปแรกในบวรพระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้อุปสมบทได้ด้วยอาการยอมรับศีล 8 ประการ กระบวนการบรรลุนิพพานของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี มีดังนี้

1) การที่พระมหาปชาบดีโคตมีต้องยอมรับและปฏิบัติตามศีล 8 ประการอย่างเคร่งครัด นั้นด้วยทรงมีพระประสงค์ให้พระเถรีละคลายจากมานะทิฏฐิในตนเองลงก่อน ทั้งยังต้องเป็นคนว่านอนสอนง่าย มีชีวิตความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ดังนั้นศีล 8 ประการจึงเป็นเสมือนการเตรียมความพร้อมสภาพร่างกายและจิตใจก่อนบวช

2) เมื่อพระมหาปชาบดีโคตมีได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้ว ได้นำหลักธรรมะที่นำไปสู่การบรรลุนิพพานมาปฏิบัติ (โพธิปักขิยธรรม) เช่น หลักอิทธิบาท 4 โพชฌงค์ 7 มรรคมืองค์ 8 และหลักอริยสัจ 4 เป็นต้น มาปฏิบัติอย่างเคร่งครัด

3) พระมหาปชาบดีเถรีในขณะที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานได้ทำโยนิโสมนสิการในพระโอวาทและหลักอริยสัจ 4 กำหนดรู้ทุกข์ทั้งปวง เจริญมรรคมืองค์ 8 จนจิตเป็นสมาธิสงบตั้งมั่นแน่วแน่เกิดญาณเครื่องหยั่งรู้ควบคู่กับการเจริญวิปัสสนา จิตหลุดพ้นบรรลุนิพพานพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 สำเร็จวิชา 3 และอภิญญา 6

4) พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี มีพระชนม์ชีพดำรงสังขารได้ 120 ปีแล้วเข้าเฝ้าพระศาสดาทูลลาเข้าสู่นิพพาน พระพุทธเจ้าจึงทรงสถาปนาพระมหาปชาบดีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกา ผู้เป็นรัตตัญญู รู้ราตรีนาน

พระภัททากัจจानาเถรี พระนามเดิมคือพิมพาหรือยโสธรา เป็นพระชายาของเจ้าชายสิทธัตถะและเป็นพระราชมารดาของพระราหุลกุมาร เมื่ออุปสมบทแล้วได้ชื่อว่า พระภัททากัจจानาเถรี พระเถรีมีกระบวนการบรรลุนิพพานที่พอสรุปได้ดังนี้

1) พระภัททากัจจानาเถรีเป็นผู้มีความเพียรในการปฏิบัติมากได้น้อมนำเอาคำสอนของพระศาสดาไปประพฤติปฏิบัติด้วยความเคารพอย่างเคร่งครัด ทรงเจริญสมถกรรมฐานจนจิตสงบเกิดมานสมาบัติสามารถระลึกชาติได้ถึงสองโยชน์หนึ่งยังด้วยแสนกัปมีความชำนาญในอภิญญาทั้งหลายซึ่งเป็นผลจากการเจริญสมถภาวนาจนเกิดฌานชั้นสูง พระเถรียังได้น้อมนำเอาหลักธรรมต่างๆ มาพิจารณา

เพื่อยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐานจนเกิดปัญญาหยั่งรู้ในไตรลักษณ์ รู้เหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง รู้แจ้งในกองทุกข์ จิตหลุดพ้นบรรลुพระอรหัตตผลในที่สุด

2) พระสาวกของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าที่สามารถบรรลุอภิญญาใหญ่ระลึกชาติได้อสงไขยหนึ่งยิ่งด้วยแสนกัป มีด้วยกัน 4 องค์คือ พระอัครสาวก ๒ รูป พระพากุลเถระ พระนางภัททากัจจนาเถรี เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงสถาปนาพระเถรีนี้ไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกาผู้บรรลุอภิญญาใหญ่

พระรูปนันทาเถรี ก่อนอุปสมบทเป็นผู้ยินดีในรูปสิริโฉมอันงดงามของตน มีความมัวเมาในรูป กระบวนการบรรลุธรรมของพระรูปนันทาเถรี มีดังนี้

1) ครั้งแรกที่พระรูปนันทาเถรีได้เข้าเฝ้าฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์ พระเถรีได้ประจักษ์ว่าความงามของท่านไม่สามารถเทียบเท่ากับความงามของนางเนรมิตของพระศาสดาได้ จิตใจของพระเถรีเริ่มคลายจากมานะทิฐิความหลงในตัวตน เริ่มมีสมาธิจดจ่อพิจารณาถือเอารูปนางเนรมิตเป็นอารมณ์ จิตตั้งมั่นสงบเป็นสมาธิตามลำดับ

2) พระเถรีมีจิตที่ตั้งมั่นจดจ่อในอารมณ์เป็นสมาธิ ได้น้อมจิตของตนเจริญอสุภกรรมฐานพิจารณารูปของนางเนรมิตที่แปรเปลี่ยนไป จากวัยสาว เป็นวัยกลางคน เป็นวัยชรา สังขารรูปกายจากสวยสดงดงามกลายเป็นเหี่ยวเหี่ยว หลังค่อมงอ จนในที่สุดนอนกิ้งกือในอาจรม แล้วกลายเป็นกองกระดูก

3) พระเถรีได้ฟังโอวาทของพระศาสดาให้พิจารณาในกองกระดูก 300 ท่อน จึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาเกิดสติเกิดปัญญาเห็นแจ้งรู้จริงในความเสื่อมไปของสังขาร ว่าเน่าเปื่อยเป็นของสกปรก ไม่สวยไม่งาม เห็นความไม่จริงเที่ยงแท้ของสังขาร ละอนุสัยคือมานะทิฐิลงได้ ได้บรรลุสู่ความเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

4) พระเถรีได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 เป็นผู้มีความชำนาญในฤทธิ์ พระเถรีได้ปฏิบัติตามพระโอวาทของพระศาสดาเจริญในฌานแม้ในอริยาบถสี่คือ ยืน เดิน นั่ง นอน อยู่เสมอ ดังนั้นพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแต่งตั้งท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกา ผู้ยินดีในฌาน

พระกิสาคโคตมิเถรี ก่อนอุปสมบทนั้น นางได้รับความทุกข์เศร้าโศกเสียใจจากการสูญเสียลูกจนแทบจะเสียดชีวิต ซึ่งกระบวนการบรรลุธรรมของพระกิสาคโคตมิเถรี มีดังนี้

1) พระพุทธองค์ได้ทรงออกอุบายให้นางกิสาคโคตมิได้ออกเที่ยวหาเมล็ดพันธ์ผักกาดจากบ้านที่ไม่มีคนตายเพื่อนำมาช่วยชีวิตลูกของนาง นางหาไปทั่วหมู่บ้านก็ไม่สามารถหาได้ ทำให้นางได้สติครุ่นคิดได้ว่าแม้จะหาทั่วพระนครก็ไม่สามารถหาเมล็ดพันธ์ผักกาดจากบ้านที่ไม่มีคนตายได้ นางได้ประจักษ์ด้วยตนเองแล้วว่าความตายไม่ได้มีแต่เฉพาะลูกของนาง แต่ความตายเป็นของธรรมดาที่มีและเกิดขึ้นในโลก เมื่อนางได้สติและยอมรับว่าความตายเป็นของธรรมดาในโลก ทำให้นางคลายจาก

ความเศร้าโศกเสียใจลงได้และมีสติเกิดขึ้น นางจึงไม่ทรมานทรมายพุ่มพวยในความเสียใจนั้นแล้วไปเข้าเฝ้าพระพุทธรเจ้า

2) พระศาสดาทรงทราบว่านางก็สาโคตมีได้สติกลับคืนคลายจากความเศร้าโศกเสียใจลงได้แล้ว จึงทรงประทานโอวาทว่า “มฤตยูย่อมพาเอาารชน ผู้มัวเมาในลูกและสัตว์เลี้ยง ผู้มีใจข้องอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ ไปเหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาเอาชาวบ้านที่หลับไหลอยู่ไปฉะนั้น” นางได้น้อมจิตอันประกอบด้วยความศรัทธาพิจารณามรณานุสสติเป็นอารมณ์อย่างตั้งใจ ด้วยจิตอันเป็นสมาธิแน่วแน่มั่นในมรณานุสสติทำให้เกิดปัญญาในเบื้องต้นสามารถละความยึดมั่นหลงมัวเมาในความตายลงได้ ยอมรับกับความตายที่เกิดขึ้น จิตหลุดพ้นเบื้องต้นบรรลุโสดาปัตติผลในขณะนั้นเอง

3) เมื่อนางก็สาโคตมีบรรลุโสดาปัตติผลแล้วได้ทูลขออุปสมบท พระพุทธรองค์ทรงอนุญาตให้บวชในสำนักภิกษุณี พระก็สาโคตมีได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธรองค์เจริญมรณานุสสติด้วยโยนิโสมนสิการแล้วยกจิตสู่วิปัสสนาพิจารณาโอวาทที่พระศาสดาทรงประทานให้ ใคร่ครวญในอมตธรรมเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ความตายเป็นธรรมดาของสรรพสัตว์ไม่อาจหนีพ้นได้ สรรพสิ่งล้วนมีสภาพไม่เที่ยง บังคับบัญชาไม่ได้ พิจารณาไปมาจิตหลุดพ้นจากอภิสภาบรรลุพระอรหันต์ในที่สุด

4) พระก็สาโคตมีเถรีบรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 ด้วย คือ ญาณในอรรถธรรม นิรุตติ ปฏิภาณ และเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตราตุ รู้จิตผู้อื่น รู้บุพเพนิวาสญาณ มีทิพยจักขุ

พระปฎาจารย์เถรี เป็นภิกษุณีผู้เลิศในด้านทรงพระวินัย ก่อนที่ท่านจะอุปสมบทนั้น ชีวิตของท่านต้องเผชิญกับความทุกข์ ความเศร้าโศก ความพลัดพรากจากบุคคลที่ตนรักไม่ว่าจะเป็นบิดามารดา สามี และบุตรก็ตาม เมื่อได้อุปสมบทก็ได้บรรลุพระอรหันต์ตผล กระบวนการบรรลุธรรมของพระปฎาจารย์เถรีพอสรุปได้ดังนี้

1) นางปฎาจารย์ได้ฟังธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงเรื่องสังสารวัฏ ทำให้นางปฎาจารย์คลายจากความโศกเศร้าลงได้ จิตใจเริ่มสงบมีสติตั้งใจฟังพระธรรมเทศนา พระพุทธรเจ้าทรงแสดงธรรมต่อในเรื่องของศีลอันเป็นบาทฐานของการประพฤติปฏิบัติเพื่อการพ้นทุกข์จากนั้นทรงแสดงอนามตธรรมธรรมที่ไม่ตาย (นิพพาน) ทำให้นางปฎาจารย์เกิดปัญญาเห็นความจริงในเบื้องต้นละความยึดมั่นถือมั่น (สังโยชน์เบื้องต้น) ได้ ได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุโสดาปัตติผล

2) เมื่อนางปฎาจารย์ได้รับพุทธานุญาตให้อุปสมบทแล้ว ก็ได้ปฏิบัติตนอยู่ในพระวินัยและเจริญวิปัสสนากรรมฐานอย่างเคร่งครัดโดยได้ตั้งจิตเป็นสมาธิกำหนดเอาน้ำ (อาโป) เป็นอารมณ์กสิณจนจิตสงบตั้งมั่นอยู่ในฌาน แล้วกำหนดสติยักจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณามรณานุสสติพิจารณาถึงความไม่เที่ยงในวัยทั้งสามโดยยกอุบายว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ตายเสียในปฐมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งแรกตายเสียในมัชฌิมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งที่สองที่ไปไกลกว่าครั้งแรก ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มีเหมือนน้ำ

ที่รดครั้งที่สามซึ่งไปได้ไกลกว่าครั้งที่สองนั้นเสียอีก จิตพิจารณาถึงสภาวะความไม่เที่ยง สรรพสัตว์ทั้งหลายล้วนมีความตายเป็นธรรมดา เห็นความเสื่อมไปของชั้น 5 เห็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้แจ้งตามความเป็นจริง หลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วย ปฏิสัมภีทา 4

3) พระปฎาจารย์เถรีได้กระทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดาได้เป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสธธาตุดูรู้จิตตวิชชา รู้บุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุ ทำอาสวะให้สิ้นไปหมด เป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มีมลทิน เป็นผู้เล่าเรียนพระวินัยทั้งหมดในสำนักของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงสถาปนาให้พระปฎาจารย์เถรีเป็นผู้เลิศในฝ่ายภิกษุณีผู้ทรงพระวินัย

พระอุบลวรรณาเถรี บวชเป็นพระภิกษุณีก็เพราะนางเป็นหญิงสาวที่มีรูปร่างงดงาม เป็นที่หมายปองของชายหนุ่มทั้งหลาย จนทำให้บิดาของท่านสับสนไม่รู้จะยกให้ใครดี บิดาจึงให้นางไปบวชเป็นภิกษุณีในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อนางบวชแล้วก็ได้บรรลุธรรม โดยกระบวนการบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี มีดังนี้

1) พระอุบลวรรณาเถรีเริ่มจากการมองที่เปลวประทีป เป็นการมองโดยใช้ปัญญาพิจารณาน้อมไปในธรรมอย่างมีสติ

2) พระอุบลวรรณาเถรีใช้เปลวประทีปเป็นอารมณ์เพ่งจนจิตเกิดสมาธิตั้งมั่นในเตโชกสิณ เป็นอารมณ์ให้ญาณจากนั้นใช้ญาณเป็นบาทฐานในการน้อมจิตสู่วิปัสสนา พิจารณาความแปรปรวนของเปลวไฟจิตเกิดปัญญาเห็นความไม่เที่ยงจึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาญาณ น้อมนำเอาอาการติดดับของเปลวประทีปเป็นอารมณ์ พิจารณาจนเห็นพระไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เพราะบังคับบัญชาไม่ได้ จิตเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งเห็นจริงสภาวะธรรม ในที่สุดท่านก็สามารถบรรลุอรหัตผล

3) การบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ท่านเป็นเอตทัคคะทางด้านมฤตีมักฝ่ายภิกษุณี เช่นเดียวกับพระโมคคัลลานะที่มีฤทธิ์มากฝ่ายพระภิกษุ การบรรลุธรรมของท่านทั้งสองเริ่มจากสมถกรรมฐานก่อนด้วยกันทั้งคู่ คือ พระอุบลวรรณาเถรีใช้เตโชกสิณ (ไฟ) ส่วนพระโมคคัลลานะใช้อาโลกกสิณ (แสงสว่าง) จะสังเกตเห็นว่าท่านที่บรรลุธรรมโดยใช้สมถกรรมฐานเป็นตัวนำแล้วจึงใช้วิปัสสนากรรมฐาน เมื่อบรรลุธรรมแล้วจะได้วิชา 3 หรืออภิญญา 6 ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการบรรลุธรรม

พระเขมาเถรี ก่อนอุปสมบทพระนางเป็นมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร กษัตริย์แคว้นมคธ พระนางมีสิริโฉมงดงาม ผิวขาวหมดยดเป็นผู้หลงใหลในความงามของตนรักสวยรักงาม พระนางได้ทูลขอพระบรมราชานุญาตจากพระสวามีแล้วบวชเป็นภิกษุณี โดยกระบวนการบรรลุธรรมของพระเขมาเถรี มีดังนี้

1) ครั้งแรกที่พระนางเขมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ พระนางได้ทรงทอดพระเนตรเห็นเทพอัปสรผู้นั้นมีความงามยิ่งกว่าตนเองนัก จิตได้สติคลายความทิฐิลงพิจารณาถึงความงามของนางเทพอัปสรนั้นอย่างใจจดใจจ่อจนจิตเกิดสมาธิแน่วแน่มิมีความงามเป็นอารมณ์

2) ขณะที่พระนางเขมาจิตจ่อเอาความงามของนางเทพอัปสรเป็นอารมณ์นั้น พระศาสดาทรงใช้พุทธฤทธิ์บันดาลให้นางเทพอัปสรนั้นจากสาวสวย เริ่มแก่ลงสู่ชัฒมิวัย ถึงปัจฉิมวัยแล้ว ฟันหัก ผมหงอก หนังเหี่ยว ล้มกลิ้งลงพร้อมกัณฑ์ปวดไอบตาล ด้วยกำลังจิตที่มีสมาธิเมื่อพระนางทอดพระเนตรเห็นดังนั้น จิตได้สติพิจารณาใคร่ครวญถึงความไม่เที่ยงแห่งกองสังขาร

3) พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบว่าพระนางเขมาจิตมีสมาธิแน่วแน่มิได้สติคลายจากความลุ่มหลงในความงามได้จึงทรงประทานโอวาทให้เห็นภัยกามราคะและความลุ่มหลงในรูปอันมีสภาพไม่เที่ยงแปรเปลี่ยน พระนางเขมาพิจารณาตามเห็นความเป็นจริงถึงสภาพร่างกายอันสกปรก ย่อมน่าเบื่อ แปรปรวน จิตตั้งมั่นสงบในอนุสสุกรรมฐาน แล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณากายคตานุสสติกรรมฐานทั้งภายในภายนอก เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง มีความเบื่อหน่าย รังเกียจในรูปเห็นว่าสังขารเป็นทุกข์ ละมานะทิฐิทั้งปวงลงได้ จิตหลุดพ้นบรรลอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 ทั้งที่ยังเป็นคฤหัสถ์

4) เมื่อพระเขมาได้อุปสมบทแล้วได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจนเป็นผู้แตกฉานในวิสุทธิทั้งหลาย แกล้วกล้าในกถาวัตถุ รู้จักนัยแห่งอภิธรรม เป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตราตุและเจโตปริยญาณ รู้ชัดบุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุให้บริสุทธิ์ มีญาณอันบริสุทธิ์ในอรรถะ ธรรมะ นิรุตติและปฏิภาณ อยู่ด้วยผลสุข นิพพานสุข เป็นผู้มียุญญามาก พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงสถาปนาพระเขมาเถรีนั้นไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะผู้มีปัญญามาก เป็นเลิศของภิกษุณีสาวิกาผู้มีปัญญามากและเป็นอัครสาวิกาฝ่ายขวา

พระอัทธมาสีเถรี ก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้นนางเป็นนางคณิกาของแคว้นกาสิ เมื่อได้ฟังธรรมจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทูลขอพระพุทธเจ้าออกบวช พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีโดยวิธีทุเตนะอุปสัมปทา (การบวชผ่านทูต) กระบวนการบรรลุธรรมของพระอัทธมาสีเถรี มีดังนี้

1) นางอัทธมาสีได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระศาสดา นางน้อมจิตเป็นสมาธิแน่วแน่มิพิจารณาตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์เกิดสติปัญญาเบื้องต้นเห็นต้นเหตุแห่งความทุกข์ กามะกิเลส และตัณหาที่หน่อเนื่องในใจตนเองจึงอยากพ้นทุกข์

2) นางได้ทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุณี พระพุทธองค์ได้ทรงอนุญาตให้บวชด้วยวิธีทุเตนะอุปสัมปทา เมื่อบวชแล้วพระอัทธมาสีเถรีได้ปฏิบัติเจริญกายคตานุสสติกรรมฐานจนจิตสงบตั้งมั่นเกิดฉานเป็นเครื่องหยั่งรู้ ยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐานพิจารณาถึงรูปกายอันไม่งามเต็มไปด้วยของสกปรก ไม่เที่ยง พิจารณารูปขันธ์อันเป็นทุกข์ เห็นความไม่จีรังแปรเปลี่ยนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

จิตเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดในรูป จิตรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ บรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วย
ปฏิบัติสมาธิ 4

3) ผลจากการบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ของพระเถรีนั้น พระเถรีเป็นผู้ชำนาญในอิทธิฤทธิ์
ทั้งหลาย และในทิพโสธชาติ มีความชำนาญเจโตปริยญาณ รู้อุปเพนิวาสนญาณและทิพยจักขุอันหมด
จดวิเศษ มีอาสวะทั้งปวงสิ้นแล้ว มีญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ และในปฏิภาณ

บทที่ 4

วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

พระพุทธรูปสาวิกาที่ได้บรรลุนิยามหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา นั้น ทุกท่านล้วนเป็นบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่และธำรงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสามารถสถิตยสถาพรดำรงคงอยู่ได้มาจนถึงปัจจุบันได้นั้น กระบวนการบรรลุนิยามของพระพุทธรูปสาวิกาทุกท่านล้วนแตกต่างกัน ก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีบางท่านต้องประสบกับความทุกข์ เศร้าโศก การสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รัก บางท่านมีเวทมนตร์ในรูปความงามของตนเอง บางท่านเป็นนางคณิกา เป็นต้น อุปสรรคต่างๆ เหล่านี้ได้ถูกกำจัดลงด้วยเพราะการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจนเกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งแทงตลอดในทุกข์ ในกิเลสทั้งปวง กระทำถึงที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น จนจิตหลุดพ้นไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก การวิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยได้นำพระพุทธรูปสาวิกาจำนวน 8 ท่านมาวิเคราะห์ถึงกระบวนการบรรลุนิยามเป็นรายบุคคล โดยได้กำหนดกรอบและหัวข้อที่ใช้ในการวิเคราะห์ไว้ดังนี้

1. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

- 1.1 ลักษณะของการบรรลุนิยาม
- 1.2 เหตุแห่งการบรรลุนิยาม
- 1.3 หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิยาม
- 1.4 องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุนิยาม
- 1.5 วิธีปฏิบัติของการบรรลุนิยาม
- 1.6 ระดับและผลแห่งการบรรลุนิยาม

2. ประโยชน์และคุณค่าของกระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

3. สรุป

4.1 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

การวิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยได้นำข้อความที่ปรากฏในอรรถกถาแปลพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา อรรถกถาแปลพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน และ อรรถกถาแปลพระสูตรตันตปิฎก องคุตตนิคาย เอกนิปาต มาวิเคราะห์บนพื้นฐานข้อมูลในงานวิจัยนี้เท่าที่จำเป็นเพื่อให้เกิดความสอดคล้องถูกต้องของงานวิจัย

4.1.1 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี

พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีเป็นภิกษุณีรูปแรกในพระบวรพุทธศาสนา ที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้อุปสมบทได้โดยต้องยอมรับครุธรรม 8 ประการก่อน ภายหลังได้บรรลุพระอรหันต์ผลพร้อม

ด้วยปฏิสัมพันธ์ 4 สำเร็จวิชา 3 และอภิญญา 6 ประเด็นน่าสนใจที่ใช้วิเคราะห์การบรรลุธรรมของพระเถรี มีดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุธรรม พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้บรรลุพระอรหัตตผลนั้นสามารถวิเคราะห์ได้ว่า พระเถรีได้บรรลุธรรมจิตหลุดพ้นจากอวิชชาได้ด้วย เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ ธรรมตาของผู้บรรลุอรหัตตผลนั้น จะต้องได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตตินี้ครบทั้งสองอย่างทุกคน ดังบาลีว่า “เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป จึงทำให้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไม่มีอาสวะในปัจจุบันนี้ทีเดียว” เจโตวิมุตติเป็นผลของสมณะกล่าวคือ ผู้ปฏิบัติเจริญสมถกรรมฐานจนจิตสงบแนบแน่นได้ฌานสมาบัติ ส่วนปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนากกล่าวคือ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง รู้พระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนจิตหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสได้ คำคูนี่แสดงให้เห็นว่าสมณะและวิปัสสนา จะต้องมาควบคู่กันแม้ในขั้นผล เช่นเดียวกับในขั้นมรรค จึงจะเป็นวิมุตติที่สมบูรณ์ที่เรียกว่า นิสสรณวิมุตติ อันเป็นความหลุดพ้นที่เป็นภาวะหลุดรอดปลอดโปร่ง คือภาวะแห่งความเป็นอิสระ ที่ผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้วประสบอยู่ ชื่นชมหรือเสวยรสอยู่ ซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่นๆ ได้ด้วยดีต่อไป ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นนิพพาน

2. เหตุแห่งการบรรลุธรรม การที่บุคคลจะบรรลุธรรมได้นั้น ในเบื้องต้นบุคคลนั้นต้องเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ คือมีความเห็นที่ถูกต้องก่อน พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีก่อนอุปสมบทนั้น พระนางเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ มีความศรัทธา เคารพรัก และเชื่อมั่นในคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างมาก จนได้ตัดสินใจขออุปสมบทเป็นภิกษุณี ฉะนั้นการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยการทำโยนิโสมนสิการจึงทำให้พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้บรรลุธรรมได้โดยง่าย กล่าวคือเมื่อพระเถรีได้ฟังพระโอวาทลักษณะการตัดสินใจพระธรรมวินัย 8 ประการ คือธรรมที่ประกอบสัตว์ไว้ในทุกข์ 8 และธรรมนำออกจากทุกข์ 8 เมื่อพระเถรีน้อมจิตพิจารณาตามย่อมนำใจในอรรถและธรรม จึงเกิดปราโมทย์ เกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ การที่จิตมีสมาธินั้นย่อมเป็นคุณต่อการเจริญสมถกรรมฐานอย่างมาก พระเถรีจึงมีจิตที่สงบระงับจากนิวรณ์ทั้งปวงจนจิตเกิดฌานสมาบัติอันเป็นผลของการปฏิบัติสมถกรรมฐาน การได้ฟังธรรมแล้วน้อมนำเอาคำสอนของพระพุทธเจ้ามาพิจารณาร่วมกับการภาวนาจึงเป็นสาเหตุของการบรรลุธรรมของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี

3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม ศีลเป็นหลักพื้นฐานที่ผู้ปฏิบัติธรรมทุกคนพึงสำรวมรักษา วาจาให้เรียบร้อยก่อนที่จะปฏิบัติหลักธรรมในหมวดอื่นๆ พระมหาปชาบดีโคตมีก่อนอุปสมบทได้ปฏิบัติตนเป็นผู้เคร่งครัดสำรวมกาย วาจา เรียบร้อยก่อนจะเดินทางไปขออุปสมบทกับพระศาสดาได้ปลงผม นุ่งห่มผ้าเยี่ยงภิกษุ แสดงถึงความมุ่งมั่นในการที่จะประพฤติปฏิบัติตนอย่างเช่นนักรบวช เมื่อได้รับครุธรรม 8 ประการอุปสมบทแล้ว ได้ปรารถนาความเพียร ซึ่งความเพียรนี้จะเห็นได้ว่า

เป็นสิ่งสำคัญที่มีอยู่ในแทบจะทุกหลักธรรม การปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลสนั้นต้องอาศัยความเพียรอย่างยิ่งยวด ฉะนั้นความเพียรจึงเป็นหลักธรรมที่มีอยู่ในหลักสัมมัปปธาน 4 คือเพียรในการละความชั่วมุ่งทำแต่ความดี ความเพียรอยู่ในหลักอิทธิบาท 4 คือ วิริยะเป็นความเพียรเพื่อให้บรรลุเป้าหมายความสำเร็จ ความเพียรในหลักอินทรี 5 คือ วิริยอินทรี อินทรีคือวิริยะ เป็นความเพียรในการทำกุศล ละอกุศล ความเพียรในพละ 5 คือ วิริยะพละ ความเพียรในโพชฌงค์ 7 คือ วิริยสัมโพชฌงค์เป็นความเพียรเพื่อเผากิเลส ความเพียรในมรรคมืองค์ 8 คือ สัมมาวายามะ การปรารถนาความเพียรประกอบด้วยใจในกุศลธรรม พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีเป็นผู้มีใจเด็ดเดี่ยว มีความตั้งใจบากบั่นมั่นคงเป็นนิตยอดทนต่อความยากลำบาก เป็นผู้ใฝ่รู้สอดส่องในธรรม ระวังรักษาสติสำรวมกาย วาจา ใจอยู่ตลอด มีความอิมเมปิติในการเจริญภาวนา ซึ่งคุณธรรมในโพธิปักขิยธรรมเหล่านี้สามารถสรุปรวมเป็นประเด็นหลักธรรมที่พระมหาปชาบดีโคตมีประพฤติปฏิบัติอยู่ได้แก่ หลักของสัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรี 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมืองค์ 8 เหล่านี้ล้วนเป็นหลักธรรมที่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้ใช้ในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเพื่อทำโลกุตตรธรรมให้ประจักษ์แก่ตนเอง

4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะขอวิเคราะห์ถึงส่วนที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม 2 ประเด็นใหญ่ คือ หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม และขั้นตอนการบรรลุธรรมของพระอริยบุคคล

หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม นอกจากหลักธรรมที่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้ใช้ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมดังกล่าวมาแล้วนั้น พระเถรียังได้ใช้หลักธรรมอื่นๆ ส่งเสริมการบรรลุธรรมของท่านด้วยได้แก่ หลักสังโยชน์ 10 และหลักอริยสัจ 4 สังโยชน์เป็นหลักสำคัญที่ใช้เป็นเกณฑ์แบ่งระดับการบรรลุธรรม การที่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรียอมรับครุธรรม 8 ประการก่อนอุปสมบทนั้นทำให้พระเถรีละสังโยชน์ในเบื้องต้นได้ เป็นต้นว่าทำลายความยึดมั่นในตัวตนออกได้ ความลึกลับสงสัยในคำสอนย่อมไม่เกิดขึ้น ทั้งยังยึดมั่นในการทรงศีลอย่างเคร่งครัด ละความเย่อหยิ่งทงตนว่าเป็นพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้า เมื่ออุปสมบทแล้วประพฤติปฏิบัติธรรมเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานทำให้พระเถรีละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีก เป็นต้นว่า ความกำหนัดในกามคุณ ความคิดร้าย ขัดเคือง ความฟุ้งซ่าน ความหลงติดใจในรูปฌาน อรูปฌาน และสามารถกำจัดความไม่รู้ตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะคือไม่รู้อริยสัจ 4 ได้ จนที่สุดได้กำจัดละสังโยชน์ทั้ง 10 ประการลงได้ ส่วนหลักอริยสัจ 4 นั้นพระเถรีได้กล่าวไว้ว่า “หม่อมฉันกำหนดรู้ทุกข์ทั้งปวงแล้ว เผาตัดมหานั่นเป็นเหตุแห่งทุกข์ให้เหือดแห้งแล้ว ได้เจริญมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ได้บรรลุนิโรธแล้ว วิชชา 3 แมื่ก็บรรลุแล้ว โดยลำดับ คำสอนของพระพุทธเจ้าแม่ได้ทำเสร็จแล้ว คุณวิเศษเหล่านี้คือปฏิสัมภิทา 4 วิโมกข์ 8 และอภิญญา 6 แม่ทำให้แจ้งแล้ว คำสอนของพระพุทธเจ้า แม่ได้ทำเสร็จแล้ว” ดังนั้นความเป็นพระอรหันต์จึงบังเกิดขึ้นแก่พระเถรีด้วยหลักธรรมที่ส่งเสริมการบรรลุธรรมดังกล่าว

ขั้นตอนการบรรลุลุทธิธรรมของพระอริยบุคคล การที่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้บรรลุลุทธิธรรมหรือหัตถผลนั้นย่อมต้องผ่านขั้นตอนการเป็นพระอริยบุคคล ทั้ง 4 ประเภทก่อน ซึ่งการบรรลุลุทธิธรรมเป็นอริยบุคคลนั้นต้องเป็นไปทีละขั้นตอนโดยแต่ละขั้นตอนเป็นไปตามสังโยชน์ที่ละได้เริ่มจากขั้นที่ 1 พระโสดาบัน ขั้นที่ 2 พระสกทาคามี ขั้นตอนที่ 3 พระอนาคามี และขั้นตอนที่ 4 พระอรหันต์ สำหรับพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีผู้วิจัยได้ศึกษาค้นพบเพียงแต่ว่าท่านได้บรรลุลุทธิธรรมหรือหัตถผลไม่มีรายละเอียดว่าแต่ละขั้นตอนท่านบรรลุอย่างไร ใช้นานานเท่าใด จึงนำมาวิเคราะห์เทียบเคียงกับการบรรลุโลกุตตรธรรม 9 ซึ่งปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค สรุปว่าการบรรลุลุทธิธรรมของพระอริยบุคคลทุกท่านในระดับเดียวกันมีขั้นตอนความเป็นอริยบุคคลเหมือนกันทุกท่าน ต่างกันก็แต่เพียงคุณวิเศษที่ท่านบรรลุเท่านั้น

5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุลุทธิธรรม วิเคราะห์ได้ว่าพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้น้อมนำเอาวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมด้วยวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐานที่มีวิปัสสนากรรมฐานควบคู่กันไป หรือเรียกว่า ยุคนทสมถวิปัสสนา กล่าวคือเมื่อพระเถรีละอุทัจจะจึงเกิดสมาธิประคับประคองจิตให้มีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน มินิโรธเป็นอารมณ์ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกันเป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกันด้วยความเป็นอารมณ์ จึงกล่าวได้ว่าเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานคู่กันไปด้วยความเป็นอารมณ์ มรรค ผลย่อมเกิดย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

6. ระดับและผลแห่งการบรรลุลุทธิธรรม พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีท่านได้บรรลุโลกุตตรธรรม 9 คือบรรลุลุทธิธรรมหรือหัตถผล มีพระนิพพานเป็นที่สุด ท่านได้ทำถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ทำกิจทั้งปวงจบสิ้นแล้วดังที่ท่านได้ทูลขอลาณิพพานต่อพระพุทธเจ้า “หม่อมฉันกำหนดรู้ทุกข์ทั้งปวงแล้ว เฝ้าตมหาอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ให้เหือดแห้งแล้ว ได้เจริญมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ได้บรรลุนิโรธแล้ว วิชชา 3 แมื่ก็บรรลุแล้วโดยลำดับ คำสอนของพระพุทธเจ้าแม่ได้ทำเสร็จแล้ว คุณวิเศษเหล่านี้คือปฏิสัมภิทา 4 วิโมกข์ 8 และอภิญญา 6 แม่ทำให้แจ้งแล้ว คำสอนของพระพุทธเจ้า แม่ได้ทำเสร็จแล้ว.....ครั้งนั้นพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีถวายบังคมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว เหาะขึ้นไปสู่อัมพรแสดงฤทธิ์เป็นอันมากตามพระพุทธานุญาต....”

ส่วนผลจากการบรรลุลุทธิธรรมนั้นเป็นคุณวิเศษที่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้ปฏิบัติสมถกรรมฐานจนได้ฌานสมาบัติจนถึงอรุณมานจึงทำให้สามารถแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ พระเถรีได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทูปัตโตคือพระอรหันต์ที่ทรงคุณวิเศษเฉพาะ 4 ประการ คือ อตถปฏิสัมภิทา ความแตกฉานในมรรค ธัมมปฏิสัมภิทา ความแตกฉานในเหตุ นิรุตติปฏิสัมภิทา ความแตกฉานในภาษาและถ้อยคำ และปฏิภาณปฏิสัมภิทา ความแตกฉานในปฏิภาณ นอกเหนือจากคุณวิเศษนี้แล้วพระเถรียังบรรลุวิชชา 3 และ อภิญญา 6 อีกด้วยคือสามารถแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้อีกมากมาย ดังเช่นตอนที่พระพุทธเจ้ามีพุทธานุญาตให้พระเถรีแสดงฤทธิ์ก่อนจะนิพพาน คือ “เนรมิตองค์เดียวเป็นหลายองค์ก็ได้ หลายองค์เป็นองค์เดียวกันก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ ทะลุฝากำแพงภูเขาไปได้ไม่

ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นต่ำลงแม้นในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้ ทำภูเขาสิเนรุให้เป็นคัน พลิกมหาปฐพีพร้อมด้วยรากทำให้เป็นตัวร่วม กัณฑ์เดินจงกรมในอากาศทำโลกให้เป็นคว้นประหนึ่งเวลาอาทิตย์ 6 ดวงอุทัยขึ้น และทำโลกนั้นให้เคลื่อนด้วยพวงดอกไม้ตาข่ายเหมือนคล้องพวงดอกไม้ไวยอดเขาคุณธรร.....เนรมิตเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยบริษัท ณ พื้นนภากาศ แสดงให้เป็นครุฑ คชสาร ราชสีห์ ต่างบันลือเสียงกึกก้องอยู่ องค์เดียวเนรมิตให้เป็นคณะภิกษุณีนับไม่ถ้วน แล้วก็อันตรธานกลับเป็นองค์เดียว”

4.1.2 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิพพานของพระภิกษุท้าวจางานาเถรี

พระภิกษุท้าวจางานาเถรี พระนามเต็ม พระนางพิมพา พระชายาเจ้าชายสิทธัตถะ และเป็นพระมารดาของพระราหุล พระเถรีได้อุปสมบทในคราวเดียวกับที่พระมหาปชาบดีโคตมีอุปสมบท พระภิกษุท้าวจางานาเถรีได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นภิกษุณีผู้เลิศทางมหาอภิญา การบรรลุนิพพานของพระภิกษุท้าวจางานาเถรีนั้นไม่ปรากฏรายละเอียดในพระสูตรต้นตอปฏิภนมากนักกล่าวแต่เพียงว่าพระเถรีบรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระเถรีเป็นผู้ชำระชานาญในอภิญาทั้งหลาย นั่งขัดสมาธิครั้งเดียว ระลึกชาติได้ถึงสองโยชน์หนึ่งยั้งด้วยแสงกับโดยการระลึกถึงครั้งเดียว ผู้วิจัยจึงวิเคราะห์ด้วยข้อมูลที่มีโดยเทียบเคียงจากการบรรลุนิพพานของพระเถรีรูปอื่น ฉะนั้นกระบวนการบรรลุนิพพานของพระภิกษุท้าวจางานาเถรีที่นำมาวิเคราะห์ มีดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุนิพพาน พระภิกษุท้าวจางานาเถรีบรรลุพระอรหัตตผลนั้นกล่าวได้ว่าพระเถรีได้ปฏิบัติธรรมเจริญกรรมฐานทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานจนบรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เมื่อได้บรรลุทั้งสองอย่างแล้วจึงถึงพร้อมด้วยความเป็นพระอรหัตตผลบริสุทธิ์บริบูรณ์

2. เหตุแห่งการบรรลุนิพพาน พระภิกษุท้าวจางานาเถรีเมื่ออุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้วพากเพียรในการประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาแล้วจึงบรรลุพระอรหัตตผลในภายหลัง ผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่า พระเถรีได้ทรงจำนำคำสอนของพระศาสดาไปพิจารณาใคร่ครวญจนเกิดปัญญารู้แจ้งในคำสอนประกอบกับการปฏิบัติทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานจึงทำให้พระเถรีบรรลุพระอรหัตตได้ในเวลาต่อมา ดังนั้นเหตุแห่งการบรรลุนิพพานของพระเถรีเกิดจากการพิจารณาธรรม แล้วนำไปพิจารณาตรึกตรองปฏิบัติตาม

3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิพพาน การปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนานั้น นอกจากจะรู้วิธีการปฏิบัติ และมีองค์ประกอบอื่นๆ ที่ครบถ้วนแล้วก็ตาม สิ่งที่มีความสำคัญซึ่งจะละเลยไม่ได้คือการมีหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิพพาน เพราะหลักธรรมจะเป็นเหมือนประทีปนำทางไปสู่ความสำเร็จ พระอรหันต์ทุกคนล้วนยึดถือและปฏิบัติตามหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิพพานทั้งนั้น พระภิกษุท้าวจางานาเถรีก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีได้ประพฤติปฏิบัติตนอย่างนักบวชแสดงถึง

ความรักเคารพศรัทธาในพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่น นุ่งห่มผ้ากาสาเย เสวยพระกระยาหารหนเดียว บรรทมบนเตียงน้อยที่ซึ่งด้วยแผ่นผ้า เว้นจากของหอม เป็นต้น เมื่ออุปสมบทแล้วก็พากเพียรเจริญกรรมฐาน รักษาศีลพระวินัยอย่างเคร่งครัด วิเคราะห์ได้ว่าหลักธรรมที่พระเถรีใช้ปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรมนั้นได้แก่ สัมมัตถะ 4 อิทธิบาท 4 และมรรคมืองค์ 8

4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะวิเคราะห์เฉพาะหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม กล่าวคือ การที่พระภิกษุทากัจจานาเถรีได้บรรลุพระอรหัตผลด้วยหลักสัมมัตถะ 4 อิทธิบาท 4 และมรรคมืองค์ 8 นั้น หลักธรรมส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมที่เกี่ยวข้องคือ หลักสังโยชน์ และ อริยสัจ 4 โดยเฉพาะอริยสัจ 4 นั้นครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนาและการที่พระภิกษุทากัจจานาเถรีอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้น นอกจากจะมีความเคารพศรัทธาในพระพุทธเจ้าแล้ว นัยหนึ่งต้องการแสวงหาความสุขที่แท้จริงเป็นการดับทุกข์ดับกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปตามคำสอนของพระศาสดาเพื่อเข้าสู่นิพพาน

5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรม การปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของพระภิกษุทากัจจานาเถรีนั้น วิเคราะห์ได้ว่าใช้วิธี วิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือ สมถบุพพังคมวิปัสสนา กล่าวคือพระเถรีเป็นผู้ชำนาญในอภิญญาทั้งหลาย การที่ผู้ปฏิบัติจะมีความสามารถชำนาญในอภิญญาได้นั้นต้องมีการเจริญสมถกรรมฐานจนบรรลุภูมิตั้งรูปธรรมและอรุณภูมิตั้งรูปธรรมถึงขั้นสูงสุดแล้วจึงยกจิตสู่วิปัสสนากรรมฐานเจริญอริยสัจ 4 เห็นพระไตรลักษณ์ จึงจะสามารถบรรลุพระอรหัตผลได้

6. ระดับและผลแห่งการบรรลุธรรม ระดับของการบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้น พิจารณาจากการละสังโยชน์ของผู้ปฏิบัติว่าสามารถละได้มากน้อยเพียงไร กรณีของพระภิกษุทากัจจานาเถรีนี้ท่านได้บรรลุพระอรหัตผล แสดงถึงว่าอวิชา กิเลส ตัณหา อุปาทาน ทั้งปวงได้ถูกกำจัดราบคาบอย่างเด็ดขาดแล้ว เป็นผู้สะอาด บริสุทธิ์ หม่อมลทินใดๆ จิตเป็นอิสระหลุดพ้นจากอาสวะแล้วมีพระนิพพานเป็นที่พึ่งที่ไป ฉะนั้นสังโยชน์ 10 จึงไม่คงเหลือในความเป็นพระอรหัตผลแน่นอน

ผลแห่งการบรรลุธรรม นอกจากความเป็นพระอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภี 4 ที่พระภิกษุทากัจจานาเถรีได้บรรลุแล้ว การทรงคุณพิเศษที่เป็นผลจากการเจริญสมถกรรมฐานจนจิตเกิดภูมิตั้งรูปธรรมนั้นจึงบังเกิดขึ้น ซึ่งแล้วแต่การปฏิบัติของผู้ปฏิบัติกันๆ ดังนั้นคุณพิเศษของพระอรหันต์แต่ละองค์อาจจะไม่เหมือนกัน หรือเหมือนกันก็ได้ พระภิกษุทากัจจานาเถรีได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศทางมหาอภิญญา พระเถรีชำนาญในอภิญญาทั้งหลาย นั่งขัดสมาธิครั้งเดียว ระลึกชาติได้ถึงอสงไขยหนึ่งยังด้วยแสนกัปโดยการระลึกถึงครั้งเดียว วิเคราะห์ได้ว่า ความทรงคุณพิเศษที่พระเถรีได้บรรลุนั้นน่าจะครบทั้งหมดกล่าวคือ วิชา 3 และ อภิญญา 6 ดังนั้นความเป็นพระอรหันต์ของพระเถรีจึงสามารถเป็นได้ตั้งแต่ พระอรหันต์ประเภทเตววิโช ฉฬภิญโญ และปฏิสัมภีทัปปัตโต และพระเถรีเป็นผู้ได้เข้าถึงซึ่งสุอุปาทิเสสนิพพาน

4.1.3 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระรูปนันทาเถรี

พระรูปนันทาเถรีเป็นภิกษุณีที่ได้รับสถาปนาจากพระพุทธเจ้าให้เป็นเอตทัคคะผู้เป็นเลิศกว่าภิกษุณีผู้อื่นที่ยิ่งในฉาน กระบวนการบรรลุนิยามของพระเถรีที่นำมาวิเคราะห์มีดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุนิยาม พระรูปนันทาเถรีเดิมเป็นผู้หลงใหลในความงามของตน เป็นคนรักสวยรักงามเมื่อได้ฟังพระโอวาทจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าประกอบกับการพิจารณาความเสื่อมไปของสังขารของนางเนรมิตได้ดวงตาเห็นธรรมจิตสงบละสักกายทิฐิรู้แจ้งไตรลักษณ์สุดท้ายบรรลุนิยามอรหัตตผล ดังนั้นการบรรลุนิยามอรหัตตผลของพระเถรีเกิดจากการได้บรรลุนิยามวิมุตติก่อนแล้วจึงยกจิตด้วยปัญญาญาณพิจารณาพระไตรลักษณ์ถึงความไม่เที่ยงของสังขารบรรลุนิยามวิมุตติในภายหลังสำเร็จเป็นพระอรหัตตผล กล่าวคือความเป็นพระอรหัตตผลนั้นต้องบรรลุนิยามวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งสองอย่าง

2. เหตุแห่งการบรรลุนิยาม พระรูปนันทาเถรีได้พิจารณาความแปรเปลี่ยนไปของสังขาร ความงามของนางเนรมิตที่ถวายงานพระพุทธเจ้าอยู่จิตละคลายความยึดมั่นตัวตนลงได้ประกอบกับได้ฟังพระโอวาทของพระพุทธเจ้าให้พิจารณาถึงความเสื่อมไปของสังขาร ทำให้พระเถรีได้สติจิตเกิดสมาธิ พิจารณาโดยแยกกายเห็นเป็นจริงรู้เท่าทันอารมณ์ตนเองเป็นสัมมาทิฐิน้อมรับพระโอวาทของพระพุทธเจ้าด้วยจิตอันสงบเข้าใจในอรรถในธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเกิดปราโมทย์ เกิดปีติ กายสงบจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ จึงเป็นเหตุที่ทำให้พระเถรีสามารถบรรลุนิยามได้ในเวลาต่อมา

3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิยาม การอุปสมบทเป็นภิกษุณีนี้นอกจากต้องยอมรับปฏิบัติธรรม 8 ประการแล้วยังต้องตั้งมั่นอยู่ในสิกขาบท 311 ข้อ ซึ่งถือเป็นกรอบพระวินัยของการรักษากาย วาจา ใจให้เรียบร้อยดีงามแล้ว ส่วนหนึ่งยังเป็นการลดละทิฐิมานะของสตรีที่จะมาอุปสมบทด้วยเพราะโดยธรรมดาแล้วสตรีมักจะมี ความซับซ้อนยุ่งยากในการทำใจให้สงบได้มากกว่าบุรุษ เมื่ออุปสมบทแล้วต้องเคร่งครัดในการรักษาพระวินัยอาจเป็นมูลเหตุหนึ่งที่ทำให้ภิกษุณีเมื่อปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาแล้วสามารถบรรลุนิยามได้ง่ายขึ้น หลักธรรมที่พระรูปนันทาเถรีใช้ในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิยามนั้นศึกษาพบว่าท่านใช้หลักสติปัฏฐาน 4 โดยเอาอสุภกรรมฐานมาเป็นบาทฐานในการเจริญสมถกรรมฐานก่อนแล้วใช้หลักสติปัฏฐาน 4 พิจารณากำหนดสติตามรู้ อารมณ์รูป นามที่เกิดขึ้น ซึ่งสติปัฏฐาน 4 นี้ถือเป็นทางสายเอก เอกายนมรรค เป็นทางปฏิบัติเฉพาะในพระพุทธศาสนาเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อดับทุกข์ เพื่อบรรลุนิยามธรรมดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นแล ส่วนหลักธรรมอื่นๆ ผู้วิจัยไม่ค้นพบแต่ในหลักโพธิปักขิยธรรม 37 นั้น ถ้าผู้ปฏิบัติปฏิบัติในหลักธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งได้ก็เท่ากับว่าได้ปฏิบัติครบทุกหมวดในหลักโพธิปักขิยธรรมนั่นเองจึงสรุปได้ว่าพระรูปนันทาเถรีใช้หลักสติปัฏฐาน 4 ปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิยาม

4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุนิยาม การบรรลุนิยามนั้นสามารถเกิดขึ้นได้ในบุคคลที่มีองค์ประกอบ 2 อย่าง คือ ไม่เป็นอกัปปบุคคลและเป็นผู้มีสติปัญญา

สามารถแนะนำได้เท่านั้น ซึ่งองค์ประกอบทั้ง 2 นี้ ผู้วิจัยจะไม่นำมาวิเคราะห์เนื่องจากเป็นคุณสมบัติที่พระเถรีทุกรูปที่ผู้วิจัยนำมาศึกษานั้นมีครบถ้วนทุกรูปแล้ว จึงขอกว่าเฉพาะในส่วนของหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรมของพระรูปนั้นทาเถรี ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

หลักธรรมที่ส่งเสริมให้พระรูปนั้นทาเถรีบรรลุธรรมได้นั้นมี 2 หลักธรรม คือ หลักสังโยชน์ และหลักอริยสัจ 4 ซึ่งผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่าการที่พระรูปนั้นทาเถรีเจริญอสุภกรรมฐานเป็นอารมณ์ก่อนจะไปเจริญสติปัฏฐาน 4 นั้นแสดงให้เห็นว่าหลักสังโยชน์ 10 เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเพราะแต่เดิมพระรูปนั้นทาเป็นบุคคลผู้หลงใหลในรูป ในความงาม เมื่อได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณาความแปรเปลี่ยนไปของสังขารความงามของนางเนรมิตที่ถวายงานพระพุทธเจ้าอยู่ทำให้จิตละคลายความยึดมั่นตัวตนลง ถือนิมิตความไม่เที่ยงของสังขารนั้นเป็นอารมณ์ ทำให้คลายจากความกำหนัดในรูป ความเย่อหยิ่งในตนลงจนจิตเป็นสมาธิ ละความลึกลับสงสัย ความฟุ้งซ่าน ความไม่รู้จริงลงได้จนจิตสงบเข้าสู่ฌานและอรุณญาณได้ อีกทั้งพระเถรียังพิจารณาในกองสังขารอันไม่เที่ยงเนาเปื่อยสกปรกดูจขาศพเข้าใจถึงสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ เป็นเหตุแห่งทุกข์ ซึ่งเป็นหลักของอริยสัจ 4 จนพระเถรีรู้แจ้งเห็นตามความเป็นจริงบรรลุพระอรหันต์ได้นั้น ฉะนั้นหลักสังโยชน์และหลักอริยสัจ 4 จึงเป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมของพระรูปนั้นทาเถรี

5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรมของพระรูปนั้นทาเถรีที่ใช้นี้วิเคราะห์ได้ว่าเป็นวิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้าหรือ เรียกว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนา โดยในสุดตันตนิทเทศอธิบายไว้ว่า “ผู้ปฏิบัติมีจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะเป็นสมาธิ ชื่อว่าวิปัสสนาเนื่องจากมีสภาวะเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้นเป็นไตรลักษณ์ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นเหตุให้สมณะเกิดก่อนและวิปัสสนาเกิดทีหลัง” กล่าวคือ พระรูปนั้นทาเถรีได้น้อมจิตพิจารณาถึงรูปสังขารของนางเนรมิตที่แปรเปลี่ยนไปเป็นอสุภกรรมฐานอารมณ์ จิตของพระเถรีสงบระงับจากนิวรณ์ทั้งหลายมีจิตเป็นเอกัคคตารมณ์เป็นการเจริญสมถกรรมฐานเบื้องต้นก่อนที่พระเถรีจะยกจิตพิจารณาในรูปกายสังขารที่เป็นนครแห่งกองกระดูกอันฉาบด้วยเนื้อและเลือดเป็นที่ตั้งแห่งขรามรณะ มานะ และ มกษะอันเป็นวิปัสสนากรรมฐานจนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งในไตรลักษณ์ รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงจิตหลุดพ้นบรรลุเป็นพระอรหันต์ผลในที่สุด

6. ระดับและผลแห่งการบรรลุธรรม ระดับการบรรลุธรรมนั้นใช้หลักสังโยชน์ในการแบ่ง คือจากระดับต้นที่เรียกว่าโสดาบันนั้นต้องละสังโยชน์ 3 ได้ก่อนจึงจะเป็นพระโสดาบันได้ ส่วนในระดับอื่นๆ นั้นได้กล่าวรายละเอียดไว้ในหัวข้อระดับของการบรรลุธรรมแล้ว ผู้ปฏิบัติที่จะบรรลุพระอรหันต์ได้นั้นจะต้องปฏิบัติโดยละสังโยชน์ 10 ไปตามลำดับเป็น พระสกทาคามี พระอนาคามี จนสุดท้ายละสังโยชน์ 10 ได้หมดจดจึงจะเป็นพระอรหันต์ พระรูปนั้นทาเถรีก็เช่นกันบรรลุพระอรหันต์ได้ก็ต้องผ่านระดับต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้นผู้วิจัยจะขอกว่าในส่วนของผลแห่งการบรรลุธรรมของพระรูปนั้น

ทาเถรี เพราะผลแห่งการบรรลุธรรมซึ่งหมายถึงการทรงคุณวิเศษของพระอรหันต์แต่ละองค์นั้นย่อมแตกต่างกันจึงเป็นประเด็นที่จะขอนำมากล่าว

ผลแห่งการบรรลุธรรมของพระรูปนั้นทาเถรีนั้นหลังจากท่านบรรลุพระอรหันต์แล้วมีกล่าวไว้ว่า “ท่านได้เป็นผู้มีความชำนาญในฤทธิ์ และในทิพโสตาต เป็นผู้มีความชำนาญในเจโตปริยญาณ รู้ปุพเพนิวาสญาณ และทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ มีอาสวะทั้งปวงสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่มิได้มี ข้าแต่พระมหาวิระ หม่อมฉันมีญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติและปฏิภาณ เกิดขึ้นในสำนักของพระองค์ หม่อมฉันเผากิเลสแล้ว ฯลฯ หม่อมฉันปฏิบัติคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว” แสดงให้เห็นว่านอกจากพระรูปนั้นทาเถรีจะบรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภทา 4 (เรียกพระอรหันต์ประเภทนี้ว่า ปฏิสัมภทัปัตโต คือ มีญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติและปฏิภาณ) แล้วยังบรรลุอภิญญา 6 ด้วย กล่าวคือ 1. ขำนาญในฤทธิ์ 2. มีทิพโสตา 3. มีเจโตปริยญาณ 4. มีปุพเพนิวาสญาณ 5. มีทิพจักขุ และ 6. มีอาสวักขยาญาณ (ทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้น)

4.1.4 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุธรรมของพระกิสาคโคตมีเถรี

พระกิสาคโคตมีเถรีเป็นภิกษุณีที่บรรลุพระอรหันต์ได้โดยการผ่านชีวิตที่ต้องเผชิญกับความระทมขมขื่นทุกข์โศกเศร้าในการสูญเสียบุตรอันเป็นที่รักไป การวิเคราะห์กระบวนการบรรลุธรรมของพระเถรีมีประเด็นที่สามารถวิเคราะห์ได้ดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุธรรม ก่อนที่พระกิสาคโคตมีเถรีจะได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภทานั้น พระเถรีได้บรรลุโสดาปัตติผลก่อนจะอุปสมบทเป็นภิกษุณี วิเคราะห์ได้ว่านางกิสาคโคตมีได้เจริญสมถกรรมฐานโดยใช้มรณานุสสติกรรมฐานเป็นอารมณ์ จิตสงบตั้งมั่นในอารมณ์ฌานบรรลุวิขัมภณวิมุตติ ต่อมาได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีได้ประพฤติปฏิบัติตามพระโอวาทพิจารณาธรรมานุสสติแล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐานเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งในพระไตรลักษณ์เห็นว่าสรรพสัตว์ทั้งหลายล้วนเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไปเป็นธรรมดา สรรพสัตว์ล้วนมีความตายเป็นที่สุดไม่สามารถหลีกเลี่ยงไปได้เมื่อพิจารณาอย่างนั้นจิตหลุดพ้นได้บรรลุปัญญาวิมุตติ สำเร็จพระอรหันต์ผล

2. เหตุแห่งการบรรลุธรรม เหตุที่พระพุทธองค์ได้ออกอุบายให้นางกิสาคโคตมีไปหาแม่ลิต พันธุ์ฝักกาดจากบ้านที่ไม่มีคนตายมาจึงจะสามารถช่วยชุบชีวิตบุตรของนางได้นั้น ด้วยประสงค์จะทำให้นางได้สติก่อนที่จะประทอนพระโอวาท เนื่องจากตอนนั้นนางยังเสียใจมาก ยังไม่ยอมรับความเป็นจริงในความตายของบุตรตน เมื่อนางหาแม่ลิตพันธุ์ฝักกาดไม่ได้ จิตใจเริ่มตระหนักรู้ว่าไม่มีบ้านใดที่ไม่มีคนตาย ความตายเป็นของทุกคน จิตของนางจึงได้สติคลายจากความโศกเศร้าลงแล้วไปเข้าเฝ้าพระศาสดา พระพุทธองค์ทรงทราบว่าจิตของนางพร้อมที่จะรับคำสอนจึงประทอนพระโอวาทให้นางว่า “มฤตยูย่อมพาเอาารชน ผู้มัวเมาในโลกและสัตว์เลี้ยง ผู้มีใจข้องอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ ไปเหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาเอาชาวบ้านที่หลับไหลอยู่ไปฉะนั้น” นางได้ตั้งจิตพิจารณาตามเอามรณานุสสติเป็นอารมณ์กรรมฐาน จิตสงบแนบแน่นตั้งในอารมณ์ฌาน บรรลุพระโสดาปัตติผลในเบื้องต้นและกาลต่อมายกจิต

สู่วิปัสสนาพิจารณาถึงความตายของสรรพสัตว์ทั้งหลายล้วนเป็นของธรรมดาของทุกชีวิตจิตหลุดพ้น บรรลุพระอรหัตผลในภายหลัง กล่าวโดยสรุปเหตุที่ทำให้พระกัศิณโคตมิเถรีบรรลุธรรมได้นั้นเพราะได้ฟังธรรมจากพระศาสดาแล้วโยนิโสมนสิการน้อมนำไปปฏิบัติจนบรรลุธรรม

3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมของพระกัศิณโคตมิเถรีนั้น ผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่าพระกัศิณโคตมิเถรีใช้หลักอินทรีย์ 5 และมรรคมงคล 8 ในการบรรลุธรรม เนื่องจากในตอนแรกนั้นนางกัศิณโคตมิประสบกับความเศร้าเสียใจที่สูญเสียบุตรไปจนนางแทบจะกลายเป็นคนเสียสติ พระพุทธองค์ได้ทรงออกอุบายให้นางไปหาแม่ลัดพันธุ้ฝึกภาคจากบ้านที่ไม่มีคนตาย นางหาจนทั่วพระนครก็หาไม่ได้ จึงได้สติคิดว่าความตายเป็นของทุกคน ไม่ได้มีเฉพาะแต่บุตรของนาง การได้สติกลับคืนมานี่เองทำให้นางกลับไปเข้าเฝ้าพระศาสดาด้วยความศรัทธาในอุบายที่ทรงสอนนาง พระพุทธองค์จึงทรงประทานพระโอวาท นางได้น้อมจิตพิจารณาตามพระโอวาท จิตสงบเกิดสมาธิเกิดปัญญารู้เหตุแห่งทุกข์ นางได้เพียรพยายามในการระงับจิตให้เป็นกุศล ละอกุศลทั้งปวงจนได้บรรลุโสดาปัตติผล ต่อมาเมื่อได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้ว พระกัศิณโคตมิเถรีได้ประพฤติปฏิบัติตามพระโอวาทรักษาพระวินัยอย่างเคร่งครัดเป็นผู้มีสัมมาทิฐิประพฤติชอบในการดำรงออกจากกามปรารถนาคความเพียรจนเกิดปัญญาเห็นจริงในอริยสัจ 4 หลุดพ้นเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม โดยทั่วไปองค์ประกอบที่มีส่วนสำคัญในกระบวนการบรรลุธรรมจะกล่าวถึง 2 ประเด็น คือ 1. ตัวบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม และ 2. หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม ประเด็นแรกเมื่อกล่าวถึงตัวผู้ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้น ต้องเป็นบุคคลที่ไม่มีคุณสมบัติต้องห้าม หรือเป็นอภัพบุคคล อีกประการบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้นต้องเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถแนะนำได้ ในประเด็นนี้นางกัศิณโคตมิเป็นบุคคลหนึ่งที่สามารถวิเคราะห์ได้อย่างชัดเจนว่าเป็นผู้มีปัญญาสามารถแนะนำสั่งสอนได้กล่าวคือ เมื่อตอนที่นางออกเที่ยวหาแม่ลัดพันธุ้ฝึกภาคจากบ้านที่ไม่มีคนตาย นางไม่สามารถหาได้จึงกลับไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงประทานโอวาทให้นางพิจารณาถึงความหลงมัวเมาในความตาย นางได้พิจารณาตามเกิดปัญญาบรรลุโสดาปัตติผลในขณะนั่นเอง แสดงให้เห็นว่านางกัศิณโคตมิเป็นผู้มีปัญญาสามารถแนะนำสั่งสอนได้เปรียบดังบุคคลจำพวก อุคฆฏิตัญญู ดุจดอกบัวจะบานในวันนี้ ฉะนั้นนางกัศิณโคตมิจึงมีองค์ประกอบครบถ้วนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม ประเด็นที่สอง หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม ผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่าหลักสังโยชน์ และหลักอริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมการบรรลุธรรมของพระกัศิณโคตมิเถรี กล่าวคือ หลังจากที่นางได้ฟังพระโอวาทของพระพุทธเจ้าแล้วทำให้นางละความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน ในตัวเขาตัวเราลง ไม่หลงมัวเมาในความตายของบุตร วิจิกิจฉา ความไม่ลังเลสงสัยในคำสอนของพระพุทธเจ้า ไม่สงสัยในอริยสัจ 4 สัตถ์พตปรามาส ความเชื่อมั่นในศีล ในการรักษาศีล เมื่อนางบรรลุโสดาปัตติผลแล้วจึงได้ทูลขอพระศาสดาอุปสมบทเป็นภิกษุณี ส่วนหลักอริยสัจ 4 นั้นเกิดขึ้นเมื่อนางได้พิจารณาตามพระโอวาททำให้เห็นถึง

ความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นอนิจจตาธรรมทำให้เกิดสมาธิเกิดสติปัญญาารู้แจ้งเห็นจริงในกองทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ธรรมเป็นที่ดับทุกข์และข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์

5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุดูธรรมของพระกัศยปโคตมีเถรีนั้น สามารถวิเคราะห์ได้ว่าพระเถรีใช้หลักวิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือเรียกว่า สมณปุพพังคมวิปัสสนา หลังจากที่นางกัศยปโคตมีได้สติกลับคืนมาคลายจากความเศร้าโศกหลงใต้อ่าง ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ประทานโอวาททำให้นางตั้งจิตพิจารณาตามเอามรณานุสติเป็นอารมณ์กรรมฐาน จิตสงบแนบแน่นตั้งในอารมณ์ฌานแล้วทำให้ละสังโยชน์เบื้องต้นได้แล้วจึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณาถึงความตายของสรรพสัตว์ ใคร่ครวญในพระไตรลักษณ์ เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดปัญญาญาณรู้แจ้งเห็นตามความเป็นจริงจิตหลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสทั้งปวง ฉะนั้นวิธีการปฏิบัติของพระเถรีดังกล่าวจึงจัดอยู่ในวิธีปฏิบัติหลักวิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า

6. ระดับและผลแห่งการบรรลุดูธรรมของพระกัศยปโคตมีเถรี ในช่วงแรกก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้นนางกัศยปโคตมีได้บรรลุพระโสดาปัตติผลก่อน วิเคราะห์ได้ว่าเป็นการบรรลุดูธรรมโดยการละสังโยชน์ 3 ได้อย่างเด็ดขาดกล่าวคือ สามารถละสักกายทิฏฐิ ความยึดมั่นในตนในเขาในเราลงได้มองเห็นสภาพตามความเป็นจริงว่าสัตว์ทั้งหลายล้วนประกอบด้วยชั้น 5 มาประชุมรวมตัวกัน ทำให้นางกัศยปโคตมีเห็นว่าความตายเป็นของธรรมดาคู่กับโลกไม่ได้มีเฉพาะกับลูกของนาง วิจิกิจฉา คือความลังเลสงสัยในอริยสัจ 4 ในคำสอนของพระพุทธเจ้า ทำให้รู้เหตุแห่งทุกข์ วิธีดับทุกข์ สิ้นพตปราสาท คือเชื่อในการประทุติปฏิบัติตนให้อยู่ในศีล การรักษาศีล ต่อมาเมื่อนางกัศยปโคตมีได้อุปสมบทได้ทำที่สุดแห่งทุกข์ให้สิ้นไปบรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 เป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทูปัตโต เป็นภาวะสิ้นภพสิ้นชาติด้วยสุอุปาทิเสสนิพพาน

สำหรับผลแห่งการบรรลุดูธรรมของพระกัศยปโคตมีเถรีนั้น นอกจากจะบรรลุพร้อมปฏิสัมภิทา 4 คือ ญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ และปฏิภาณแล้ว พระเถรียังทรงคุณวิเศษบรรลุอภิญญา 6 จากการปฏิบัติสมถกรรมฐานด้วยคือเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตราตุ รู้จิตผู้อื่น รู้บุพเพนิวาสญาณ มีทิพยจักขุ และมีอัสวักขยาญาณทำอาสวะให้สิ้นไปหมดไปด้วย

4.1.5 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุดูธรรมของพระปฎาจารย์เถรี

พระปฎาจารย์เถรีเป็นภิกษุณีที่มีเรื่องราวชีวิตประวัติที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง เนื่องจากชีวิตก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้นเป็นชีวิตที่แสนแร้นทิด ได้รับทุกข์เวทนาทางใจสูญเสียสามี บุตร พ่อและแม่ไม่มีบ้านที่จะอยู่อาศัย นางเศร้าโศกเสียใจจนไม่สามารถครองสติตนเองได้ กลายเป็นหญิงบ้าสติฟั่นเฟือน เตี้ยวร้องไห้ เตี้ยวหัวเราะ เดินท่องไปโดยไร้จุดหมาย ไร้เสื้อผ้าอาภรณ์ปกปิด เมื่อได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้วบรรลุพระอรหัตตผล ได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นภิกษุณีผู้เลิศทางพระวินัย กระบวนการบรรลุดูธรรมของพระเถรีที่ผู้วิจัยนำมาวิเคราะห์มีดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุธรรม นางปฐมาจาราได้บรรลุพระโสดาปัตติผลจากการที่ได้น้อมจิตเป็นสมาธิตั้งมั่นฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้า นั้น สามารถวิเคราะห์ได้ว่านางปฐมาจารามีสมาธิจิตที่แน่วแน่ตั้งมั่นเป็นอารมณ์เดียวจนจิตสามารถบรรลุวิกรมวิมุตติซึ่งเป็นโลกีย์วิมุตติอยู่ อำนาจสมาธิทำให้จิตสามารถข่มระงับกิเลสได้จนเกิดมานสมาบัติ ต่อมาเมื่อนางได้อุปสมบทเป็นภิกษุณี พระปฐมาจาราเถรีได้พากเพียรในการปฏิบัติสมาธิโดยกำหนดเอาน้ำ (อาโป) เป็นอารมณ์กสิณ จนจิตสงบตั้งมั่นอยู่ในฌาน แล้วกำหนดสติยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณามรณานุสสติพิจารณาถึงความไม่เที่ยงในวัยทั้งสามโดยยกอุบายว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ตายเสียในวัยที่ต่างก็เหมือนน้ำที่รดลงในแต่ละครั้งจนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งในพระไตรลักษณ์และอริยสัจ 4 ดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิงเป็นการบรรลุปัญญาวิมุตติ เมื่อบรรลุทั้งเจตวิมุตติและปัญญาวิมุตติแล้วความเป็นพระอรหันต์จึงบังเกิดแก่พระปฐมาจาราเถรี

2. เหตุแห่งการบรรลุธรรม บุคคลผู้ที่จะสามารถบรรลุธรรมได้นั้นในเบื้องต้นต้องเป็นผู้มีสัมมาทิฐิเกิดขึ้นก่อน ครั้งแรกที่นางปฐมาจาราได้เข้าไปใกล้ที่ประทับของพระพุทธเจ้า ขณะที่พระองค์กำลังแสดงธรรมอยู่นั้น พระพุทธองค์ทรงทอดพระเนตรเห็นและทราบด้วยพระญาณแห่งอรหัตตผลของนางจึงตรัสว่า “จงกลับได้สติเถิดน้องหญิง” ด้วยพุทธานุภาพทำให้นางได้สติกลับคืนมาเกิดความละอายที่ตนไม่ได้นุ่งห่มผ้าอาภรณ์ จากนั้นพระพุทธองค์ได้แสดงธรรมแก่นางจนนางบรรลุโสดาปัตติผล และเมื่ออุปสมบทแล้วพระพุทธองค์ก็ได้แสดงธรรมโปรดอีกทำให้พระปฐมาจาราเถรีบรรลุอรหัตตผลในที่สุด ฉะนั้นเหตุแห่งการบรรลุธรรมของพระปฐมาจาราเถรีนั้นเกิดจากการที่พระเถรีได้โยนิโสมนสิการน้อมจิตตั้งใจฟังพระสัทธรรมเทศนาของพระพุทธองค์จนจิตมีสมาธิสงบตั้งมั่นในอารมณ์เดียวเกิดปัญญาญาณบรรลุธรรมได้ในที่สุด

3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมของพระปฐมาจาราเถรี การบรรลุธรรมของพระปฐมาจาราเถรีทั้งในคราวที่ยังไม่ได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีและคราวที่อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้วก็ตาม วิเคราะห์ได้ว่าพระเถรีได้ใช้หลักสัมมัปปธาน 4 และ สติปัฏฐาน 4 เป็นหลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมสัมมัปปธาน 4 คือปรารภความเพียรเพื่อให้เข้าถึงความสำเร็จ ได้แก่ สังวรปธาน เพียรไม่ให้บาปเกิดขึ้น ปหานปธาน เพียรระงับจิตให้ตั้งมั่นเพื่อละอกุศลธรรม ภาวนापธาน เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิด และ อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นให้ตั้งมั่นไม่เสื่อมถอย ส่วนสติปัฏฐาน 4 นั้น พระเถรีได้กำหนดเออริยสัจ 4 เป็นอารมณ์ในการเจริญธรรมานุสสนา สติปัฏฐานจนจิตตั้งมั่นเกิดปัญญาญาณแล้วก็จะละลายความยึดมั่นที่เกิดขึ้นรู้แจ้งเห็นจริงในพระไตรลักษณ์

4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม องค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรมของพระปฐมาจาราเถรีนี้ ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ในประเด็นหลักเพียงประเด็นเดียวคือ หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม การที่พระปฐมาจาราเถรีได้บรรลุพระโสดาปัตติผลในเบื้องต้นขณะที่ยังไม่ได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีและในกาลต่อมาได้บรรลุพระอรหัตตผลเมื่อ

อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้วนั้น วิเคราะห์ได้จากข้อความที่พระเถรกล่าวไว้ว่า “ข้าพเจ้ามีศีลบริสุทธิ์ดี ชื่อว่าไม่เกียจคร้าน เพราะเป็นผู้ปรารถนาความเพียร และชื่อว่าไม่ฟุ้งซ่าน เพราะเป็นผู้มีจิตตั้งมั่นดีในภายใน กระทำคำสั่งสอนของพระศาสดา กล่าวคือเจริญกรรมฐานที่มีสี่จะ 4 เป็นอารมณ์ เหตุไรจะไม่ประสบ คือบรรลุพระนิพพานเล่า ก็พระเถรครั้นคิดอย่างนี้แล้ว กระทำอยู่ซึ่งกรรมในวิปัสสนา” พระเถรได้นำเอาหลักอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรคมาเจริญในวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อใช้เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมเพื่อทำให้เกิดปัญญาสามารถพิจารณาเข้าใจในทุกข์ทั้งปวงที่เกิดขึ้นตลอดจนวิธีการที่จะดับทุกข์ด้วย

ขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม เป็นหลักการที่พระอริยบุคคลทุกท่านจะต้องผ่านขั้นตอนนี้ ซึ่งขึ้นอยู่กับสังโยชน์ที่ผู้ปฏิบัติสามารถลดละได้เท่าใด โดยหลักกว้างๆ เบื้องต้น คือ ขั้นตอนที่ 1 ต้องละสังโยชน์ 3 กล่าวคือ ละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาสให้ได้จึงจะได้เป็นพระอริยบุคคลระดับโสดาบัน ในระดับนี้มีทั้งโสดาปัตติมรรคและโสดาปัตติผล ซึ่งพระปฎาจารย์เถรได้บรรลุขั้นตอนนี้เป็นพระโสดาปัตติผลในคราวที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าตอนที่ยังไม่ได้อุปสมบทเป็นภิกษุณี เมื่ออุปสมบทแล้วภายหลังพระเถรได้บรรลุพระอรหัตตผลซึ่งเป็นขั้นตอนที่ 4 ที่พระเถรได้ทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และสามารถกำจัดสังโยชน์ 10 อันได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ อวิชชาให้หมดไปสิ้นไปได้โดยเด็ดขาด ถือว่าเป็นผู้หมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง

5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรม การที่พระปฎาจารย์เถรได้บรรลุพระอรหัตตผลนั้นมีวิธีการปฏิบัติของการบรรลุธรรมที่สามารถวิเคราะห์ได้ว่าเป็นการปฏิบัติวิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือ สมถปุพพังคมวิปัสสนา กล่าวคือ พระเถรได้เจริญสมถกรรมฐานโดยใช้น้ำเป็นอารมณ์ (อาโปกสิณ) จนจิตเป็นสมาธิสงบตั้งมั่นในนิมิตเป็นเอกัคคตารมณ์ พระเถรได้เอาสมถอารมณีนี้นี้เป็นบาทฐานเพื่อกำหนดสติยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาโดยการพิจารณามรณานุสสติ พิจารณาถึงความไม่เที่ยงในวัยทั้งสามจนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งในพระไตรลักษณ์และอริยสัจ 4 ได้ทำที่สุดแห่งทุกข์ทั้งหลายให้สิ้นไปหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง จะเห็นได้ว่าเป็นการปฏิบัติในการบรรลุธรรมที่มีสมณะนำหน้าวิปัสสนา หรือ สมถปุพพังคมวิปัสสนา

6. ระดับและผลแห่งการบรรลุธรรม ก่อนที่นางปฎาจารย์จะอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้นนางได้บรรลุโสดาปัตติผลจากการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมแก่นางว่า “สัจจะ ธรรมะ อหิงสา สัจญมมะ และทมะ มีอยู่ในผู้ใด พระอริยะทั้งหลายย่อมคบผู้นั้น นั่นเป็นอนามตธรรม ธรรมที่ไม่ตาย (นิพพาน) ในโลกบัณฑิตรู้ใจความข้อนี้แล้ว สำรวมในศีล พึงรีบเร่งชำระทางไปพระนิพพานทีเดียว” วิเคราะห์ได้ว่าโดยรวมพระศาสดาทรงมีพระประสงค์ว่าเมื่อนางปฎาจารย์ได้สติคลายจากความทุกข์แล้วนางจึงศรัทธาตั้งมั่นเพื่อที่จะรักษาตนด้วยการสำรวมอินทรีย์รักษากาย วาจา ใจให้สงบจากความทุกข์ฟุ้งซ่านโดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น รู้สภาวะธรรมตามจริงไม่หลงยึดตัวตน จึงทำให้นางบรรลุพระโสดา

ปัตติผล ต่อมานางได้ทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุณี เมื่ออุปสมบทแล้วได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานจน บรรลุพระอรหัตตผล เป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทูปัตโต เป็นผู้เข้าถึงซึ่งสุภาทิเสสนิพพาน

ผลแห่งการบรรลุธรรม หมายถึงคุณวิเศษที่พระภูษาจาราเถรีได้บรรลุอยู่นั้นนอกจาก ปฏิสัมภิทา 4 แล้ว พระเถรีได้บรรลุอุภยญาณ 6 ด้วยซึ่งพระเถรีได้เจริญสมถกรรมฐานเอาน้ำเป็นนิมิต (อาโปกสิณ) จนจิตสามารถบรรลุฌานและอรุปรมาณได้ กล่าวคือเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตราตุ รั้ปรจิตตวิชชา รั้ปุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุ ทำอาสวะให้สิ้นไปหมดไป (อาสวัคชาญาณ)

4.1.6 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี

พระอุบลวรรณาเถรี เป็นสตรีที่มีความงามผิวพรรณงดงามดุจบัวขาว เป็นที่หมายปองแก่ บุรุษทั้งหลาย พระเถรีตัดสินใจอุปสมบทเพราะไม่ต้องการจะแต่งงานกับบุรุษใด เมื่ออุปสมบทเป็น ภิกษุณีแล้วได้ปฏิบัติสมถกรรมจนบรรลุพระอรหัตตผล พระเถรีเป็นภิกษุณีที่ได้รับการยกย่องจากพระ ศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์มาก และเป็นอัครสาวิกาเบื้องซ้ายของ พระพุทธเจ้า กระบวนการบรรลุธรรมของพระเถรีสามารถวิเคราะห์ได้ในประเด็นดังต่อไปนี้

1. ลักษณะของการบรรลุธรรม เป็นธรรมดาที่การบรรลุธรรมเป็นพระอรหัตตผลนั้นผู้ปฏิบัติ จะต้องปฏิบัติธรรมทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน โดยจะปฏิบัติควบคู่กันไปหรือปฏิบัติแต่ ละอย่างก่อนหลังกันก็ตาม ผลสุดท้ายคือต้องบรรลุในกรรมฐานทั้งสองกล่าวคือสมถกรรมฐานต้อง บรรลุเจโตวิมุตติ วิปัสสนากรรมฐานต้องบรรลุปัญญาวิมุตติจึงจะทำให้การบรรลุพระอรหัตตผลบริสุทธิ สมบูรณ์ พระอุบลวรรณาเถรีได้ปฏิบัติเจริญสมถภาวนาโดยการน้อมเอานิมิตที่เปลวประทีปเพ่งเตโช กสิณเป็นอารมณ์สมถกรรมฐานจนจิตแนบแน่นสงบนิ่งบังเกิดฌานสมาบัติบรรลุเจโตวิมุตติ แล้ว พิจารณาเห็นการติดดับของดวงไฟเป็นความแปรเปลี่ยนไปของแสงไฟ จึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา กรรมฐานบรรลุปัญญาวิมุตติ ฉะนั้นการบรรลุพระอรหัตตผลของพระเถรีจึงบริสุทธิสมบูรณ์เป็นพระ อรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทูปัตโต มีสุภาทิเสสนิพพานเป็นเป้าหมาย

2. เหตุแห่งการบรรลุธรรม ปกติการบรรลุธรรมโดยทั่วไปมักเกิดจากเหตุที่ได้ฟังพระธรรม เทศนาจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วน้อมจิตไปตามคำสอนจนจิตตั้งมั่นสงบเป็นสมาธิ แต่เหตุ แห่งการบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นแตกต่างจากกรณีดังกล่าว กล่าวคือการที่พระเถรีบรรลุ ธรรมได้นั้นเหตุเกิดจากการพิจารณาธรรม ตรีกตรองใคร่ครวญธรรมที่เคยได้ฟังมาแล้วเข้าใจในอรรถ ในธรรมนั้นจึงเกิดปราโมทย์ เกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ ดังนั้นเหตุแห่งการบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรีคือการพิจารณาธรรม ซึ่งเหตุแห่งการบรรลุธรรมนั้นมีด้วยกัน 5 ประการ ได้แก่ การฟังธรรม การแสดงธรรม การสาธยาย ธรรม การพิจารณาธรรม และการภาวนา

3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม ผู้ปฏิบัติที่มีเป้าหมายเพื่อการบรรลุธรรมนั้นมีความ จำเป็นที่จะต้องน้อมนำเอาหลักธรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับ การบรรลุธรรมมาปฏิบัติเพื่อใช้เป็นแนวทาง

นำไปสู่ความสำเร็จนั้น พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักธรรมที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรมไว้ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติปฏิบัติตาม คือหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ซึ่งได้แก่ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โภชณงค์ 7 และมรรคมืองค์ 8 ผู้ปฏิบัติสามารถนำหลักธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งไปปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมได้ซึ่งมีผลเท่ากับได้ปฏิบัติตามหลักธรรมส่วนที่เหลือทั้งหมด การเลือกหลักธรรมไปปฏิบัตินั้นก็ขึ้นอยู่กับจริตของผู้ปฏิบัติเองไม่มีข้อกำหนดใดๆ การบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นท่านได้น้อมนำเอาหลักอภิชาติ 4 และมรรคมืองค์ 8 มาปฏิบัติตั้งข้อความที่ท่านกล่าวตอบโต้กับมารว่า “ท่านผู้เดียวจะทำอะไรเราได้ เรานั้นหายตัวได้ เข้าห้องท่านก็ได้ ยืนระหว่างคิ้วท่านก็ไม่เห็นเรา เราเป็นผู้ชำนาญในจิต อบรมอภิชาติอย่างดีแล้ว อภิญญา 6 เราก็ทำให้แจ้งแล้ว คำสอนของพระพุทธเจ้าเราก็ทำเสร็จแล้ว” พระเถรีพิจารณาถึงโทษและความเศร้าหมองของกามทั้งหลายมีตำร้ออกจากกามด้วยกามเป็นสิ่งชวนให้สลดใจจึงกล่าวข้อความว่า “ กามทั้งหลายไม่สะอาด กลิ่นเหม็น มีหนามมาก.....เราเห็นโทษกามทั้งหลาย เห็นเนกขัมมะเป็นทางเกษมปลอดภัยออกจากเรือนบวช ไม่มีเรือน”

4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม ในประเด็นนี้ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ในส่วนของหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี การบรรลุธรรมนั้นนอกจากจะต้องนำหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมคือ โพธิปักขิยธรรม 37 มาปฏิบัติแล้วนั้นยังมีหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมด้วยซึ่งถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติจะละเลยไม่ได้โดยรวมมีด้วยกัน 3 หลักธรรม ได้แก่ หลักสังโยชน์ หลักอริยสัจ 4 และหลักอภัยตนะ 12 ทั้งนี้สามารถนำหลักธรรมใดหลักธรรมหนึ่งมาปฏิบัติได้ซึ่งให้ผลเท่ากัน พระอุบลวรรณาเถรีได้ใช้หลักอริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม เนื่องจากพระเถรีเห็นโทษของกามทั้งหลายแล้วเกิดความเบื่อหน่ายตำร้ออกจากกามจึงนำหลักอริยสัจ 4 มาปฏิบัติพระเถรีเห็นว่าเหตุแห่งทุกข์ทั้งหลายเกิดจากความยินดีในกาม อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม 37 เข้าถึงความเป็นอริยะสามารถบรรลุธรรมได้

5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรม การบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่าพระเถรีใช้วิธีการปฏิบัติธรรมแบบวิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือ สมถปุพพังคมวิปัสสนา เนื่องจากการบรรลุธรรมของพระเถรีเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานด้วยเตโชกสิณจนจิตตั้งมั่นมีนิมิตเป็นอารมณ์ หลังจากนั้นใช้ญาณเป็นบาทฐานในการน้อมจิตสู่วิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาความแปรปรวนของเปลวประทีปเกิดปัญญาเห็นแจ้งในความไม่เที่ยงในพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ จิตรู้แจ้งตามความเป็นจริงหลุดพ้นจากอาสวะทั้งปวงบรรลุเป็นพระอรหันต์ จึงสรุปได้ว่าการปฏิบัติดังกล่าวเป็นวิธีการปฏิบัติของการบรรลุธรรมแบบวิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือ สมถปุพพังคมวิปัสสนา ดังที่กล่าวมา

6. ระดับและผลแห่งการบรรลุนิยาม การบรรลุนิยามเป็นพระอริยบุคคลนั้นปกติโดยทั่วไปจะต้องบรรลุนิยามทีละระดับคือจากระดับพระโสดาบัน ขึ้นไปเป็น พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ แต่สำหรับพระอุบลวรรณาเถรีผู้วิจัยได้ศึกษาจากข้อความในพระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย แล้วไม่พบข้อความกล่าวถึงว่าท่านได้บรรลุนิยามโสดาบันก่อนที่จะบรรลุนิยามอรหัตตผล อย่างไรก็ตามสันนิษฐานได้ว่าการบรรลุนิยามของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นอาจจะต่อเนื่องกันตามระดับดังกล่าวในคราวเดียวจนที่สุดแล้วได้บรรลุนิยามอรหัตตผล อรหัตตผล คือ ผลอันพระอรหันต์พึงเสวย ประโยชน์ที่ได้รับคือการพ้นจากความชังอยู่ในโลกใดๆ เมื่อนิพพานแล้วไม่ต้องถือปฏิสนธิอีก เป็นการสิ้นภพสิ้นชาติข้ามพ้นจากวัฏฏสงสารหลังจากที่อรหัตตมรรคกำจัดสังโยชน์ 10 นั้นได้แล้ว การบรรลุนิยามอรหัตตผลของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นเป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตโต เนื่องจากบรรลุนิยามอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 และเป็นผู้เข้าถึงสุอุปาทิเสสนิพพาน

ผลแห่งการบรรลุนิยามของพระอุบลวรรณาเถรีเมื่อบรรลุนิยามอรหัตตผลแล้ว นอกจากความเป็นพระอรหันต์แล้ว พระเถรียังบรรลุนิยามพิเศษอื่นอีกคือ อภิญญา 6 ได้แก่ 1.อิทธิวิธี 2.แสดงฤทธิ์ได้ 3.ทิพโสต 4.ทิพย 5.เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจผู้อื่น 6.ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติได้ 7.ทิพจักขุตาทิพย์ 8.อาสาชยญาณ ทำอาสวะให้สิ้นไป ซึ่งทั้งหมดเป็นผลอันเนื่องมาจากการปฏิบัติเตโชกสิณจนได้ฌานสมาบัติ

4.1.7 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระเขมาเถรี

พระเขมาเถรีเป็นภิกษุณีที่บรรลุนิยามอรหัตตผลในเพศคฤหัสถ์ ก่อนอุปสมบทเป็นพระภิกษุณีของพระเจ้าพิมพิสาร กษัตริย์แคว้นมคธ เป็นผู้ลุ่มหลงมัวเมาในความงามของตนเนื่องจากพระนางมีรูปโฉมผิวพรรณงดงาม กระบวนการบรรลุนิยามของพระเถรี สามารถนำมาวิเคราะห์ได้ ดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุนิยาม พระเขมาเถรีบรรลุนิยามอรหัตตผลทั้งที่ยังอยู่ในเพศคฤหัสถ์ เมื่อบรรลุนิยามแล้วจึงกลับไปขอพระบรมราชานุญาตจากพระสวามีเพื่อขอบวช เมื่ออนุญาตแล้วได้อุปสมบทในสำนักภิกษุณี การบรรลุนิยามอรหัตตผลนั้นเกิดขึ้นในคราวเดียวหลังจากที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์ กล่าวคือพระนางน้อมจิตตั้งมั่นเป็นเอกัคคตารมณ์เจริญอุสุภกรรมฐานจนเกิดญาณบรรลุนิยามจิตวิมุตติจากนั้นพระนางได้ยกจิตใช้ญาณเป็นบาทฐานสู่วิปัสสนากรรมฐานพิจารณากายคตานุสสติกรรมฐาน เกิดปัญญาญาณจิตรู้แจ้งเห็นจริงในพระไตรลักษณ์ จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งปวงบรรลุนิยามวิมุตติ สำเร็จเป็นพระอรหัตตผล

2. เหตุแห่งการบรรลุนิยาม การบรรลุนิยามของพระเขมาเถรีนั้นมีลักษณะคล้ายกับพระรูปนันทาเถรี เพราะทั้งสองท่านนั้นเป็นผู้หลงมัวเมาในความงามของตน พระนางเขมานั้นได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าโดยบังเอิญ พระพุทธองค์ทรงทราบด้วยพระญาณถึงความมัวเมาในรูปของพระนางจึงทรงเนรมิตนางอัปสรที่มีรูปร่างผิวพรรณสวยงามกว่าพระนางมาปรนนิบัติถวายเป็นที่อยู่ข้างๆ พระพุทธองค์ พระนางทรงเห็นความงามของนางอัปสรเกิดหลงใหลชื่นชมจิตตั้งมั่นในรูปความงามนั้น พลันพระ

พุทธองค์เนรมิตให้ความงามของนางอัปสรแปรเปลี่ยนไปจากวัยสาวสู่วัยแก่ชรา หนึ่งเหยว่น ในที่สุด ล้มลงนอนจมกองมูลกรลิ่งเกลือกอยู่ พระนางขึ้นมาเห็นดังนั้นจิตเกิดความเศร้าสลดพระพุทธร่องค์จึง แสดงพระธรรมเทศนาโปรดพระนาง พระนางน้อมจิตพิจารณาตามคำสอนในพระธรรมเทศนา จิตเกิดสมาธิเกิดปัญญาแจ่มแจ้งเห็นจริงตามคำสอนจิตหลุดพ้นบรรลुพระอรหัตตผล ฉะนั้นเหตุแห่งการบรรลุธรรมของพระเชมาเถรีนั้นเกิดจากการได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วจิตน้อมพิจารณาตามคำสอนเกิดปัญญาเห็นแจ่มแจ้งรู้จริงจึงบรรลุพระอรหัตตผล

3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม พระเชมาเถรีบรรลุธรรมได้ด้วยปัญญาที่พิจารณาเห็นถึงความเสื่อมไปของสังขารแล้วเกิดความเบื่อหน่ายเอือมระอา ด้วยกายอันเปื่อยเน่า กระสับกระส่าย มีอันจะแตกพังไปอยู่ อีกทั้งยังดำริออกจากกามและตัณหาทั้งปวง เป็นผู้รู้เหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง ดังนั้นจึงวิเคราะห์ได้ว่าพระเถรีใช้หลักมรรคมีองค์ 8 เป็นหลักธรรมในการนำไปสู่การบรรลุธรรม ซึ่งมีมรรคมีองค์ 8 นี้เกี่ยวข้องกับอริยสัจ 4 ซึ่งพระเถรีใช้เป็นหลักธรรมส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมอยู่แล้วมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ 1.สัมมาทิฎฐิ คือความรู้ชอบในอริยสัจ 4 2.สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบในการออกจากกาม 3.สัมมาวาจา คือมีสติเจรจาชอบเสมอ 4.สัมมากัมมันตะ คือการกระทำชอบ 5.สัมมาอาชีวะ คือเลี้ยงชีพชอบไม่เบียดเบียน 6.สัมมาวายามะ คือ เพียรพยายามชอบ 7.สัมมาสติ ระลึกรู้สภาวะธรรม คือกองแห่งรูป เวทนา จิต ธรรมตามความเป็นจริง 8.สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ คือฝึกรวมจิตให้สงบจากกาม

4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม องค์ประกอบที่จะวิเคราะห์นี้เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมของพระเชมาเถรี กล่าวคือพระนางได้ใช้หลักสังโยชน์ และอริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม เนื่องจากพระนางเข้ามาเป็นผู้หลงมัวเมาในรูป ในกามสุข มีทิฎฐิมานะ พระพุทธร่องค์จึงทรงเนรมิตนางอัปสรที่มีความงามมากกว่าพระนางแล้วแปรเปลี่ยนจากวัยสาวสู่วัยชราเพื่อทำให้พระนางประจักษ์แจ้งถึงความจริงในกองแห่งรูปว่าไม่เที่ยง เป็นของสกปรก เน่าเปื่อยผุพัง ไม่ควรยึดติด รูปขันธ์ล้วนเป็นทุกข์เสื่อมไปเป็นธรรมดาเพื่อให้พระนางละสักกายทิฎฐิในตนลง พระนางเกิดปัญญาเห็นแจ่มแจ้งจริงตามพระโอวาทรู้เหตุแห่งทุกข์ จึงละความยึดมั่นถือมั่นในตนลง เชื่อและไม่ล่งเลสงสัยในคำสอนของพระพุทธเจ้า ทำลายอวิชชาลง ฉะนั้นหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมของพระเชมาเถรีคือ หลักสังโยชน์ และหลักอริยสัจ 4

5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรม ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสัมภิตามรรค กล่าวไว้ว่ามี 3 วิธี คือ สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ และ ยุคนัทธสมถวิปัสสนา วิธีปฏิบัติที่พระเชมาเถรีปฏิบัตินั้นวิเคราะห์ได้ว่าพระเถรีใช้วิธี สมถปุพพังคมวิปัสสนา หรือวิธี วิปัสสนามีสมถะนำหน้า เนื่องจากในช่วงแรกขณะที่พระนางเข้ามาพิจารณาถึงความงามของนางเทพอัปสรจนจิตเกิดสมาธิแล้วแต่มีความงามเป็นอารมณ์จนกระทั่งนางเทพอัปสรนั้นจากสาวสวย เริ่มแก่ลงสู่ปัจฉิมวัย ฟันหัก ผมหงอก หนึ่งเหยว ล้มกลิ้งลงพร้อมกับปวดโบทาล แล้วพระพุทธร่องค์ทรงประทานโอวาทให้พระ

นางเห็นภัยภวราคะและความหลุ่มหลงในรูปอันมีสภาพไม่เที่ยงแปรเปลี่ยน พระนางเขมาพิจารณาตามพระโอวาทเห็นความเป็นจริงถึงสภาพร่างกายอันสกปรก ย่อมเน่าเปื่อย แปรปรวน จิตตั้งมั่นสงบ ในอสุภกรรมฐานนั้นเป็นการปฏิบัติสมถกรรมฐาน จากนั้นแล้วพระเขมาจึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณากายคตานุสสติกรรมฐานทั้งภายในภายนอก เกิดปัญญาารู้แจ้งเห็นจริง มีความเบื่อหน่ายรังเกียจในรูปเห็นว่าสังขารเป็นทุกข์ ละมานะทิฏฐิที่ทั้งปวงลงได้ จิตหลุดพ้นบรรลอรหัตตผลเป็นการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ฉะนั้นจากการปฏิบัติของพระนางเขมาทั้งสองช่วงนั้น จึงเป็นการปฏิบัติสมถกรรมฐานนำหน้าวิปัสสนากรรมฐาน

6. ระดับและผลแห่งการบรรลุธรรม การบรรลุเป็นพระอรหันต์นั้นถึงแม้ว่าความเป็นพระอรหันต์จะมีเท่ากันเสมอกันก็ตาม กล่าวคือสามารถกำจัดอัสวะกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้อย่างเด็ดขาด สภาวะจิตหลุดพ้น ดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิงไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก สิ้นภพสิ้นชาติแล้วก็ตาม แต่ในพระพุทธศาสนานั้นได้มีการจำแนกประเภทของพระอรหันต์ไว้ 4 ประเภทซึ่งแต่ละประเภทเกิดจากความแตกต่างกันในวิธีการปฏิบัติสู่การบรรลุธรรม พระอรหันต์ 4 ประเภทได้แก่ 1.สุกขวิปัสสโก 2.เทววิโช 3.ฉฬภิญโญ และ 4.ปฏิสัมภีที่ปตโต พระเขมาเถรีได้บรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภี 4 จัดอยู่ในพระอรหันต์ประเภท ปฏิสัมภีที่ปตโต พระเถรีบรรลุพระอรหันต์แล้วยังมีชีวิตดำรงสังขารอยู่หมายถึงว่าท่านได้เข้าสู่สุอุปาทิเสสนิพพาน

ผลหรือคุณพิเศษจากการบรรลุธรรมนั้น พระอรหันต์แต่ละองค์อาจมีคุณพิเศษที่แตกต่างกัน บางองค์อาจเหมือนกันก็ได้ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผลจากการปฏิบัติสมถกรรมฐานของแต่ละองค์โดยปกติแล้ว วิชชา 3 และ อภิญญา 6 จะเป็นผลพลอยได้ของผู้ปฏิบัติสมถกรรมฐานที่บรรลุเจโตวิมุตติ พระเขมาเถรีหลังจากบรรลุแล้วพระเถรียังทรงคุณพิเศษคือ อภิญญา 6 กล่าวคือเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตาตตะและเจโตปริยญาณ รู้ชัดปุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุให้บริสุทธิ์ มีอัสวะทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว และมีญาณอันบริสุทธิ์ในอรรถะ ธรรมะ นิรุตติและปฏิภาณ พระเขมาเถรีได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นเลิศของภิกษุณีสาวิกาผู้มีปัญญามากและเป็นอัครสาวิกาฝ่ายขวา

4.1.8 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุธรรมของพระอชฏมาสีเถรี

พระอชฏมาสีเถรี เดิมเป็นหญิงคณิกาของแคว้นกาสิ นางได้ฟังธรรมจากพระศาสดาแล้วเกิดปัญญาเลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธองค์รู้สึกเบื่อหน่ายในอาชีพของตน จึงทูลขอพระพุทธเจ้าอุปสมบทเป็นภิกษุณี ภายหลังอุปสมบทแล้วได้บรรลุพระอรหัตตผลพร้อมปฏิสัมภี 4 กระบวนการบรรลุธรรมของพระอชฏมาสีเถรีที่จะนำมาวิเคราะห์มีดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุธรรม การบรรลุธรรมของพระอรหันต์ทั้งหลายส่วนใหญ่แล้วมักมีลักษณะการบรรลุธรรมที่เหมือนกันหรือคล้ายคลึงกัน กล่าวคือการบรรลุพระอรหัตตผลนั้นย่อมต้องประกอบด้วย การบรรลุเจโตวิมุตติและการบรรลุปัญญาวิมุตติเสมอจึงจะทำให้การบรรลุพระอรหัตตผลนั้นบริสุทธิ์บริบูรณ์ ในทั้งสองส่วนนี้ผู้ปฏิบัติจะบรรลุอะไรก่อนหลังนั้นมีผลเสมอกัน พระอชฏมาสีเถรี

ได้บรรลุพระอรหัตตผลเช่นกัน ดังนั้นลักษณะการบรรลุธรรมของพระเถรีจึงต้องประกอบด้วยการบรรลุเจโตวิมุตติและการบรรลุปัญญาวิมุตติอย่างแนบแน่น การบรรลุวิมุตติทั้งสองนี้เรียกว่า นิสสรณวิมุตติ

2. เหตุแห่งการบรรลุธรรม พระอัทธมาสีเถรีเป็นภิกษุณีรูปแรกที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้บวชโดยวิธีทุแทนะอุปสัมปทา (การบวชผ่านทูต) เนื่องจากระหว่างเดินทางมาอุปสมบทนั้นมีพวกโจรมาดักสุมเพื่อหวังชิงตัวนางไป ความทราบถึงพระศาสดา พระพุทธองค์จึงทรงทูตไปทำการอุปสมบทให้โดยปกติผู้ที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั่นจะได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีทันทีหลังจากได้ฟังพระโอวาทที่พระพุทธเจ้าประทานให้แล้วบรรลุธรรม ภายหลังเมื่อพระอัทธมาสีเถรีได้อุปสมบทแล้วได้ปฏิบัติธรรมเจริญวิปัสสนากรรมฐานบรรลุพระอรหัตตผลในที่สุด ผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่าเหตุแห่งการบรรลุธรรมของพระเถรีมาจากการพิจารณาธรรม ที่เคยได้ยินได้ฟังจากพระพุทธเจ้าแล้วนำมาใคร่ครวญพิจารณาจนเข้าใจในอรรถในธรรมนั้นแล้วจิตเกิดปีติปราโมทย์ทำให้กายสงบเสวยสุข จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ฉะนั้นเหตุแห่งการบรรลุธรรมของพระอัทธมาสีเถรีนั้นคือการพิจารณาธรรม ซึ่งเป็น 1 ใน 5 เหตุของการบรรลุธรรมที่ปรากฏในวิมุตติสูตร

3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม พระอัทธมาสีเถรีอุปสมบทเป็นภิกษุณีด้วยความศรัทธา เชื่อมั่นในคำสอนของพระศาสดา พระเถรีได้ปรารถนาความเพียรในการปฏิบัติอย่างยิ่งเนื่องด้วยเกิดความเบื่อหน่ายในรูปสังขารเห็นว่ารूपทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่สวยงาม เป็นกองแห่งทุกข์ เป็นเหตุแห่งความกำหนัด จึงพากเพียรปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลสในใจของตน ผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่าพระเถรีใช้หลักธรรมอินทรีย์ 5 กับ สติปัฏฐาน 4 ในการปฏิบัติที่นำไปสู่การบรรลุธรรม ด้วยหลักธรรมทั้งสองมีความสอดคล้องเอื้อต่อการปฏิบัติในการบรรลุธรรมซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะสติอินทรีย์ ทำหน้าที่ระลึกรู้สึกตัวในสติปัฏฐาน 4 คือรู้สึกตัวในอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอน และอิริยาบถต่างๆ รู้สึกเวทนาที่เกิดขึ้นกับจิต ประจักษ์ชัดในสภาวะธรรมต่างๆ ส่วนสมาธิอินทรีย์มีความสำคัญมากเพราะเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อความหลุดพ้นของจิต ปัญญาอินทรีย์ ทำหน้าที่ในการรู้หรือรู้สัจ 4 รู้ว่าทุกข์เกิดเพราะอะไร รู้สาเหตุของทุกข์ รู้วิธีดับหรือแก้ไขและลงมือปฏิบัติตามวิธีแก้ทุกข์นั้น

4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม การบรรลุธรรมของพระอัทธมาสีเถรีนั้นมีองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องอยู่ 2 ประเด็น คือ บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรม และหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมได้นั้นต้องไม่เป็นอกัปปบุคคล 6 ประเภท และต้องเป็นบุคคลผู้มีสติปัญญาสามารถแนะนำได้ พระอัทธมาสีเถรีเดิมเป็นหญิงคนกึ่งเลี้ยงชีพด้วยการอาศัยเรือนร่างแต่นางเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ไปเข้าเฝ้าฟังธรรมจากพระพุทธองค์อยู่เสมอถึงแม้ว่านางจะเป็นนางคนกึ่งก็ตาม ในพระพุทธศาสนาให้อิสระแก่ทุกคนที่จะเข้ามาประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าเพื่อการดับทุกข์พ้นทุกข์โดยไม่เลือกชั้นวรรณะ

สถานะ อายุ เพศ ทุกคนมีสิทธิ์ที่จะบรรลุธรรมได้เสมอกันยกเว้นอภัพบุคคลและบุคคลที่ไม่สามารถสั่งสอนได้เท่านั้น

หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมของพระอัทธมกาสิเถรีนั้นวิเคราะห์ได้ว่าพระเถรีใช้หลักอริยสัจ 4 และ หลักสังโยชน์ ดังคำกล่าวของพระเถรีว่า “เราอาศัยรูปร่างเลี้ยงชีพอยู่อย่างนี้ ต่อมาภายหลังได้อาศัยพระศาสนาจึงเบื่อหน่ายในรูป คือเห็นว่ารูปไม่เที่ยงแม้ด้วยประการนี้ รูปนี้เป็นทุกข์ ไม่งามแม้ด้วยประการนี้ จึงไม่พอใจรูปนั้น บทว่า นิพพิททญจ วิรชชหิ ความว่า และเมื่อเราเบื่อหน่ายจึงถึงความเป็นอย่างอื่นคือความคลายกำหนดจากรูปนั้น” จะเห็นได้ว่าพระเถรีรู้แจ้งด้วยปัญญาในเหตุของทุกข์ รู้ว่ารูปสังขารเป็นทุกข์ ไม่สวยไม่งาม เมื่อหน่ายในรูปสังขารก็คลายความกำหนดลงได้ ฉะนั้น หลักอริยสัจ 4 และ หลักสังโยชน์ จึงเป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมของพระอัทธมกาสิเถรี

5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรม การปฏิบัติธรรมเพื่อการบรรลุเป็นพระอริยบุคคลนั้นจำต้องอาศัยการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานเพื่อกำราบ ลด ละและดับกิเลสทั้งหลายทั้งปวงให้หมดสิ้นไปซึ่งความเป็นพระอริยบุคคลนั้นขึ้นอยู่กับกำลังแห่งการละสังโยชน์ วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรมของพระอัทธมกาสิเถรีนั้นวิเคราะห์ได้ว่าพระเถรีใช้วิธีวิปัสสนามีสมถะนำหน้า หรือเรียกว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนา โดยพระเถรีได้เจริญกายคตานุสสติกรรมฐานจนจิตสงบตั้งมั่นเกิดฌานก่อนเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อพิจารณาถึงรูปกายอันไม่งาม สกปรก ไม่เที่ยง พิจารณารูปชั้นอันเป็นทุกข์ เห็นความไม่จีรังแปรเปลี่ยนในพระไตรลักษณ์เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จิตเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดในรูป จิตรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ฉะนั้นกล่าวได้ว่าพระอัทธมกาสิเถรีบรรลุธรรมได้ด้วยวิธีปฏิบัติแบบสมถปุพพังคมวิปัสสนา

6. ระดับและผลแห่งการบรรลุธรรม ระดับการบรรลุธรรมของพระอัทธมกาสิเถรีนั้นเป็นเช่นเดียวกับพระเถรีรูปอื่นที่วิเคราะห์ไว้กล่าวคือ พระเถรีได้บรรลุพระอรหัตตผล กำจัดสังโยชน์ 10 ได้อย่างเด็ดขาด มีภาวะเป็นอิสระหลุดพ้นจากวิภวสังสาร สิ้นภพสิ้นชาติสิ้นกิจทั้งปวง เป็นพระอรหันต์ประเภท ปฏิสัมภิทูปัตโต เข้าถึงซึ่งสุขุภาติเสสนิพพาน

ผลแห่งการบรรลุธรรมของพระอัทธมกาสิเถรีนั้นนอกจากจะบรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 (ญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ และในปฏิภาณ) แล้วยังบรรลุคุณพิเศษอื่นคือ อภิญญา 6 ด้วยกล่าวคือ มีความชำนาญในอิทธิฤทธิ์ทั้งหลาย ในทิพโสตราตุ ในเจโตปริยญาณ ฐูปุพเพนิวาสนญาณ มีทิพยจักขุอันหมดจดพิเศษ มีอาสวักขยญาณที่ทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว

4.2 ประโยชน์และคุณค่าของกระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นคำสอนที่พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบด้วยพระองค์เองได้ผ่านกาลเวลาพิสูจน์ถึงหลักความจริงของมนุษย์มากกว่า 2,500 ปีแล้ว คำสอนของพระพุทธองค์ก็ยังคงเป็นจริงและดำรงคงอยู่ พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนเรื่องทุกข์ เพราะทุกข์มี

อยู่ทั่วในทุกตัวตนทั้งมนุษย์และสัตว์ ฉะนั้นคำสอนหลักในพระพุทธศาสนาจึงสอนเรื่องการดับทุกข์ เพื่อให้มนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลายใช้ชีวิตอยู่บนโลกใบนี้อย่างมีความสุข ในงานวิจัยเรื่อง กระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ ได้หยิบยกเรื่องราวชีวประวัติของ พุทธสาวิกาที่ประสบกับความทุกข์ยาก เศร้าโศกเสียใจจนแทบไม่ยอมมีชีวิตอยู่ ต่อเมื่อได้เข้าหา ธรรมะประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธองค์ได้พบทางสว่าง หลายท่านได้ทำที่สุดแห่งทุกข์ให้ ลื่นไปพบกับความสุขที่แท้จริงบรรลุเป็นพระอรียบุคคลมากมาย ผู้วิจัยเห็นว่าในสถานการณ์โลก ปัจจุบันที่สังคมมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลง มีความเจริญก้าวหน้าด้านเทคโนโลยีต่างๆ อย่างมากมายไม่ หยุดยั้งทำให้มนุษย์ยินดีเพลิดเพลินกับความทันสมัยสะดวกสบายจนบางครั้งเห็นห่างจากหลักธรรมคำ สอนของศาสนา เมื่อประสบกับความทุกข์ จึงไม่รู้จักหนทางการดับทุกข์ งานวิจัยนี้ได้สรุปวิเคราะห์ ประโยชน์และคุณค่าของกระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท มาเพื่อเป็น แบบอย่างแนวทางแก่ผู้สนใจนำไปศึกษาและประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ด้านประโยชน์

การศึกษาถึงกระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในปรัชญาเถรวาทนั้นทำให้ทราบถึง เรื่องราว ชีวประวัติของพุทธสาวิกาท่านเหล่านั้นมีความเป็นมา มีภูมิหลังอย่างไร ทำไมถึงอุปสมบท เป็นภิกษุณี เมื่อเป็นภิกษุณีแล้วปฏิบัติธรรมอย่างไรจึงได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเรื่องราวเหล่านี้ต้อง ศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎก จากอรรถกถาแปลพระไตรปิฎก จากหนังสือทั่วไปที่รวบรวมข้อมูล เหล่านี้ไว้ และจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องบางส่วน นับว่าเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งแก่ผู้ศึกษาหรือผู้ที่ สนใจ ไม่เพียงแต่ทราบเรื่องราวชีวประวัติดังกล่าวแล้ว กระบวนการบรรลุดุธรรมเป็นประเด็นที่น่าศึกษา อย่างมาก เพราะในกระบวนการบรรลุดุธรรมนั้นมีหัวข้อรายละเอียดที่เกี่ยวข้องมากมายที่จำเป็นต้องรู้ เป็นต้นว่า ลักษณะของการบรรลุดุธรรม เหตุแห่งการบรรลุดุธรรม หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุดุธรรม วิธี ปฏิบัติเพื่อการบรรลุดุธรรม ระดับและผลแห่งการบรรลุดุธรรม เป็นต้น ซึ่งถ้าสามารถศึกษาและเข้าใจใน องค์ความรู้นี้ได้โดยละเอียดแล้ว ถึงแม้ว่าผู้ศึกษาจะไม่สามารถปฏิบัติจนบรรลุดุธรรมได้ก็ตาม แต่ สามารถที่จะแนะนำบอกกล่าวหรือนำไปเผยแพร่แก่ผู้สนใจเพื่อที่จะต่อยอดไปสู่การปฏิบัติได้อย่าง แท้จริง นับว่าเป็นการดำรงรักษาพระพุทธศาสนาได้วิธีหนึ่ง

ด้านคุณค่า

คุณค่าของกระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ จะสรุปไว้ใน เรื่องคุณธรรมที่ควรถือเป็นแบบอย่างซึ่งพอจะรวบรวมเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติได้ ดังนี้

1. ศรัทธา และความตั้งใจแน่วแน่ ศรัทธาเป็นสิ่งสำคัญในระดับต้นๆ ของการกระทำทุก อย่าง เพราะเป็นเหมือนแรงขับเคลื่อนในการที่จะเริ่มต้นทำสิ่งนั้นๆ ด้วยความรัก ฟังพอใจที่จะทำสิ่ง นั้นๆ ศรัทธามีอยู่ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามากมาย เช่น ในพละ 5 อินทรีย์ 5 เป็นต้น ศรัทธา ของคนเรามีได้ในระดับต่าง ๆ มากมาย ศรัทธาและความตั้งใจแน่วแน่จึงเป็นสิ่งคู่กันเพราะจะทำให้สิ่ง

ที่ปรารถนาจะทำนั้นสำเร็จได้แม้จะพบกับอุปสรรคต่างๆ ก็ตาม พระเถรีที่เห็นควรนำมาเป็นแบบอย่าง เป็นผู้มีศรัทธาอย่างแรงกล้าในพระพุทธศาสนา คือ พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระนางดำริที่จะทรง ออกบวชมีพระทัยแน่วแน่ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใด ๆ ถึงแม้แต่ก่อนพระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้อุปสมบทก็ตามแต่ด้วยความศรัทธา ความอดทนพากเพียรมุ่งมั่นไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก พระนางทูลขออุปสมบทถึง 3 ครั้ง จนได้พระอานนท์ช่วยทูลขอให้พระนางจึงได้อุปสมบทเป็นภิกษุณี โดยพระนางต้องยอมรับหลักแห่งการประพฤติปฏิบัติอย่างหนักที่เรียกว่า ครุธรรม 8 ประการก็ตาม พระนางก็ไม่ทรงย่อท้อ เมื่ออุปสมบทแล้วพระเถรีต้องละทิ้งวรรณะกษัตริย์ ข้าทาสบริวาร ทรัพย์สินเงินทอง ความสะดวกสบายทั้งปวงมาประพฤติปฏิบัติธรรม ทำตนเป็นคนสามัญไม่มีชั้นวรรณะ ลดละตัวตนถึงแม้พระเถรีจะเป็นพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้าก็ตาม พระเถรีก็ยังพากเพียรปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระศาสดาเพื่อแสวงหาความสุขที่แท้จริงในชีวิต เพื่อละกิเลสดับทุกข์ให้สิ้นไปจนสุดท้ายได้เสวยอมตรศรมหลุดพ้นจากวิญญูสงสารอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ชิวประวัติและกระบวนการบรรลุมรรคผลของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีถือเป็นแบบอย่างให้แก่พุทธศาสนิกชนที่มีศรัทธา มีความพากเพียร อดทนบากบั่นเพื่อการแสวงหาความสุขที่แท้จริงของชีวิต โดยไม่ต้องร้องร่ำไห้ตนเองประสบกับความทุกข์ยากลำบากก่อนแล้วค่อยมาประพฤติปฏิบัติธรรมเพื่อการดับทุกข์

2. ความเคารพนอบน้อมอ่อนน้อมถ่อมตน เป็นคุณธรรมที่มีแก่ผู้ใดแล้วทำให้ผู้นั้นเป็นคนน่ารักน่าคบถือ เป็นคนมีปัญญาละเอียดอ่อน ทำให้อยู่เป็นสุขไม่มีศัตรู เป็นผู้ไม่ประมาทตั้งอยู่ในธรรม สังคมปัจจุบันพัฒนาด้านวัตถุมากกว่าจิตใจ จนบางครั้งคนในสังคมขาดคุณธรรมจริยธรรม ไม่รู้จักการให้เกียรติต่อกัน เด็กไม่เคารพเชื่อฟังผู้ใหญ่ เกิดความก้าวร้าวในสังคม เกิดความวุ่นวายทะเลาะเบาะแว้งกัน ก็ด้วยขาดคุณธรรมความเคารพนอบน้อมต่อกัน พระเถรีที่เป็นแบบอย่างในคุณธรรมนี้ได้แก่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี และพระกิสาโคตมีเถรี พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีถึงแม้พระเถรีจะมีฐานะเป็นถึงพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้าก็ตาม แต่พระเถรีก็ไม่ทรงเย่อหยิ่งถือพระองค์แต่ประการใด ตรงกันข้าม กลับมีความเคารพในพระพุทธเจ้าและหมู่พระภิกษุสงฆ์สาวกเป็นอย่างยิ่ง เห็นได้จากข้อปฏิบัติในครุธรรม ภิกษุณีแม้จะบวชได้ตั้งร้อยปีก็ยังคงกราบไหว้พระภิกษุผู้แม้บวชแล้วในวันนั้น นับได้ว่าพระเถรีเป็นผู้มีความอ่อนน้อมและปฏิบัติตามอย่างว่างาย

พระกิสาโคตมีเถรี ก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณี นางเป็นคนที่มีความเคารพนอบน้อมต่อสามี ต่อบิดามารดาของสามีอย่างยิ่งตลอดถึงต่อคนทั้งปวง เมื่อทรัพย์สินของตระกูลสามีของเธอได้ถึงกาลวิบัติ นางก็ยังปฏิบัติตนเป็นสะใภ้ที่ดี เป็นภรรยาที่ดีของสามีมีความเคารพนอบน้อมต่อสามีและบิดามารดาของสามี คุณสมบัติคือความอ่อนน้อมถ่อมตนนี้ติดตัวนางมาตลอด แม้ม่าบวชเป็นภิกษุณีแล้วนางก็ให้ความเคารพภิกษุ และภิกษุณีรูปอื่นๆ อย่างยิ่ง ถือตัวว่าเป็นเพียงผู้ศึกษาคนหนึ่งเท่านั้น ยินดีรับโอวาทและคำตักเตือนของเพื่อนสหธรรมิกเสมอ

3. ความรักดีซื่อสัตย์ เป็นคุณธรรมที่ทำให้ผู้ยึดถือปฏิบัติตามพบกับความเจริญรุ่งเรือง เป็นผู้ที่มีความจริงใจเป็นที่น่าเชื่อถือแก่ผู้อื่น พระเถรีที่เป็นแบบอย่างในคุณธรรมข้อนี้คือพระภิกษุทาทากัจจนาเถรี เห็นได้จากคำกราบทูลของพระเจ้าสุทโททนะต่อพระพุทธเจ้าในครั้งที่พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพระประยูรญาติ ณ กรุงกบิลพัสดุ์ว่า นับตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จออกผนวช แม้พระนางพิมพาจะทรงเสียพระทัยและมีความทุกข์เป็นอย่างมาก แต่ก็ทรงอดทนไว้และทรงติดตามข่าวความเคลื่อนไหวของพระศาสดาอยู่ตลอดเวลา เมื่อได้รู้ข่าวว่าพระพุทธองค์ทรงปฏิบัติอย่างไรก็ทรงทำตาม เช่น ทรงทราบข่าวพระพุทธเจ้าทรงนุ่งห่มด้วยผ้ากาสายะ พระนางก็ทรงนุ่งห่มผ้ากาสายะเช่นกัน ได้สดับว่าพระองค์เสวยพระกระยาหารหนเดียว ก็เสวยหนเดียวบ้าง สดับว่าพระพุทธองค์ละเลิกที่นอนใหญ่ ก็เปลี่ยนมาบรรทมบนเตียงน้อยที่ซึ่งด้วยแผ่นผ้า สดับว่าพระพุทธองค์เว้นจากดอกไม้และของหอมก็ทรงงดเว้นบ้าง เป็นต้น คุณธรรมนี้หากเราทำกันทั้งหลายนำไปประพฤติปฏิบัติในสภาพสังคมปัจจุบัน จะลดปัญหาการเลิกลาหย่าร้างได้ผลดีที่สุดทำให้ไม่เกิดปัญหาครอบครัวแตกแยก ลูกกำพร้าพ่อแม่ ครอบครัวขาดความรักความอบอุ่น ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ในทุกสังคมโลก

4. ปฏิภาณและความมีสติ หมายถึงรวมถึงความมีเหตุมีผลด้วย ทั้งสามประเด็นนี้มีความเชื่อมโยงกันอยู่ ปฏิภาณเป็นความคิดฉับไวถ้ามีสติระคับระคองปฏิภาณนั้นจะเป็นสัมมาทิฐิคือประกอบด้วยเหตุและผลที่พิจารณาถ่องถี่ด้วยปัญญาแล้ว ฉะนั้นคุณธรรมนี้จึงมีความสำคัญและจำเป็นมากในสังคมปัจจุบันที่มีแต่การแก่งแย่งชิงดีชิงเด่นกัน เป็นคุณธรรมที่ทำให้สังคมอยู่ร่วมกันด้วยความสุขไม่เบียดเบียนกัน อีกทั้งยังทำให้ตนเองมีชีวิตที่มีความสุขเข้าใจถึงสภาพความเป็นจริงที่ประสบอยู่ พระเถรีที่เป็นแบบอย่างของการมีปฏิภาณแล้วนำปฏิภาณนั้นมาใช้เพื่อการดับทุกข์ได้แก่ พระกสิศาโคตมิเถรี พระปฎาจารย์เถรี และพระอุบลวรรณาเถรี

คนส่วนมากเมื่อจมอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์ คือมัวเมาลุ่มหลงในความผิดบางอย่าง ยากนักที่จะได้คิดและถอนตัวได้โดยง่าย แต่พระกสิศาโคตมิเถรีนี้กลับเป็นข้อยกเว้น ในขณะที่เดินตามหาเมล็ดพันธุ์ผักกาดจากเรือนนี้ไปเรือนโน้นอยู่นั้น เมื่อได้ยินว่าทุกครัวเรือนต่างก็มีคนตายทั้งนั้น นางก็พลันได้คิด ในเวลาไม่ช้ากว่า ชีวิตนี้ไม่เที่ยงแท้ ทุกคนจะต้องตาย ไม่ได้ตายเฉพาะบุตรของนาง การได้คิด หรือคิดได้ก่อนที่จะสายเกินไปนี้นำนางออกจากความมืดสุ่มแสงสว่างของพระธรรมได้ในที่สุด ซึ่งคนทั่วไปอาจถือเอาเป็นแบบอย่างได้ คือ เมื่อประสบความทุกข์ยาก หรือปัญหาหนักๆทุกอย่าง ให้ตั้งสติพยายามคิดหาทางออกในอีกมุมหนึ่ง ไม่พึงจมอยู่กับความทุกข์หรือปัญหานั้นอย่างเดียว แต่ต้องเผชิญหน้ารับความจริงที่เกิดขึ้นด้วยสติปัญญาแล้วแก้ไขที่ต้นเหตุแห่งทุกข์นั้นจึงจะสามารถดับทุกข์ได้ ดังนั้นกระบวนการบรรลุนิพพานของพระกสิศาโคตมิเถรีจึงสามารถนำไปเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติเมื่อยามชีวิตประสบกับความทุกข์ยากได้ ใช้สติพิจารณาไม่จมอยู่กับความทุกข์จนไม่สามารถหาทางออกได้ ดังเช่นในสังคมปัจจุบันที่ผู้คนเมื่อประสบกับความทุกข์มักคิดสั้นหมดหนทาง บางทีจบชีวิตลงเพื่อแก้ปัญหา เป็นความห่างเหินจากคำสอนของพระพุทธศาสนาทำให้ชีวิตผู้คนมีติดลบ ฉะนั้น ผู้ไม่

ประมาทพึงพิจารณาศึกษาหลักธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันจะ ประสบแต่ความสุขและเข้าใจความหมายของชีวิตได้ดียิ่งขึ้นด้วย

พระปฎาจารย์เถรีเป็นภิกษุณีที่มีความสามารถในการแสดงธรรมรูปหนึ่ง เนื่องจากพระเถรี ได้เคยผ่านประสบการณ์ชีวิตที่ต้องผจญกับความทุกข์ระทมอย่างแสนสาหัสมากมาย พระเถรีจึงได้นำเรื่องราวประสบการณ์ของตนมาอบรมสั่งสอนเป็นกำลังใจให้ทั้งภิกษุณีและเหล่าสตรีทั้งหลายที่ เผชิญกับความทุกข์โศกให้สามารถต่อสู้ผ่านพ้นความทุกข์เศร้าโศกนั้นไปได้ อีกทั้งกระบวนการบรรลุ ธรรมของพระเถรียังเป็นแบบอย่างให้ผู้ปฏิบัติสามารถนำไปใช้ปฏิบัติได้ การรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาสิ่ง รอบตัวมาเป็นอุบายในการน้อมนำเข้าหาธรรมะเพื่อยกจิตสู่การปฏิบัติวิปัสสนาในขั้นที่สูงๆ ขึ้นไปใน การเพียรเพากิเลสเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติควรน้อมนำเรียนรู้ เช่นการที่พระเถรีพิจารณาอาโปกสิณแล้วยกจิต เปรียบเทียบกับความตายของสัตว์ที่ต้องตายในวัยที่ต่างกันเหมือนการเทน้ำในแต่ละครั้ง เป็นต้น หาก ผู้ปฏิบัติได้นำแบบอย่างของพระปฎาจารย์เถรีไปปฏิบัติ การบรรลุธรรมย่อมบังเกิดแก่ผู้ปฏิบัติอย่าง แน่นนอน

5. ความเสมอภาค สังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมักมีความเชื่อว่าคนเราไม่เสมอภาค กัน เช่น ผู้ชายกับผู้หญิง ผู้ใหญ่กับเด็ก คนจนกับคนรวย คนชั้นสูงกับคนสามัญชน เป็นต้น ความคิดนี้ ได้ฝังแน่นในขนบธรรมเนียมประเพณีหลายอย่างที่สืบทอดมาแต่โบราณโดยเฉพาะในสังคมชนบท ทำให้ขาดความสามัคคีกันในหมู่ชน บางกลุ่มชนรังเกียจกลุ่มชนอื่น ทำให้เกิดชนชั้นขึ้นถึงแม้ว่า พระพุทธศาสนาจะหยั่งรากในประเทศไทยมานานหลายร้อยปีแล้วก็ตาม พระพุทธศาสนาเป็นศาสนา ที่เปิดกว้างให้สิทธิความเสมอภาคเท่าเทียมกันทุกคนในการประพฤติปฏิบัติตนตามคำสอนของ พระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะบุคคลนั้นจะมีสถานะเช่นไรก็ตาม บุคคลทุกคนสามารถจะบรรลุธรรมตาม พระพุทธเจ้าได้เช่นกัน (ยกเว้นอภัพบุคคลและบุคคลที่พึงสั่งสอนไม่ได้) ดังเช่น พระอชฎกาสีเถรี ที่ เดิมก่อนอุปสมบทท่านเป็นหญิงคณิกาเลี้ยงชีพตนโดยอาศัยเรือนร้าง เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาเกิด ความเลื่อมใสในคำสอนเปื้อน่ายในอาชีวะที่ตนทำได้ทุกขอุปสมบทเป็นภิกษุณี ภายหลังอุปสมบท แล้วปฏิบัติตนอยู่ในพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานจน สามารถบรรลุพระอรหัตตผล แสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่าตนเองจะต่ำต้อยในสายตาคณะอื่น จะถูกผู้คนดูถูก เหยียดหยามให้เกิดความทุกข์ใจก็ตาม แต่ความต่ำต้อยนี้ไม่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรมและบรรลุ ธรรมเลยหากเรามีความตั้งใจจริงในการประพฤติปฏิบัติ ในสถานการณ์ปัจจุบันหากมีผู้ที่คิดว่าตนเอง ต่ำต้อย ยากจน เป็นคนเลว เป็นปมด้อยของสังคม ขอให้พึงระลึกว่าพระพุทธศาสนาเป็นเหมือนบิดา มารดาที่คอยช่วยเหลือส่งเสริมบุตรให้พบกับความสุขความเจริญในชีวิตได้หากบุตรมีความตั้งใจจริง

4.3 สรุป

พระพุทธรูปที่ได้อบรมธรรมเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธรูปศาสนานั้น ทุกท่านล้วนมีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธรูปศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสามารถดำรงคงอยู่ได้มาจนถึงปัจจุบันนี้นั้น กระบวนการบรมธรรมของพระพุทธรูปทุกท่านล้วนแตกต่างกัน ก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีบางท่านต้องประสบกับอุปสรรค ปัญหาต่างๆ มากมาย สุดท้ายเมื่อได้เข้ามาอยู่ในร่มกาสาวพัตร์ ปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าจนเกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งในเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง สามารถกระทำที่สุดแห่งกองทุกข์ให้ทั้งสิ้น จนจิตเป็นอิสระหลุดพ้นจากวิภวสังสาร การวิเคราะห์กระบวนการบรมธรรมของพระพุทธรูปในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยได้นำพระพุทธรูปจำนวน 8 ท่านมาวิเคราะห์ถึงกระบวนการบรมธรรมเป็นรายบุคคลไว้ดังนี้

1. วิเคราะห์กระบวนการบรมธรรมของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี

พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีเป็นภิกษุณีรูปแรกในพระบวรพุทธรูปศาสนา ที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้อุปสมบทได้โดยต้องยอมรับครุธรรม 8 ประการก่อน ภายหลังได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภทา 4 สำเร็จวิชา 3 และอภิญญา 6 ประเด็นน่าสนใจที่ใช้วิเคราะห์การบรมธรรมของพระเถรี มีดังนี้

1) ลักษณะของการบรมธรรม พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้บรรลุพระอรหันต์ผลนั้น พระเถรีได้บรรลุธรรมจิตหลุดพ้นจากอวิชชาได้ด้วย เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ ธรรมดาของผู้บรรลุพระอรหันต์ผลนั้น จะต้องได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตตินี้ครบทั้งสองอย่างทุกคนจึงจะเป็นวิมุตติที่สมบูรณ์ ที่เรียกว่า นิสสรณวิมุตติ

2) เหตุแห่งการบรมธรรม การที่บุคคลจะบรรลุธรรมได้นั้น ในเบื้องต้นบุคคลนั้นต้องเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ คือมีความเห็นที่ถูกต้องก่อน พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้ฟังพระโอวาทลักษณะการตัดสินพระธรรมวินัย 8 ประการ แล้วน้อมจิตพิจารณาตามย่อมนำใจในอรรถและธรรม จึงเกิดปราโมทย์ เกิดปีติ จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ การได้ฟังธรรมแล้วน้อมนำเอาคำสอนของพระพุทธเจ้ามาพิจารณาร่วมกับการภาวนาจึงเป็นสาเหตุของการบรมธรรมของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี

3) หลักธรรมที่นำไปสู่การบรมธรรม ศิลเป็นหลักพื้นฐานที่ผู้ปฏิบัติธรรมทุกคนพึงสำรวมรักษากาย วาจาให้เรียบร้อยก่อนที่จะปฏิบัติหลักธรรมในหมวดอื่นๆ ซึ่งคุณธรรมในโพธิปักขิยธรรมที่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีปฏิบัติอยู่ได้แก่ หลักของสัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 โภชณงค์ 7 และมรรคมืองค์ 8 เหล่านี้ล้วนเป็นหลักธรรมที่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้ใช้ในการปฏิบัติเพื่อการบรมธรรมเพื่อทำโลกุตตรธรรมให้ประจักษ์แก่ตนเอง

4) องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุนิพพาน ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะขอวิเคราะห์ถึงส่วนที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุนิพพาน 2 ประเด็นใหญ่ คือ หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุนิพพาน และขั้นตอนการบรรลุนิพพานของพระอริยบุคคล

หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุนิพพาน พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้ใช้หลักธรรมอื่นๆ ส่งเสริมการบรรลุนิพพานของท่านด้วยได้แก่ หลักสังโยชน์ 10 และหลักอริยสัจ 4 สังโยชน์เป็นหลักสำคัญที่ใช้เป็นเกณฑ์แบ่งระดับการบรรลุนิพพาน ส่วนหลักอริยสัจ 4 นั้นเป็นหลักที่พระเถรีได้ปฏิบัติเพื่อกำหนดรู้ทุกข์ทั้งปวงแล้ว เฝ้าค้นหาอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ให้เหือดห่างเพื่อความหลุดพ้น

ขั้นตอนการบรรลุนิพพานของพระอริยบุคคล การที่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้บรรลุพระอรหัตตผลนั้นย่อมต้องผ่านขั้นตอนการเป็นพระอริยบุคคล ทั้ง 4 ประเภทก่อน ซึ่งการบรรลุนิพพานเป็นอริยบุคคลนั้นต้องเป็นไปทีละขั้นตอนโดยแต่ละขั้นตอนเป็นไปตามสังโยชน์ที่ละได้เริ่มจากขั้นที่ 1 พระโสดาบัน ขั้นที่ 2 พระสกทาคามี ขั้นตอนที่ 3 พระอนาคามี และขั้นตอนที่ 4 พระอรหัตต์ สรุปว่าการบรรลุนิพพานของพระอริยบุคคลทุกท่านในระดับเดียวกันมีขั้นตอนความเป็นอริยบุคคลเหมือนกันทุกท่าน ต่างกันก็แต่เพียงคุณวิเศษที่ท่านบรรลุเท่านั้น

5) วิธีปฏิบัติของการบรรลุนิพพาน พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้นำเอาวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพานด้วยวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐานที่มีวิปัสสนากรรมฐานควบคู่กันไป หรือเรียกว่า ยุคินทอสมถวิปัสสนา กล่าวคือเมื่อพระเถรีละอุทกจะจึงเกิดสมาธิประคองประคองจิตให้มีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นอารมณ์ จึงกล่าวได้ว่าเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานคู่กันไปด้วยความเป็นอารมณ์ มรรค ผลย่อมเกิดย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

6) ระดับและผลแห่งการบรรลุนิพพาน พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีท่านได้บรรลุโลกุตตรธรรม 9 คือบรรลุพระอรหัตตผล มีพระนิพพานเป็นที่สุดได้ทำถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ทำกิจทั้งปวงจบสิ้นแล้ว

ผลจากการบรรลุนิพพานนั้นเป็นคุณวิเศษที่พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้ปฏิบัติสมถกรรมฐานจนได้มานสมาบัติจนถึงอรุณมานจึงทำให้สามารถแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ พระเถรีได้บรรลุเป็นพระอรหัตต์ ประเภทปฏิสัมภีที่ปตโต และบรรลุวิชา 3 อภิญญา 6 ด้วย

2. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิพพานของพระภัททากัจจานาเถรี

พระภัททากัจจานาเถรี พระนามเดิม พระนางพิมพา พระเถรีได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นภิกษุณีผู้เลิศทางมหาอภิญญา กระบวนการบรรลุนิพพานของพระภัททากัจจานาเถรีที่นำมาวิเคราะห์ มีดังนี้

1) ลักษณะของการบรรลุนิพพาน พระภัททากัจจานาเถรีบรรลุพระอรหัตตผลนั้นกล่าวได้ว่าพระเถรีได้ปฏิบัติธรรมเจริญกรรมฐานทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานจนบรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เมื่อได้บรรลุทั้งสองอย่างแล้วจึงถึงพร้อมด้วยความเป็นพระอรหัตตผลบริสุทธิ์บริบูรณ์

2) เหตุแห่งการบรรลุลหกรรม พระภิกษุทาทักจจนาเถรีเมื่ออุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้วพากเพียรในการประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาได้ทรงจำนำคำสอนของพระศาสดาไปพิจารณาใคร่ครวญจนเกิดปัญญารู้แจ้งในคำสอน ดังนั้นเหตุแห่งการบรรลุลหกรรมของพระเถรีเกิดจากการพิจารณาธรรมแล้วนำไปพิจารณาตรีกตรองปฏิบัติตาม

3) หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุลหกรรมของพระภิกษุทาทักจจนาเถรี คือ สัมมปธาน 4 อิทธิบาท 4 และมรรคมืองค์ 8

4) องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุลหกรรม ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะวิเคราะห์เฉพาะหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุลหกรรม กล่าวคือพระภิกษุทาทักจจนาเถรีได้บรรลุพระอรหัตตผลด้วยหลักสัมมปธาน 4 อิทธิบาท 4 และมรรคมืองค์ 8 นั้น หลักธรรมส่งเสริมให้เกิดการบรรลุลหกรรมที่เกี่ยวข้องคือ หลักสังโยชน์ และ อริยสัจ 4

5) วิธีปฏิบัติของการบรรลุลหกรรม การปฏิบัติเพื่อบรรลุลหกรรมของพระภิกษุทาทักจจนาเถรีนั้นใช้วิธี วิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือ สมถูปพังคมวิปัสสนา กล่าวคือพระเถรีเป็นผู้ชำนาญในอภิญญาทั้งหลาย การที่ผู้ปฏิบัติจะมีความสามารถชำนาญในอภิญญาได้นั้นต้องมีการเจริญสมถกรรมฐานจนบรรลุสมาบัติได้รูปฌานและอรุฌานถึงขั้นสูงสุดแล้วจึงยกจิตสู่วิปัสสนากรรมฐานเจริญอริยสัจ 4 เห็นพระไตรลักษณ์ จึงจะสามารถบรรลุพระอรหัตตผลได้

6) ระดับและผลแห่งการบรรลุลหกรรม พระภิกษุทาทักจจนาเถรีนี้ท่านได้บรรลุพระอรหัตตผลแสดงถึงว่าอวิชา กิเลส ตัณหา อุปาทาน ทั้งปวงได้ถูกกำจัดราบคาบอย่างเด็ดขาดแล้ว เป็นผู้สะอาดบริสุทธิ์ หมดมลทินใดๆ จิตเป็นอิสระหลุดพ้นจากอาสวะแล้วมีพระนิพพานเป็นที่พึ่งที่ไป ฉะนั้นสังโยชน์ 10 จึงไม่คงเหลือในความเป็นพระอรหัตตผลแน่นอน

ผลแห่งการบรรลุลหกรรม นอกจากความเป็นพระอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภทา 4 ที่พระภิกษุทาทักจจนาเถรีได้บรรลุแล้ว ยังทรงคุณวิเศษในวิชา 3 และ อภิญญา 6 ความเป็นพระอรหันต์ของพระเถรีจึงสามารถเป็นได้ตั้งแต่ พระอรหันต์ประเภทเทววิโซ ฉฬภิญโญ และปฏิสัมภทปปีโต และพระเถรีเป็นผู้ได้เข้าถึงซึ่งสุภาทิเสสนิพพาน

3. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระรูปันนทาเถรี

พระรูปันนทาเถรีเป็นภิกษุณีที่ได้รับสถาปนาจากพระพุทธเจ้าให้เป็นเอตทัคคะผู้เป็นเลิศกว่าภิกษุณีผู้ยินดียิ่งในฌาน กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระเถรีที่นำมาวิเคราะห์มีดังนี้

1) ลักษณะของการบรรลุลหกรรม พระรูปันนทาเถรีได้บรรลุเจโตวิมุตติก่อนแล้วจึงยกจิตด้วยปัญญาญาณพิจารณาพระไตรลักษณ์ถึงความไม่เที่ยงของสังขารบรรลุปัญญาวิมุตติในภายหลังสำเร็จเป็นพระอรหัตตผล กล่าวคือความเป็นพระอรหัตตผลนั้นต้องบรรลุทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งสองอย่าง

2) เหตุแห่งการบรรลุลุทธิ พระรูปนันทาเถรีได้ฟังพระโอวาทจิตเกิดสมาธิ พิจารณาโดย แยกกายเห็นเป็นจริงรู้เท่าทันอารมณ์ตนเอง เป็นสัมมาทิฐิทำให้สามารถเข้าใจในอรรถในธรรมที่พระ พุทธองค์ทรงแสดง เกิดปราโมทย์ เกิดปีติ กายสงบจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ จึงเป็นเหตุที่ทำให้พระเถรี สามารถบรรลุลุทธิได้ในเวลาต่อมา

3) หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุลุทธิของพระรูปนันทาเถรีคือหลักสติปัฏฐาน 4 โดยเอา อสุภกรรมฐานมาเป็นบาทฐานในการเจริญสมถกรรมฐานก่อนแล้วใช้หลักสติปัฏฐาน 4 พิจารณา กำหนดสติตามรู้อารมณ์รูป นามที่เกิดขึ้น

4) องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุลุทธิ การบรรลุลุทธิ นั้น สามารถเกิดขึ้นได้ในบุคคลที่มีองค์ประกอบ 2 อย่าง คือ ไม่เป็นอกัปปบุคคลและเป็นผู้มีสติปัญญา สามารถแนะนำได้เท่านั้น

หลักธรรมที่ส่งเสริมให้พระรูปนันทาเถรีบรรลุลุทธิได้นั้นมี 2 หลักธรรม คือ หลักสังโยชน์ และหลักอริยสัจ 4 การที่พระรูปนันทาเถรีเจริญอสุภกรรมฐานเป็นอารมณ์ก่อนจะไปเจริญสติปัฏฐาน 4 นั้นแสดงให้เห็นว่าหลักสังโยชน์ 10 เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

5) วิธีปฏิบัติของการบรรลุลุทธิของพระรูปนันทาเถรีใช้วิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้าหรือ เรียกว่า สมณุปพพัฑฒวิปัสสนา พระรูปนันทาเถรีได้น้อมจิตพิจารณาถึงรูปสังขารของนางเนรมิตที่ แปรเปลี่ยนไปเป็นอสุภกรรมฐานอารมณ์ จิตของพระเถรีสงบระงับจากนิรวณเป็นการเจริญสมถกรรม ฐานเบื้องต้นก่อนที่พระเถรีจะยกจิตพิจารณาในรูปกายสังขารอันเป็นวิปัสสนากรรมฐานจนเกิด ปัญญาญาณรู้แจ้งในไตรลักษณ์ รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงจิตหลุดพ้นบรรลุเป็นพระอรหันต์ผล

6) ระดับและผลแห่งการบรรลุลุทธิ ระดับการบรรลุลุทธินั้นใช้หลักสังโยชน์ในการแบ่ง คือ จากระดับต้นที่เรียกว่าโสดาบันนั้นต้องละสังโยชน์ 3 ได้ก่อน ผู้ปฏิบัติที่จะบรรลุพระอรหันต์ได้นั้น จะต้องปฏิบัติโดยละสังโยชน์ 10 พระรูปนันทาเถรีก็เช่นกันบรรลุพระอรหันต์ได้ก็ต้องผ่านระดับต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว

ผลแห่งการบรรลุลุทธิของพระรูปนันทาเถรีนั้นหลังจากท่านบรรลุพระอรหันต์ผลพร้อมด้วย ปฏิสัมภีทา 4 (เรียกพระอรหันต์ประเภทนี้ว่า ปฏิสัมภีทูปัตโต คือ มีญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุติ และปฏิภาณ) แล้วยังบรรลุอภิญญา 6 ด้วยกล่าวคือ 1. ชำนาญในฤทธิ์ 2. มีทิพโสตา 3. มีเจโตปริย ญาณ 4. มีปุพเพนิวาสญาณ 5. มีทิพจักขุ และ 6. มีอาสวกขยาญาณ (ทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้น)

4. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุลุทธิของพระกิสาคโคตมีเถรี

พระกิสาคโคตมีเถรีเป็นภิกษุณีที่บรรลุพระอรหันต์ได้โดยการผ่านชีวิตที่ต้องเผชิญกับความ ระทมขมขื่นทุกข์โศกเศร้าในการสูญเสียบุตรอันเป็นที่รักไป การวิเคราะห์กระบวนการบรรลุลุทธิของ พระเถรีมีประเด็นที่สามารถวิเคราะห์ได้ดังนี้

1) ลักษณะของการบรรลุธรรม พระกิสาคอตมิเถรีจะได้บรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วย ปฏิสัมภีทานั้น พระเถรีได้บรรลุโสดาปัตติผลก่อนจะอุปสมบทเป็นภิกษุณีได้เจริญสมถกรรมฐานจิต สงบตั้งมั่นในอารมณ์ฌานบรรลุวิกขัมภณวิมุตติ ต่อมาได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีได้ประพฤติปฏิบัติตาม พระโอวาทพิจารณามรณานุสสติแล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐานบรรลุปัญญาวิมุตติ สำเร็จพระ อรหัตตผล

2) เหตุแห่งการบรรลุธรรมของพระกิสาคอตมิเถรีนั้นเป็นเพราะพระเถรีได้ฟังธรรมจากพระ ศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วโยนิโสมนสิการน้อมนำไปปฏิบัติจนบรรลุธรรม

3) หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมของพระกิสาคอตมิเถรีนั้น ได้แก่ หลักอินทรี 5 และ มรรคมงคล 8 ในการบรรลุธรรมพระกิสาคอตมิเถรีได้ประพฤติปฏิบัติตามพระโอวาทรักษาพระวินัย อย่างเคร่งครัดเป็นผู้มีสัมมาทิฐิประพฤติชอบในการดำรงออกจากกาม ปราศจากความเพียรจนเกิด ปัญญาเห็นจริงในอริยสัจ 4 หลุดพ้นเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

4) องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม โดยทั่วไปองค์ประกอบ ที่มีส่วนสำคัญในกระบวนการบรรลุธรรมจะกล่าวถึง 2 ประเด็น คือ 1. ตัวบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อการบรรลุ ธรรม และ 2. หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม ประเด็นแรกเมื่อกล่าวถึงตัวผู้ปฏิบัติเพื่อการ บรรลุธรรมนั้น ต้องเป็นบุคคลที่ไม่มีคุณสมบัติต้องห้าม หรือเป็นอภัพบุคคล อีกประการบุคคลผู้ ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้นต้องเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถแนะนำได้

ประเด็นที่สองหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมของพระกิสาคอตมิเถรีคือ หลัก สัจโยชน์ และหลักอริยสัจ 4 กล่าวคือ หลังจากที่นางได้ฟังพระโอวาทของพระพุทธเจ้าแล้วทำให้นาง ละความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน ในตัวเขาตัวเราลง ไม่หลงมัวเมาในความตายของบุตร วิจิกิจฉา ความไม่ ลังเลสงสัยในคำสอนของพระพุทธเจ้า ไม่สงสัยในอริยสัจ 4 สิ้นพตปรามาส ความเชื่อมั่นในศีล ใน การรักษาศีล เมื่อนางบรรลุโสดาปัตติผลแล้วจึงได้ทูลขอพระศาสดาอุปสมบทเป็นภิกษุณี ส่วนหลัก อริยสัจ 4 นั้นเกิดขึ้นเมื่อนางได้พิจารณาตามพระโอวาททำให้เห็นถึงความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็น อนิจจตาธรรมทำให้เกิดสมาธิเกิดสติปัญญาแจ่มแจ้งเห็นจริงในกองทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ธรรมเป็นที่ดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์

5) วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรมของพระกิสาคอตมิเถรีนั้นใช้หลักวิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือเรียกว่า สมณปุพพังคมวิปัสสนา นางกิสาคอตมิได้สติกลับคืนมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ ประทานโอวาททำให้นางตั้งจิตพิจารณาตามอารมณ์มรณานุสสติเป็นอารมณ์กรรมฐาน จิตสงบแนบแน่น ดิ่งในอารมณ์ฌานแล้วทำให้ละสังโยชน์เบื้องต้นได้แล้วจึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณาถึงความตายของ สรรพสัตว์ ใคร่ครวญในพระไตรลักษณ์ เกิดปัญญาญาณรู้แจ่มแจ้งเห็นตามความเป็นจริงจิตหลุดพ้นเป็น อิสระจากกิเลสทั้งปวง ฉะนั้นวิธีการปฏิบัติของพระเถรีดังกล่าวจึงจัดอยู่ในวิธีปฏิบัติหลักวิปัสสนาที่มี สมณะนำหน้า

6) ระดับและผลแห่งการบรรลุลหกรรมของพระกีสาคอดมีเถรี ในช่วงแรกก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้นนางกีสาคอดมีได้บรรลुพระโสดาปัตติผลก่อนโดยการละสังโยชน์ 3 ได้อย่างเด็ดขาด ต่อมาเมื่อนางกีสาคอดมีได้อุปสมบทได้ทำที่สุดแห่งทุกขให้สิ้นไปบรรลुพระอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 เป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตโต เป็นภาวะสิ้นภพสิ้นชาติด้วยสอุปาทิเสสนิพพาน

สำหรับผลแห่งการบรรลุลหกรรมของพระกีสาคอดมีเถรีนั้น นอกจากจะบรรลुพร้อมปฏิสัมภิทา 4 แล้วยังทรงคุณวิเศษบรรลุลหกรรม 6 คือเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสดธาคะ รู้จิตผู้อื่น รู้ปุพเพนิวาสญาณ มีทิพจักขุ และมีอาสวกขยาญาณทำอาสวะให้สิ้นไปหมดไปด้วย

5. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระปฎาจารย์เถรี

พระปฎาจารย์เถรีเป็นภิกษุณีที่มีเรื่องราวชีวิตประวัติที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง เนื่องจากชีวิตก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้นเป็นชีวิตที่แสนรันทด เมื่อได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้วบรรลुพระอรหัตตผลได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นภิกษุณีผู้เลิศทางพระวินัย กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระเถรีที่ผู้วิจัยนำมาวิเคราะห์มีดังนี้

1) ลักษณะของการบรรลุลหกรรม นางปฎาจารย์ได้บรรลุพระโสดาปัตติผลจากการที่ได้แน้อมจิตเป็นสมาธิตั้งมั่นฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าจนจิตสามารถบรรลุลหกรรมวิมุตติ ต่อมาเมื่อนางได้อุปสมบทเป็นภิกษุณี พระปฎาจารย์ได้พากเพียรในการปฏิบัติสมาธิโดยกำหนดเอาน้ำ (อาโป) เป็นอารมณ์กสิณ แล้วกำหนดสติยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณามรรณานุสสติจนเกิดปัญญาญาณบรรลุลหกรรมวิมุตติ เมื่อบรรลุทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติแล้วความเป็นพระอรหันต์จึงบังเกิดแก่พระปฎาจารย์เถรี

2) เหตุแห่งการบรรลุลหกรรมของพระปฎาจารย์เถรีนั้นเกิดจากการที่พระเถรีได้โยนิโสมนสิการแน้อมจิตตั้งใจฟังพระสัทธรรมเทศนาของพระพุทธองค์จนจิตมีสมาธิสงบตั้งมั่นในอารมณ์เดียวเกิดปัญญาญาณบรรลุลหกรรมได้ในที่สุด

3) หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุลหกรรมของพระปฎาจารย์เถรี คือ หลักสัมมัปปธาน 4 และสติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 คือปรารภความเพียรเพื่อให้เข้าถึงความสำเร็จ ส่วนสติปัฏฐาน 4 นั้นพระเถรีได้กำหนดเอาอริยสัจ 4 เป็นอารมณ์ในการเจริญธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานจนจิตตั้งมั่นเกิดปัญญาญาณแล้วก็ละคลายความยึดมั่นที่เกิดขึ้นรู้แจ้งเห็นจริงในพระไตรลักษณ์

4) องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุลหกรรม วิเคราะห์ในประเด็นหลักคือ หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุลหกรรม การที่พระปฎาจารย์เถรีได้บรรลุพระโสดาปัตติผลในขณะที่ยังไม่ได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีและในกาลต่อมาได้บรรลุพระอรหัตตผลเมื่ออุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้วนั้น พระเถรีได้นำเอาหลักอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรคมาเจริญในวิปัสสนากรรมฐานเพื่อทำให้เกิดปัญญาสามารถพิจารณาเข้าใจในทุกข์ทั้งปวงที่เกิดขึ้นตลอดจนวิธีการที่จะดับทุกข์ด้วย

5) วิธีปฏิบัติของการบรรลุลหกรรมของพระภูษาจาราเถรีได้แก่การปฏิบัติวิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือ สมณุปุพพังคมวิปัสสนา กล่าวคือ พระเถรีได้เจริญสมถกรรมฐานโดยใช้หน้าเป็นอารมณ์ แล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาโดยการพิจารณามรรณานุสสติ พิจารณาถึงความไม่เที่ยงในวัยทั้งสามจนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งในพระไตรลักษณ์และอริยสัจ 4 ได้ทำที่สุดแห่งทุกข์ให้สิ้นไปหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง

6) ระดับและผลแห่งการบรรลุลหกรรม ก่อนที่นางภูษาจาราจะอุปสมบทเป็นภิกษุณีนั้นนางได้บรรลุโสดาปัตติผลจากการที่พระพุทธรูปองค์ทรงแสดงธรรม ต่อมานางได้ทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุณี เมื่ออุปสมบทแล้วได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนบรรลุพระอรหัตตผล เป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิกทัปปัตโต เป็นผู้เข้าถึงซึ่งสุภุภาติเสสนิพพาน

ผลแห่งการบรรลุลหกรรม หมายถึงคุณวิเศษที่พระภูษาจาราเถรีได้บรรลุอยู่นอกจากปฏิสัมภิกทา 4 แล้ว พระเถรีได้บรรลุอุภยญาณ 6 กล่าวคือเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตธาตุ รู้ปริจจตวิชา รู้พุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุ ทำอาสวะให้สิ้นไปหมดไป (อาสวัคชาญาณ)

6. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระอุบลวรรณาเถรี

พระอุบลวรรณาเถรีได้ปฏิบัติสมณธรรมจนบรรลุพระอรหัตตผลได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์มาก และเป็นอัครสาวิกาเบื้องซ้ายของพระพุทธรูป กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระเถรีสามารถวิเคราะห์ได้ในประเด็นดังต่อไปนี้

1) ลักษณะของการบรรลุลหกรรม พระอุบลวรรณาเถรีได้ปฏิบัติเจริญสมถภาวนาโดยการน้อมเอานิมิตที่เปลวประทีปเพ่งเตโชกสิณเป็นอารมณ์สมถกรรมฐานจนบรรลุเจโตวิมุตติ แล้วพิจารณาเห็นการติดดับของดวงไฟเป็นความแปรเปลี่ยนไปของแสงไฟ จึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐานบรรลุปัญญาวิมุตติ ฉะนั้นการบรรลุพระอรหัตตผลของพระเถรีจึงบริสุทธ์สมบูรณ์ด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ

2) เหตุแห่งการบรรลุลหกรรม พระอุบลวรรณาเถรีบรรลุธรรมได้จากการพิจารณาธรรม ตรึกตรองใคร่ครวญธรรมที่เคยได้ฟังมาแล้วเข้าใจในอรรถในธรรมนั้นจึงเกิดปราโมทย์ เกิดปีติ จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ซึ่งเหตุแห่งการบรรลุลหกรรมนั้นมีด้วยกัน 5 ประการ ได้แก่ การฟังธรรม การแสดงธรรม การสาธยายธรรม การพิจารณาธรรม และการภาวนา

3) หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุลหกรรมของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นท่านได้น้อมนำเอาหลักอิทธิบาท 4 และมรรคมืองค์ 8 มาปฏิบัติ

4) องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุลหกรรม พระอุบลวรรณาเถรีได้ใช้หลักอริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุลหกรรม เนื่องจากพระเถรีเห็นโทษของกามทั้งหลายแล้วเกิดความเบื่อหน่ายดำริออกจากกามจึงนำหลักอริยสัจ 4 มาปฏิบัติพระเถรีเห็นว่าเหตุแห่งทุกข์ทั้งหลายเกิดจากความยินดีในกาม อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม 37 เข้าถึงความ เป็นอริยะสามารถบรรลุลหกรรมได้

5) วิธีปฏิบัติของการบรรลุลหกรรม การบรรลุลหกรรมของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นใช้วิธีการปฏิบัติธรรมแบบวิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือ สมถปุพพังคมีวิปัสสนา เนื่องจากการบรรลุลหกรรมของพระเถรีเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานด้วยเตโชกสิณจนจิตตั้งมั่นมีฌานเป็นอารมณ์ หลังจากนั้นใช้ญาณเป็นบาทฐานในการน้อมจิตสู่วิปัสสนากรรมฐาน จึงสรุปได้ว่าการปฏิบัติดังกล่าวเป็นวิธีการปฏิบัติของการบรรลุลหกรรมแบบวิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือ สมถปุพพังคมีวิปัสสนา ดังที่กล่าวมา

6) ระดับและผลแห่งการบรรลุลหกรรม การบรรลุลหพระอรหัตตผลของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นเป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทูปัตโต เนื่องจากการบรรลุลหพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 และเป็นผู้เข้าถึงสุภุภาติเสสนิพพาน

ผลแห่งการบรรลุลหกรรมของพระอุบลวรรณาเถรีเมื่อบรรลุลหพระอรหัตตผลแล้ว พระเถรียังบรรลุลหคุณพิเศษอื่นอีกคือ อภิญญา 6 ได้แก่ 1.อิทธิวิธี 2.แสดงฤทธิ์ได้ 3.ทิพโสต หูทิพย์ 4.เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจผู้อื่น 5.ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติได้ 6.ทิพจักขุ ตาทิพย์ 7.อาสวกขยญาณ ทำอาสวะให้สิ้นไป ซึ่งทั้งหมดเป็นผลอันเนื่องมาจากการปฏิบัติเตโชกสิณจนได้ฌานสมาบัติ

7. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระเขมาเถรี

พระเขมาเถรีเป็นภิกษุณีที่บรรลุลหพระอรหัตตผลในเพศคฤหัสถ์ กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระเถรี สามารถนำมาวิเคราะห์ได้ ดังนี้

1) ลักษณะของการบรรลุลหกรรม พระเขมาเถรีบรรลุลหพระอรหัตตผลทั้งที่ยังอยู่ในเพศคฤหัสถ์เกิดขึ้นในคราวเดียวหลังจากที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์ กล่าวคือพระนางน้อมจิตตั้งมั่นเจริญอสุภกรรมฐานจนเกิดญาณบรรลุลหเจโตวิมุตติจากนั้นได้ยักจิตใช้ญาณเป็นบาทฐานสู่วิปัสสนากรรมฐานพิจารณากายคตานุสสติกรรมฐาน เกิดปัญญาญาณจิตรู้แจ้งเห็นจริงในพระไตรลักษณ์บรรลุลหปัญญาวิมุตติ สำเร็จเป็นพระอรหัตตผล

2) เหตุแห่งการบรรลุลหกรรม การบรรลุลหกรรมของพระเขมาเถรีนั้นมีลักษณะคล้ายกับพระรูปนันทาเถรี เพราะทั้งสองท่านนั้นเป็นผู้หลงมัวเมาในความงามของตน ฉะนั้นเหตุแห่งการบรรลุลหกรรมของพระเขมาเถรีนั้นเกิดจากการได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วจิตน้อมพิจารณาตามคำสอนเกิดปัญญาเห็นแจ้งรู้จริงจึงบรรลุลหพระอรหัตตผล

3) หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุลหกรรม พระเขมาเถรีบรรลุลหกรรมโดยใช้หลักมรรคมีองค์ 8 เป็นหลักธรรมในการนำไปสู่การบรรลุลหกรรม

4) องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุลหกรรม องค์ประกอบที่เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุลหกรรมของพระเขมาเถรีนั้น คือพระนางได้ใช้หลักสังโยชน์ และอริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมส่งเสริมให้เกิดการบรรลุลหกรรม เนื่องจากพระนางเขมาเป็นผู้หลงมัวเมาในรูปในกามสุข มีทิฏฐิมานะ

5) วิธีปฏิบัติของการบรรลุลหกรรมของพระเขมาเถรีปฏิบัตินั้นใช้วิธี สมถปุพฺพังคมวิปัสสนา หรือวิธี วิปัสสนามีสมณะนำหน้า เนื่องจากในช่วงแรกระหว่างที่พระนางเขมาพิจารณาถึงความงามของนางเทพอัปสรจนจิตเกิดสมาธิมีความงามเป็นอารมณ์ แล้วพระพุทธรองค์ทรงประทานโอวาทให้พระนางเห็นภัยกามราคะและความหลุ่มหลงในรูปอันมีสภาพไม่เที่ยงแปรเปลี่ยน พระนางเขมาพิจารณาตามพระโอวาทเห็นความเป็นจริงจึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณากายคตานุสสติกรรมฐาน เกิดปัญญาารู้แจ้งเห็นจริง จิตหลุดพ้นบรรลุลหกรรมคือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

6) ระดับและผลแห่งการบรรลุลหกรรม การบรรลุเป็นพระอรหันต์นั้นถึงแม้ว่าความเป็นพระอรหันต์จะมีเท่ากันเสมอกันก็ตาม แต่ในพระพุทธศาสนานั้นได้มีการจำแนกประเภทของพระอรหันต์ไว้ 4 ประเภทซึ่งแต่ละประเภทเกิดจากความแตกต่างกันในวิธีการปฏิบัติสู่การบรรลุลหกรรม พระเขมาเถรีได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 จัดอยู่ในพระอรหันต์ประเภท ปฏิสัมภิทูปัตโต พระเถรีบรรลุพระอรหันต์แล้วยังมีชีวิตดำรงสังขารอยู่หมายถึงว่าท่านได้เข้าสู่สุภาพาภิเสสนิพพาน

ผลหรือคุณวิเศษจากการบรรลุลหกรรมนั้น พระเขมาเถรีหลังจากบรรลุพระอรหันต์แล้วยังทรงคุณวิเศษคือ อภิญญา 6 กล่าวคือเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตาตตะและเจโตปริยญาณ รู้ชัดปุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุให้บริสุทธิ์ มีอัสวะทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว และมีญาณอันบริสุทธิ์ในอรรถธรรมะ นิรุตติและปฏิภาณ พระเขมาเถรีได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นเลิศของภิกษุณีสาวิกามีปัญญามากและเป็นอัครสาวิกาฝ่ายขวา

8. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระอัทมกาสิเถรี

พระอัทมกาสิเถรี เดิมเป็นหญิงคนิกาของแคว้นกาสิ นางได้ฟังธรรมจากพระศาสดาแล้วเกิดปัญญาเลื่อมใส จึงทูลขอพระพุทธเจ้าอุปสมบทเป็นภิกษุณี ภายหลังจากอุปสมบทแล้วได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมปฏิสัมภิทา 4 กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระอัทมกาสิเถรีที่จะนำมาวิเคราะห์มีดังนี้

1) ลักษณะของการบรรลุลหกรรมของพระอัทมกาสิเถรีประกอบด้วย การบรรลุเจโตวิมุตติและการบรรลุปัญญาวิมุตติ จึงทำให้ความเป็นพระอรหันต์พร้อมบริสุทธิ์สมบูรณ์ การบรรลุวิมุตติทั้งสองนี้เรียกว่า นิสสรณวิมุตติ

2) เหตุแห่งการบรรลุลหกรรม พระอัทมกาสิเถรีเป็นภิกษุณีรูปแรกที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้บวชโดยวิธีทูลนะอุปสัมปทา (การบวชผ่านทูล) ภายหลังจากเมื่อได้อุปสมบทแล้วได้ปฏิบัติธรรมเจริญวิปัสสนากรรมฐานบรรลุพระอรหันต์ผลในที่สุด เหตุแห่งการบรรลุลหกรรมของพระเถรีมาจากการพิจารณาธรรม ที่เคยได้ยินได้ฟังจากพระพุทธเจ้าแล้วนำมาใคร่ครวญพิจารณาจนเข้าใจในอรรถในธรรมนั้นแล้วจิตเกิดปิติปราโมทย์ทำให้กายสงบเสวยสุข จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ

3) หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุลหกรรม พระอัทมกาสิเถรีใช้หลักธรรมอินทรีย์ 5 กับ สติปัญญา 4 ในการปฏิบัติที่นำไปสู่การบรรลุลหกรรม ด้วยหลักธรรมทั้งสองมีความสอดคล้องเอื้อต่อการปฏิบัติในการบรรลุลหกรรมซึ่งกันและกัน

4) องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุลหกรรม การบรรลุลหกรรมของพระอชฌกาศีเถรีนั้นม้องค์ประกอบที่เกี่ยวข้องอยู่ 2 ประเด็น คือ บุคคลผู้ที่จะบรรลุลหกรรม และลัทธิธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุลหกรรม บุคคลผู้ที่จะบรรลุลหกรรมได้นั้นต้องไม่เป็นอภัพบุคคล 6 ประเภท และต้องเป็นบุคคลผู้มีสติปัญญาสามารถแนะนำได้ พระอชฌกาศีเถรีเดิมเป็นหญิงคนิกาลีียงชีพด้วยการอาศัยเรือนร่างแต่นางเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ไปเข้าเฝ้าฟังธรรมจากพระพุทธองค์อยู่เสมอถึงแม้ว่านางจะเป็นนางคนิกาลีก็ตาม

ลัทธิธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุลหกรรมของพระอชฌกาศีเถรีนั้นวิเคราะห์ได้ว่าพระเถรีใช้หลักอริยสัจ 4 และ หลักสังโยชน์ พระเถรีรู้แจ้งด้วยปัญญาในเหตุของทุกข์ รู้ว่าอุปสังขารเป็นทุกข์ ไม่สวยไม่งาม เมื่อหน่ายในอุปสังขารก็คลายความกำหนัดลงได้

5) วิธีปฏิบัติของการบรรลุลหกรรมของพระอชฌกาศีเถรีนั้นใช้วิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้า หรือเรียกว่าสมถปุพพังคมิปปัสสนา โดยพระเถรีได้เจริญกายคตานุสสติกรรมฐานจนจิตสงบตั้งมั่นเกิดฌานก่อนเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อพิจารณาถึงรูปกายอันไม่งาม สกปรก ไม่เที่ยง เห็นความไม่จริงแปรเปลี่ยนในพระไตรลักษณ์ จิตเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนัดในรูป จิตรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง

6) ระดับและผลแห่งการบรรลุลหกรรม ระดับการบรรลุลหกรรมของพระอชฌกาศีเถรีนั้นเป็นเช่นเดียวกับพระเถรีรูปอื่นที่วิเคราะห์ไว้กล่าวคือ พระเถรีได้บรรลุพระอรหัตตผล กำจัดสังโยชน์ 10 ได้อย่างเด็ดขาด มีภาวะเป็นอิสระหลุดพ้นจากวิภวสงสาร สิ้นภพสิ้นชาติสิ้นกิจทั้งปวง เป็นพระอรหันต์ประเภท ปฏิสัมภีที่ปัตโต เข้าถึงซึ่งสุปาติเสสนิพพาน

ผลแห่งการบรรลุลหกรรมของพระอชฌกาศีเถรีนั้นนอกจากจะบรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภี 4 (ญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ และในปฏิภาณ) แล้วยังบรรลุคุณพิเศษอื่นคือ อภิญญา 6 ด้วยกล่าวคือ มีความชำนาญในอิทธิฤทธิ์ทั้งหลาย ในทิพโสตราตุ ในเจโตปริยญาณ รู้บุพเพนิวาสญาณ มีทิพยจักขุอันหมดจดพิเศษ มีอาสวกขยญาณที่ทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว

ประโยชน์และคุณค่าของกระบวนการบรรลุลหกรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

ลัทธิธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นคำสอนที่พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบด้วยพระองค์เอง พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนเรื่องทุกข์ เพราะทุกข์มีอยู่ทั่วในทุกตัวตนทั้งมนุษย์และสัตว์ ฉะนั้นคำสอนหลักในพระพุทธศาสนาจึงสอนเรื่องการดับทุกข์เพื่อให้มนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลายใช้ชีวิตอยู่บนโลกใบนี้ได้อย่างมีความสุข ผู้วิจัยเห็นว่าในสถานการณ์โลกปัจจุบันที่สังคมมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลง มีความเจริญก้าวหน้าด้านเทคโนโลยีต่างๆ อย่างมากมายทำให้มนุษย์ยินดีเพลิดเพลินกับความทันสมัยสะดวกสบายจนบางครั้งเห็นห่างจากลัทธิธรรมคำสอนของศาสนา เมื่อประสบกับความทุกข์ จึงไม่รู้จักหนทางการดับทุกข์ งานวิจัยนี้ได้สรุปวิเคราะห์ประโยชน์และคุณค่า

ของกระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท มาเพื่อเป็นแบบอย่างแนวทางแก่ผู้สนใจนำไปศึกษาและประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ด้านประโยชน์

การศึกษาถึงกระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในปรัชญาเถรวาทนั้นทำให้ทราบถึงเรื่องราว ชีวิตประวัติของพุทธสาวิกา ซึ่งเรื่องราวเหล่านี้ต้องศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎก จากอรรถกถาแปลพระไตรปิฎก จากหนังสือทั่วไปที่รวบรวมข้อมูลเหล่านี้ไว้ และจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องบางส่วน นับว่าเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งแก่ผู้ศึกษาหรือผู้ที่สนใจ ไม่เพียงแต่ทราบเรื่องราวชีวิตประวัติดังกล่าวแล้ว กระบวนการบรรลุนิพพานเป็นประเด็นที่น่าศึกษาอย่างมาก เพราะในกระบวนการบรรลุนิพพานนั้นมีหัวข้อรายละเอียดที่เกี่ยวข้องมากมายที่จำเป็นต้องรู้ ซึ่งถ้าสามารถศึกษาและเข้าใจในองค์ความรู้นี้ได้โดยละเอียดแล้ว ถึงแม้ว่าผู้ศึกษาจะไม่สามารถปฏิบัติจนบรรลุนิพพานได้ก็ตาม แต่สามารถที่จะแนะนำบอกกล่าวหรือนำไปเผยแพร่แก่ผู้สนใจเพื่อที่จะต่อยอดไปสู่การปฏิบัติได้อย่างแท้จริง นับว่าเป็นการดำรงรักษาพระพุทธศาสนาได้วิธีหนึ่ง

ด้านคุณค่า

คุณค่าของกระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ จะสรุปไว้ในเรื่องคุณธรรมที่ควรถือเป็นแบบอย่างซึ่งพอจะรวบรวมเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติได้ ดังนี้

1) ศรัทธา และความตั้งใจแน่วแน่ ศรัทธามีอยู่ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามากมาย เช่น ในพละ 5 อินทรีย์ 5 เป็นต้น พระเถรีที่เห็นควรนำมาเป็นแบบอย่างเป็นผู้ที่มีศรัทธาอย่างแรงกล้าในพระพุทธศาสนา คือ พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระนางดำริที่จะทรงออกบวชมีพระทัยแน่วแน่ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใด ๆ ถึงแม้แต่ก่อนพระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้อุปสมบทก็ตามแต่ด้วยความศรัทธา ความอดทนพากเพียรมุ่งมั่นไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก พระนางทูลขออุปสมบทถึง 3 ครั้งจนได้พระอานนท์ช่วยทูลขอให้พระนางจึงได้อุปสมบทเป็นภิกษุณี โดยพระนางต้องยอมรับหลักแห่งการประพฤติปฏิบัติอย่างหนักที่เรียกว่า ครุธรรม 8 ประการก็ตาม พระนางก็ไม่ทรงย่อท้อ พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีถือเป็นแบบอย่างให้แก่พุทธศาสนิกชนที่มีศรัทธา มีความพากเพียร อดทนบากบั่นเพื่อการแสวงหาความสุขที่แท้จริงของชีวิตโดยไม่ต้องรังรองให้ตนเองประสบกับความทุกข์ยากลำบากก่อนแล้วค่อยมาประพฤติปฏิบัติธรรมเพื่อการดับทุกข์

2) ความเคารพนอบน้อมอ่อนน้อมถ่อมตน พระเถรีที่เป็นแบบอย่างในคุณธรรมนี้ได้แก่ พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี และพระกสิกาโคตมีเถรี พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีถึงแม้พระเถรีจะมีฐานะเป็นถึงพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้าก็ตาม แต่พระเถรีก็ไม่ทรงเย่อหยิ่งถือพระองค์แต่ประการใด ตรงกันข้าม กลับมีความเคารพในพระพุทธเจ้าและหมู่พระภิกษุสงฆ์สาวกเป็นอย่างยิ่ง

พระกสิกาโคตมีเถรี ก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณี นางเป็นคนที่มีความเคารพนอบน้อมต่อสามีต่อบิดามารดาของสามีอย่างยิ่งตลอดถึงต่อคนทั้งปวง เมื่อทรัพย์สินของตระกูลสามีของเธอได้ถึงกาล

วิบัติ นางก็ยังปฏิบัติตนเป็นสะใภ้ที่ดี เป็นภรรยาที่ดีของสามีมีความเคารพอ่อนน้อมต่อสามีและบิดามารดาของสามี

3) ความรักดีซื่อสัตย์ พระเถรีที่เป็นแบบอย่างในคุณธรรมข้อนี้คือพระภัททากัจจนาเถรี เห็นได้จากคำกราบทูลของพระเจ้าสุทโธทนะต่อพระพุทธเจ้าในครั้งที่พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพระประยูรญาติ ณ กรุงกบิลพัสดุ์ว่า นับตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จออกผนวช พระนางทรงติดตามข่าวความเคลื่อนไหวของพระศาสดาอยู่ตลอดเวลา เมื่อได้รู้ข่าวว่าพระพุทธองค์ทรงปฏิบัติอย่างไรก็ทรงทำตาม เช่น ทรงทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงนุ่งห่มด้วยผ้ากาสายะ พระนางก็ทรงนุ่งห่มผ้ากาสายะเช่นกัน ได้สดับว่าพระองค์เสวยพระกระยาหารหนเดียว ก็เสวยหนเดียวบ้าง เป็นต้น คุณธรรมนี้หากเราทำนั้งหลายนำไปประพฤติปฏิบัติในสภาพสังคมปัจจุบัน จะลดปัญหาการเลิกลาหย่าร้างได้ผลดีที่สุดทำให้ไม่เกิดปัญหาครอบครัวแตกแยก ลูกกำพร้าพ่อแม่ ครอบครัวขาดความรักความอบอุ่น ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ในทุกสังคมโลก

4) ปฏิภาณและความมีสติ หมายถึงถึงความมีเหตุมีผลด้วย พระเถรีที่เป็นแบบอย่างของการมีปฏิภาณแล้วนำปฏิภาณนั้นมาใช้เพื่อการดับทุกข์ได้แก่ พระกิสาโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรี และพระอุบลวรรณาเถรี

คนส่วนมากเมื่อจมอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์ คือมัวเมาลุ่มหลงในความผิดบางอย่าง ยากนักที่จะได้คิดและถอนตัวได้โดยง่าย แต่พระกิสาโคตมีเถรีนี้กลับเป็นข้อยกเว้น ในขณะที่เดินถามหาเมล็ดพันธุ์ผักกาดจากเรือนนี้ไปเรือนโน้นอยู่นั้น เมื่อได้ยินว่าทุกครัวเรือนต่างก็มีคนตายทั้งนั้น นางก็พลันได้คิด ในเวลาไม่ช้ากว่า ชีวิตนี้ไม่เที่ยงแท้ ทุกคนจะต้องตาย ไม่ได้ตายเฉพาะบุตรของนาง การได้คิด หรือคิดได้ก่อนที่จะสายเกินไปนี้นานางออกจากความมืดสู่แสงสว่างของพระธรรมได้ในที่สุด ซึ่งคนทั่วไปอาจถือเอาเป็นแบบอย่างได้ คือ เมื่อประสบความทุกข์ยาก หรือปัญหาหนักๆทุกอย่าง ให้ตั้งสติพยายามคิดหาทางออกในอีกมุมหนึ่ง ไม่พึงจมอยู่กับความทุกข์หรือปัญหานั้นอย่างเดียว แต่ต้องเผชิญหน้ารับความจริงที่เกิดขึ้นด้วยสติปัญญาแล้วแก้ไขที่ต้นเหตุแห่งทุกข์นั้นจึงจะสามารถดับทุกข์ได้ ดังนั้นกระบวนการบรรลุนิพพานของพระกิสาโคตมีเถรีจึงสามารถนำไปเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติเมื่อยามชีวิตประสบกับความทุกข์ยากได้ ใช้สติพิจารณาไม่จมอยู่กับความทุกข์จนไม่สามารถหาทางออกได้

พระปฎาจารย์เถรีเป็นภิกษุณีที่มีความสามารถในการแสดงธรรมรูปหนึ่ง เนื่องจากพระเถรีได้เคยผ่านประสบการณ์ชีวิตที่ต้องเผชิญกับความทุกข์ระทมอย่างแสนสาหัสมากมาย พระเถรีจึงได้นำเรื่องราวประสบการณ์ของตนมาอบรมสั่งสอนเป็นกำลังใจให้ทั้งภิกษุณีและเหล่าสตรีทั้งหลายที่เผชิญกับความทุกข์โศกให้สามารถต่อสู้ผ่านพ้นความทุกข์เศร้าโศกนั้นไปได้ อีกทั้งกระบวนการบรรลุนิพพานของพระเถรียังเป็นแบบอย่างให้ผู้ปฏิบัติสามารถนำไปใช้ปฏิบัติได้ การรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งรอบตัวมาเป็นอุบายในการน้อมนำเข้าหาธรรมะเพื่อยกจิตสู่การปฏิบัติวิปัสสนาในขั้นที่สูงๆ ขึ้นไปในการเพียรเพากิเลสเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติควรน้อมนำเรียนรู้

5) ความเสมอภาค สังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมักมีความเชื่อว่าคนเราไม่เสมอภาคกัน เช่น ผู้ชายกับผู้หญิง ผู้ใหญ่กับเด็ก คนจนกับคนรวย คนชั้นสูงกับคนสามัญชน เป็นต้น ความคิดนี้ได้ฝังแน่นในขนบธรรมเนียมประเพณีหลายอย่างที่สืบทอดมาแต่โบราณโดยเฉพาะในสังคมชนบททำให้ขาดความสามัคคีกันในหมู่ชน พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เปิดกว้างให้สิทธิความเสมอภาคเท่าเทียมกันทุกคนในการประพฤติปฏิบัติตนตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าบุคคลนั้นจะมีสถานะเช่นไรก็ตาม บุคคลทุกคนสามารถจะบรรลุธรรมตามพระพุทธเจ้าได้เช่นกัน (ยกเว้นอภัพบุคคลและบุคคลที่ฟังสั่งสอนไม่ได้) ดังเช่น พระอัทธมกาสิเถรี ที่เดิมก่อนอุปสมบทท่านเป็นหญิงคนกาเลี้ยงชีพตนโดยอาศัยเรือรูปร่าง เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาเกิดความเลื่อมใสในคำสอนเปื้อนหายในอาชีพที่ตนทำได้ทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุณี ภายหลังอุปสมบทแล้วปฏิบัติตนอยู่ในพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานจนสามารถบรรลุพระอรหัตตผล แสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่าตนเองจะต่ำต้อยในสายตาคนอื่น จะถูกผู้คนดูถูกเหยียดหยามให้เกิดความทุกข์ใจก็ตาม แต่ความต่ำต้อยนี้ไม่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรมและบรรลุธรรมเลยหากเรามีความตั้งใจจริงในการประพฤติปฏิบัติ

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่องกระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ เพื่อศึกษากระบวนการบรรลุนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อศึกษากระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท และเพื่อวิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ตำรา เอกสาร และงานวิจัยทางพระพุทธศาสนาแล้วนำมาวิเคราะห์เรียบเรียงซึ่งสามารถสรุปผล การวิจัยได้ดังต่อไปนี้

1. บทสรุป

- 1.1. กระบวนการบรรลุนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท
- 1.2. การกระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท
- 1.3. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิพพานของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท

2. ข้อเสนอแนะ

- 2.1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย
- 2.2. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

5.1 บทสรุป

5.1.1 กระบวนการบรรลุนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท

การบรรลุนิพพาน หมายถึง การได้เข้าถึงธรรม การทำให้แจ้งซึ่งธรรม เป็นการรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญาในโลกุตตรธรรม 9 จนถึงการดับทุกข์ ดับกิเลสโดยสิ้นเชิง เป็นการหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร บรรลุนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ความเป็นพระอรหันต์บุคคลนั้นแบ่งตามมรรคผลที่ได้ละสังโยชน์ตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงระดับมรรคผล

ลักษณะของการบรรลุนิพพานเป็นลักษณะอาการที่จิตหลุดพ้นจากอาสวกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งความเป็นพระอรหันต์บุคคลนั้นก็แตกต่างกันตามสังโยชน์ที่ละได้ การบรรลุนิพพานหรือวิมุตติที่เป็นผลที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะพระอรหันต์ตผลนั้น สามารถแยกให้เห็นลักษณะของการบรรลุนิพพานหลุดพ้นได้เป็น 2 ประเภท คือ เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเหตุการณ์บรรลุนิพพาน ไว้มีได้ 5 ประการ คือ 1) การฟังธรรม 2) การแสดงธรรม 3) การสาธยายธรรม 4) การพิจารณาธรรม 5) การภาวนา เหตุแห่งการบรรลุนิพพาน 5 ประการนี้ ย่อมเป็นเหตุให้จิตของผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้น ย่อมถึงความสิ้นไป หรือย่อมบรรลุนิพพานอันเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ พระอรหันต์บุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไปเท่านั้นที่ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิอย่างสมบูรณ์

หลักธรรมคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้ามีมากมาย แต่หลักธรรมที่เป็นหลักปฏิบัติที่สนับสนุนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เรียกว่า โภธิปักขิยธรรม เป็นหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม มี 7 หมวด 37 ประการ ได้แก่ สติปัญญา 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมืองค์ 8 ธรรมในแต่ละหมวดมีความสมบูรณ์ในตัว การปฏิบัติตามหลักธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งอย่างสมบูรณ์ ย่อมมีผลเท่ากับปฏิบัติในหมวดธรรมที่เหลือ ทั้งนี้เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถทำวิปัสสนาให้แจ้งเห็นจริงในไตรลักษณ์ด้วยปัญญาแล้ว การบรรลุมรรคผลก็จะเกิดขึ้นเองอันเป็นปัจจัยตั้ง ที่ผู้ปฏิบัติเองจะรู้ได้เอง เมื่อถึงเวลาที่พร้อมสมบูรณ์ด้วยปัญญาแล้ว การปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นสู่เป้าหมายสูงสุดในพระพุทธานุศาสนานั้นยังมีองค์ประกอบอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องช่วยส่งเสริมให้กระบวนการบรรลุธรรมสมบูรณ์ขึ้นอีก ได้แก่ องค์ประกอบที่เกี่ยวกับบุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรม และหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม

บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมนับเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรมโดยตรง ซึ่งบุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องไม่เป็นอภัพบุคคล 6 ประเภท และต้องเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถแนะนำได้ บุคคลผู้มีความสมบูรณ์ในทุกประการนี้ ย่อมทำให้ตัวเองเกิดความยินดี ใจสงบ และมีจิตตั้งมั่นจนทำให้จิตไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ ทำอาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ให้ถึงความสิ้นไป การบรรลุธรรม เกิดจากการได้ฟังธรรม การได้แสดงธรรม ได้สาธยายธรรม ได้ตรีกตรองธรรม ได้สมาธินิมิต ได้อาศัยธรรมและได้รับคำแนะนำจากผู้รู้แล้วย่อมทำให้บุคคลนั้นสามารถบรรลุธรรมกลายเป็นอริยบุคคลได้ โดยทั้งนี้นอกจากหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมคือ โภธิปักขิยธรรม 37 ประการแล้วผู้ปฏิบัติจำต้องปฏิบัติตามหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมอีกคือ หลักสังโยชน์ หลักอริยสัจ 4 และหลักอภัยตนะ 12

สังโยชน์ 10 เป็นกิเลสที่ผูกมัดจิตใจคนไว้กับทุกข์ ทำให้ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ คือ 1) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นแก่ชั้น 5 ของตนเอง 2) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัยในเรื่องต่าง ๆ 3) สีลัพพตปรามาส คือ ความยึดถือในศีลอย่างงมงาย เชื่อถือโชคลางหรือพิธีกรรมต่าง ๆ 4) กามราคะ คือ ความยินดีในกามคุณ 5 มีรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ 5) ปฏิฆะ คือ ความกระทบ กระทั่งทางใจ ทำให้ไม่สบายใจ 6) รูปราคะ คือ ความติดใจในรูปธรรม 7) อรูปราคะ คือ ความติดใจในอรูปธรรม 8) มานะ คือ ความถือตัว ถือตน 9) อุทธัจจะ คือ อารมณ์ฟุ้งซ่าน 10) อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้งในอริยสัจ 4 ซึ่งสังโยชน์ทั้ง 10 ประการนี้ ถ้าบุคคลสามารถลด ละ เลิกได้แล้ว หนทางการบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ ย่อมเป็นไปตามกำลังแห่งสติปัญญา

อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธานุศาสน์ เป็นหลักธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติตามหลักโภธิปักขิยธรรม 37 เข้าถึงความ เป็นอริยะสามารถบรรลุธรรมได้ เป็นการเพ่งดูกิเลสที่เป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ มีความอยาก ความยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน กระวนกระวาย เกลียดชัง เบื่อหน่าย เป็นต้น เมื่อจิตหลุดพ้นเป็นอิสระ

จากทุกข์ ความเบื่อหน่าย ความคับข้องใจ รู้แจ้งในไตรลักษณ์ปฏิบัติตนตามอริยมรรคมีองค์ 8 ก็จะประสบกับความ สุข ความสงบ เบิกบานใจ เป็นพระอริยบุคคลผู้ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ในที่สุด

อายตนะ หมายถึง ทางรับรู้ มี 6 อย่างได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นแดนต่อความรู้ภายใน จึงเรียกว่า อายตนะภายใน และแดนต่อความรู้ภายนอกเรียกว่า อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะทั้งภายนอกและภายในเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดกระบวนการรับรู้ เมื่อกระบวนการรับรู้เกิดขึ้น จิตทำหน้าที่ปรุงแต่งความคิดว่า ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉย ๆ ซึ่งการคิดนั้นมียุทธิต่อการกระทำกรรม กล่าวคือ เมื่อคิดดีก็จะส่งผลต่อการกระทำดี ถ้าคิดชั่วก็จะส่งผลต่อการกระทำชั่วตามมาด้วย อายตนะเป็นองค์ธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจจสมุปบาท อันเป็นธรรมแห่งการบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงกระบวนการเกิดทุกข์และการดับทุกข์ เป็นสภาวะของสิ่งทั้งหลายที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยส่งผลให้ทุกสรรพสิ่งเป็นไปตามธรรมชาติ บุคคลจะสิ้นความทุกข์ได้เมื่อกำหนดรู้ด้วยปัญญาจนสามารถคลาย ลด ละและดับกิเลสทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง จึงจะสามารถบรรลุธรรมสู่ความเป็นอริยบุคคลทำพระนิพพานให้แจ้งได้

การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้นมีหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญาเป็นหลักธรรมพื้นฐานเบื้องต้นที่ผู้ปฏิบัติในทุกระดับพึงให้ความสำคัญก่อนที่จะปฏิบัติในหลักธรรมอื่น ๆ โดยกระบวนการแห่งไตรสิกขาก็มาจากหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการนั่นเอง การที่ผู้ปฏิบัติจะก้าวไปสู่การปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ได้นั้นจำเป็นต้องมีหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมอันได้แก่ โพธิปักขิยธรรม 37 หลักสังโยชน์ 10 หลักอริยสัจ 4 หลักอายตนะ 12 เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมการบรรลุธรรมร่วมกับการปฏิบัติสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน จึงจะสามารถบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลได้ ระดับขั้นตอนของการบรรลุธรรมเป็นเครื่องกำหนดผลสำเร็จของการปฏิบัติธรรม โดยมีผลการปฏิบัติปรากฏตามลำดับคือ การบรรลุธรรมขั้นที่ 1 เรียกพระโสดาบัน การบรรลุธรรมขั้นที่ 2 เรียกพระสกทาคามี การบรรลุธรรมขั้นที่ 3 เรียกพระอนาคามี และการบรรลุธรรมขั้นที่ 4 เรียกพระอรหันต์ วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมโดยทั่วไปมี 3 วิธี คือ วิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า สมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า และ สมณะที่มีวิปัสสนาควบคู่กันไป วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ทั้ง 3 วิธีนี้เป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เกิดปัญญาอันเป็นหนทางเพื่อการบรรลุ มรรค ผล นิพพานในพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมอันหมดจดจากกิเลสเป็นอริยบุคคลผู้เข้าใจในไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาไม่มีตัวตน การปฏิบัติภาวนาเป็นเครื่องอบรมทางกาย ทางจิต และทางปัญญา คืออภรณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งสมณะและวิปัสสนาภาวนา โดยการเจริญสมณะสลักับวิปัสสนา หรือการเจริญควบคู่กันไป เพื่อฝึกจิตให้เกิดปัญญา เกิดความรู้แจ้งในรูปนามที่เป็นสภาวะธรรม ถือเป็นภาวนาปัญญาที่ทำให้จิตของผู้ปฏิบัติพ้นจากทุกข์ทั้งปวง และมุ่งสู่ความสงบอันมีนิพพานเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ปัญญาชนิดนี้จะ

เกิดขึ้นได้ด้วยการเจริญวิปัสสนาจนทำให้เข้าใจถึงอริยสัจ 4 เพื่อบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ตามกำลังสติปัญญาญาณของอริยบุคคล

การบรรลุธรรมเป็นการเปลี่ยนสถานะจากปุถุชนเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งตามสภาวะการละและกำจัดกิเลสได้ตามกำลังของมรรคนั้นๆ จากการละกำจัดสังโยชน์เบื้องต่ำจนถึงขั้นการละกำจัดสังโยชน์ทั้ง 10 อย่างได้ ระดับของการบรรลุธรรมสามารถแบ่งออกเป็นระดับมรรค ได้ 4 ระดับ คือ 1) โสตาปัตติมรรค 2) สกทาคามีมรรค 3) อนาคามีมรรค 4) อรหัตตมรรค ระดับผลแบ่ง ได้ 4 ระดับ คือ 1) โสตาปัตติผล 2) สกทาคามีผล 3) อนาคามีผล 4) อรหัตตผล

เมื่อผู้ปฏิบัติปฏิบัติจนสามารถบรรลุธรรมได้ตามระดับการละสังโยชน์ซึ่ง มี ระดับมรรค 4 ระดับผล 4 ผลแห่งการบรรลุธรรมสู่ความเป็นอริยบุคคลนั้นจึงศึกษาถึงเรื่องของความทรงคุณวิเศษ ที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรมอันเป็นผลที่เกิดจากวิธีการปฏิบัติสู่การบรรลุธรรมที่ต่างกัน ถึงแม้ว่าความเป็นพระอรหันต์ซึ่งมีคุณวิเศษเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรมมีเท่ากันแล้วก็ตาม ท่านก็จัดประเภทของพระอรหันต์ไว้ 4 ประเภท คือ 1) สุขขวิปัสสโก 2) เตรีชโช 3) ฉฬภิญโญ 4) ปฏิสัมภีทปตโต

พระอรหันต์ประเภทที่ 2,3,4 มีสมถกัมมัฏฐานเป็นบาทฐานเมื่อสำเร็จพระอรหันต์จะทรงคุณวิเศษตามญาณที่ได้บรรลุ ประเภทที่ 1 ไม่มีสมถกัมมัฏฐานเป็นบาทฐานเมื่อสำเร็จพระอรหันต์แสดงคุณวิเศษไม่ได้

จากกระบวนการบรรลุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาทตามเนื้อหาข้างต้นที่กล่าวมานั้น ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบและหัวข้อวิธีการที่พระพุทธสาวิกาบรรลุธรรมไว้ เพื่อใช้เป็นแนวทางที่จะนำไปสู่การวิเคราะห์ถึงกระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกาในปรัชญาเถรวาทไว้ดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุธรรม
2. เหตุแห่งการบรรลุธรรม
3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม
4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม
5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรม
6. ระดับและผลแห่งการบรรลุธรรม
7. ประโยชน์และคุณค่าของกระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกา

5.1.2 กระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาไม่มีข้อจำกัดในเรื่องเพศ วัย วรรณะ หรือสถานะของผู้ปฏิบัติ มนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลายต่างมีโอกาสที่จะบรรลุธรรมได้เสมอกันหากปฏิบัติตามหลักของพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้นำประวัติเรื่องราวของพระพุทธสาวิกามาศึกษาในแง่มุมต่าง ๆ ของชีวิตที่ประสบทั้งความสุขและความทุกข์ยากต่าง ๆ จนสุดท้ายสามารถดับทุกข์ ดับกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงคุณประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง พระ

พุทธสาวิกานำมาศึกษานี้มี 8 ท่าน คือ พระมหาปชาบดีโคตมี พระภัททากัจจानาเถรี พระรูปนันทาเถรี พระกีสาคโคตมีเถรี พระภูจาจาราเถรี พระอุบลวรรณาเถรี พระเขมาเถรี และพระอัทธมาสีเถรี โดยกระบวนการบรรลุลหกรรมของพระพุทธสาวิกา สามารถสรุปได้ดังนี้

พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี เป็นภิกษุณีรูปแรกในบวรพุทธศาสนาที่พระพุทธรองค์ทรงอนุญาตให้อุปสมบทได้ด้วยการยอมรับลหกรรม 8 ประการ กระบวนการบรรลุลหกรรมของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี มีดังนี้

1) การที่พระมหาปชาบดีโคตมีต้องยอมรับและปฏิบัติตามลหกรรม 8 ประการอย่างเคร่งครัด นั้นด้วยทรงมีพระประสงค์ให้พระเถรีละคลายจากมานะทิฐิในตนเองลงก่อน ทั้งยังต้องเป็นคนว่านอนสอนง่าย มีชีวิตความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ดังนั้นลหกรรม 8 ประการจึงเป็นเสมือนการเตรียมความพร้อมสภาพร่างกายและจิตใจก่อนบวช

2) เมื่อพระมหาปชาบดีโคตมีได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้ว ได้นำลหกรรมที่นำไปสู่การบรรลุลหกรรมมาปฏิบัติ (โพธิปักขยธรรม) เช่น หลักอิทธิบาท 4 โพชฌงค์ 7 มรรคมีองค์ 8 และหลักอริยสัจ 4 เป็นต้น มาปฏิบัติอย่างเคร่งครัด

3) พระมหาปชาบดีเถรีในขณะเจริญวิปัสสนากรรมฐานได้ทำโยนิโสมนสิการในพระโอวาทและหลักอริยสัจ 4 กำหนดรู้ทุกข์ทั้งปวง เจริญมรรคมีองค์ 8 จนจิตเป็นสมาธิสงบตั้งมั่นแน่นแค้นเกิดญาณเครื่องหยั่งรู้ควบคู่กับการเจริญวิปัสสนา จิตหลุดพ้นบรรลอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 สำเร็จวิชา 3 และอภิญญา 6

4) พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี มีพระชนม์ชีพดำรงสังขารได้ 120 ปีแล้วเข้าเฝ้าพระศาสดาทูลลาเข้าสู่นิพพาน พระพุทธเจ้าจึงทรงสถาปนาพระมหาปชาบดีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกา ผู้เป็นรัตตัญญู รู้ราตรีนาน

พระภัททากัจจानาเถรี พระนามเดิมคือพิมพาหรือโยโสธรา เป็นพระชายาของเจ้าชายสิทธัตถะและเป็นพระราชมารดาของพระราหุลกุมาร เมื่ออุปสมบทแล้วได้ชื่อว่า พระภัททากัจจानาเถรี พระเถรีมีกระบวนการบรรลุลหกรรมที่พอสรุปได้ดังนี้

1) พระภัททากัจจानาเถรีเป็นผู้มีความเพียรในการปฏิบัติมากได้น้อมนำเอาคำสอนของพระศาสดาไปประพฤติปฏิบัติด้วยความเคารพอย่างเคร่งครัด ทรงเจริญสมถกรรมฐานจนจิตสงบเกิดมานสมาบัติสามารถระลึกชาติได้ถึงสองขัยหนึ่งขัยด้วยแสนภพมีความชำนาญในอภิญญาทั้งหลายซึ่งเป็นผลจากการเจริญสมถภาวนาจนเกิดมานขั้นสูง พระเถรียังได้น้อมนำเอาลหกรรมต่างๆ มาพิจารณาเพื่อยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐานจนเกิดปัญญาหยั่งรู้ในไตรลักษณ์ รู้เหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง รู้แจ้งในกองทุกข์ จิตหลุดพ้นบรรลอรหัตตผลในที่สุด

2) พระสาวกของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าที่สามารถบรรลุลหกรรมใหญ่ระลึกชาติได้อสองขัยหนึ่งขัยด้วยแสนภพ มีด้วยกัน 4 องค์คือ พระอัครสาวก ๒ รูป พระพากุลเถระ พระนางภัท

தாகัจจนาเถรี เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงสถาปนาพระเถรีนี้ไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกาผู้บรรลุนิยามใหญ่

พระรูปนันทาเถรี ก่อนอุปสมบทเป็นผู้ยินดีในรูปสิริโฉมอันงดงามของตน มีความมัวเมาในรูป กระบวนการบรรลุนิยามของพระรูปนันทาเถรี มีดังนี้

1) ครั้งแรกที่พระรูปนันทาเถรีได้เข้าไปฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์ พระเถรีได้ประจักษ์ว่าความงามของท่านไม่สามารถเทียบเท่ากับความงามของนางเนรมิตของพระศาสดาได้ จิตใจของพระเถรีเริ่มคลายจากมานะทิฐิความหลงในตัวตน เริ่มมีสมาธิจดจ่อพิจารณาถือเอารูปนางเนรมิตเป็นอารมณ์ จิตตั้งมั่นสงบเป็นสมาธิตามลำดับ

2) พระเถรีมีจิตที่ตั้งมั่นจดจ่อในอารมณ์เป็นสมาธิ ได้น้อมจิตของตนเจริญอสุภกรรมฐาน พิจารณารูปของนางเนรมิตที่แปรเปลี่ยนไป จากวัยรุ่น เป็นวัยกลางคน เป็นวัยชรา สังขารรูปกายจากสวยสดงดงามกลายเป็นเหี่ยวแห้ง หลังค่อมงอ จนในที่สุดนอนกึ่งเกลือกในอาจรม แล้วกลายเป็นกองกระดูก

3) พระเถรีได้ฟังโอวาทของพระศาสดาให้พิจารณาในกองกระดูก 300 ท่อน จึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาเกิดสติเกิดปัญญาเห็นแจ้งรู้จริงในความเสื่อมไปของสังขาร ว่าเนาเปื่อยเป็นของสกปรก ไม่สวยไม่งาม เห็นความไม่จีรังเที่ยงแท้ของสังขาร ละอนุสัยคือมานะทิฐิลงได้ ได้บรรลุนิยามเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

4) พระเถรีได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 เป็นผู้มีความชำนาญในฤทธิ์ พระเถรีได้ปฏิบัติตามพระโอวาทของพระศาสดาเจริญในฌานแม่ในอริยาบถสี่คือ ยืน เดิน นั่ง นอน อยู่เสมอ ดังนั้นพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแต่งตั้งท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกา ผู้ยินดีในฌาน

พระกิสาคโคตมิเถรี ก่อนอุปสมบทนั้น นางได้รับความทุกข์เศร้าโศกเสียใจจากการสูญเสียลูกจนแทบจะเสียดชีวิต ซึ่งกระบวนการบรรลุนิยามของพระกิสาคโคตมิเถรี มีดังนี้

1) พระพุทธองค์ได้ทรงออกอุบายให้นางกิสาคโคตมิได้ออกเที่ยวหาเมล็ดพันธ์ผักกาดจากบ้านที่ไม่มีคนตายเพื่อนำมาช่วยชีวิตลูกของนาง นางหาไปทั่วหมู่บ้านก็ไม่สามารถหาได้ ทำให้นางได้สติครุ่นคิดได้ว่าแม้จะหาทั่วพระนครก็ไม่สามารถหาเมล็ดพันธ์ผักกาดจากบ้านที่ไม่มีคนตายได้ นางได้ประจักษ์ด้วยตนเองแล้วว่าความตายไม่ได้มีแต่เฉพาะลูกของนาง แต่ความตายเป็นของธรรมดาที่มีและเกิดขึ้นในโลก เมื่อนางได้สติและยอมรับว่าความตายเป็นของธรรมดาในโลก ทำให้นางคลายจากความเศร้าโศกเสียใจลงได้และมีสติเกิดขึ้น นางจึงไม่ทรมานทรมายพุ่มพวยในความเสียใจนั้นแล้วไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

2) พระศาสดาทรงทราบที่นางกิสาคโคตมิได้สติกลับคืนคลายจากความเศร้าโศกเสียใจลงได้แล้ว จึงทรงประทานโอวาทว่า “มฤตยูย่อมพาเอานรชน ผู้มัวเมาในลูกและสัตว์เลี้ยง ผู้มีใจข้องอยู่ใน

อารมณ์ต่าง ๆ ไปเหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาเอาชาวบ้านที่หลับใหลอยู่ไปฉะนั้น” นางได้น้อมจิตอันประกอบด้วยความศรัทธาพิจารณาภรรยานุสสติเป็นอารมณ์อย่างตั้งใจ ด้วยจิตอันเป็นสมาธิแน่วแน่ในภรรยานุสสติทำให้เกิดปัญญาในเบื้องต้นสามารถละความยึดมั่นหลงมัวเมาในความตายลงได้ ยอมรับกับความตายที่เกิดขึ้น จิตหลุดพ้นเบื้องต้นบรรลุโสดาปัตติผลในขณะนั้นเอง

3) เมื่อนางกิสาคโคตมีบรรลุโสดาปัตติผลแล้วได้ทูลขออุปสมบท พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้บวชในสำนักภิกษุณี พระกิสาคโคตมีได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธองค์เจริญภรรยานุสสติด้วยโยนิโสมนสิการแล้วยกจิตสู่วิปัสสนาพิจารณาโอวาทที่พระศาสดาทรงประทานให้ ใคร่ครวญในอมตธรรมเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ความตายเป็นธรรมดาของสรรพสัตว์ไม่อาจหนีพ้นได้ สรรพสิ่งล้วนมีสภาพไม่เที่ยง บังคับบัญชาไม่ได้ พิจารณาไปมาจิตหลุดพ้นจากอภิสภาบรรลุพระอรหันต์ในที่สุด

4) พระกิสาคโคตมีเถรีบรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 ด้วย คือ ญาณในอรรถธรรม นิรุติ ปฏิภาณ และเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสดธาตุ รู้จิตผู้อื่น รู้ปุพเพนิวาสญาณ มีทิพยจักขุ

พระปฎาจารย์เถรี เป็นภิกษุณีผู้เลิศในด้านทรงพระวินัย ก่อนที่ท่านจะอุปสมบทนั้น ชีวิตของท่านต้องเผชิญกับความทุกข์ ความเศร้าโศก ความพลัดพรากจากบุคคลที่ตนรักไม่ว่าจะเป็นบิดามารดา สามี และบุตรก็ตาม เมื่อได้อุปสมบทก็ได้บรรลุพระอรหันต์ตผล กระบวนการบรรลุธรรมของพระปฎาจารย์เถรีพอสรุปได้ดังนี้

1) นางปฎาจารย์ได้ฟังธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงเรื่องสังสารวัฏ ทำให้นางปฎาจารย์คลายจากความโศกเศร้าลงได้ จิตใจเริ่มสงบมีสติตั้งใจฟังพระธรรมเทศนา พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมต่อในเรื่องของศีลอันเป็นบาทฐานของการประพฤติปฏิบัติเพื่อการพ้นทุกข์จากนั้นทรงแสดงอนามตธรรมธรรมที่ไม่ตาย (นิพพาน) ทำให้นางปฎาจารย์เกิดปัญญาเห็นความจริงในเบื้องต้นละความยึดมั่นถือมั่น (สังโยชน์เบื้องต้น) ได้ ได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุโสดาปัตติผล

2) เมื่อนางปฎาจารย์ได้รับพุทธาอนุญาตให้อุปสมบทแล้ว ก็ได้ปฏิบัติตนอยู่ในพระวินัยและเจริญวิปัสสนากรรมฐานอย่างเคร่งครัดโดยได้ตั้งจิตเป็นสมาธิกำหนดเอน้ำ (อาโป) เป็นอารมณ์กสิณจนจิตสงบตั้งมั่นอยู่ในฌาน แล้วกำหนดสติยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณามรรยานุสสติพิจารณาถึงความไม่เที่ยงในวัยทั้งสามโดยยกอุบายว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ตายเสียในปฐมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งแรก ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งที่สองที่ไปไกลกว่าครั้งแรก ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งที่สามซึ่งไปได้ไกลกว่าครั้งที่สองนั้นเสียอีก จิตพิจารณาถึงสภาวะความไม่เที่ยง สรรพสัตว์ทั้งหลายล้วนมีความตายเป็นธรรมดา เห็นความเสื่อมไปของชั้น 5 เห็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้แจ้งตามความเป็นจริง หลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4

3) พระปฎาจารย์เถรีได้กระทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดาได้เป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตราตุ ฐัปรจิตตวิชา ฐัปปุพเพนิवासญาณ ขำระททิพยจักขุ ทำอาสวะให้สิ้นไปหมด เป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มีมลทิน เป็นผู้เล่าเรียนพระวินัยทั้งหมดในสำนักของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงสถาปนาให้พระปฎาจารย์เถรีเป็นผู้เลิศในฝ่ายภิกษุณีผู้ทรงพระวินัย

พระอุบลวรรณาเถรี บวชเป็นพระภิกษุณีก็เพราะนางเป็นหญิงสาวที่มีรูปร่างงดงาม เป็นที่หมายปองของชายหนุ่มทั้งหลาย จนทำให้บิดาของท่านสับสนไม่รู้จะยกให้ใครดี บิดาจึงให้นางไปบวชเป็นภิกษุณีในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อนางบวชแล้วก็ได้บรรลุธรรม โดยกระบวนการบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี มีดังนี้

1) พระอุบลวรรณาเถรีเริ่มจากการมองที่เปลวประทีป เป็นการมองโดยใช้ปัญญาพิจารณา น้อมไปในธรรมอย่างมีสติ

2) พระอุบลวรรณาเถรีใช้เปลวประทีปเป็นอารมณ์เพ่งจนจิตเกิดสมาธิตั้งมั่นในเตโชกสิณ เป็นอารมณ์ให้ญาณจากนั้นใช้ญาณเป็นบาทฐานในการน้อมจิตสู่วิปัสสนา พิจารณาความแปรปรวนของเปลวไฟเกิดปัญญาเห็นความไม่เที่ยงจึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาญาณ น้อมนำเอาอาการติดดับของเปลวประทีปเป็นอารมณ์ พิจารณาจนเห็นพระไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เพราะบังคับบัญชาไม่ได้ จิตเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งเห็นจริงสภาวะธรรม ในที่สุดท่านก็สามารถบรรลุอรหัตตผล

3) การบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ของพระอุบลวรรณาเถรีนั้นได้รับการยกย่องจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ท่านเป็นเอตทัคคะทางด้านมีฤทธิ์มากฝ่ายภิกษุณี เช่นเดียวกับพระโมคคัลลานะที่มีฤทธิ์มากฝ่ายพระภิกษุ การบรรลุธรรมของท่านทั้งสองเริ่มจากสมถกรรมฐานก่อนด้วยกันทั้งคู่ คือ พระอุบลวรรณาเถรีใช้เตโชกสิณ (ไฟ) ส่วนพระโมคคัลลานะใช้อาโลกกสิณ (แสงสว่าง) จะสังเกตเห็นว่าท่านที่บรรลุธรรมโดยใช้สมถกรรมฐานเป็นตัวนำแล้วจึงใช้วิปัสสนากรรมฐาน เมื่อบรรลุธรรมแล้วจะได้วิชา 3 หรืออภิญญา 6 ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการบรรลุธรรม

พระเขมาเถรี ก่อนอุปสมบทพระนางเป็นนมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร กษัตริย์แคว้นมคธ พระนางมีสิริโฉมงดงาม ผิวขาวหมดจดเป็นผู้หลงใหลในความงามของตนรักสวยรักงาม พระนางได้ทูลขอพระบรมราชานุญาตจากพระสวามีแล้วบวชเป็นภิกษุณี โดยกระบวนการบรรลุธรรมของพระเขมาเถรี มีดังนี้

1) ครั้งแรกที่พระนางเขมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ พระนางได้ทรงแสดงพระเนตรเห็นเทพอัปสรผู้นั้นมีความงามยิ่งกว่าตนเองนัก จิตได้สติคลายความทิฐิลงพิจารณาถึงความงามของนางเทพอัปสรนั้นอย่างใจจดใจจ่อจนจิตเกิดสมาธิแน่วแน่มิมีความงามเป็นอารมณ์

2) ขณะที่พระนางเขมาจิตจ่อจ่อเอาความงามของนางเทพอัปสรเป็นอารมณ์นั้น พระศาสดาทรงใช้พุทธฤทธิ์บันดาลให้นางเทพอัปสรนั้นจากสาวสวย เริ่มแก่ลงสู่ขมิมวัย ถึงปัจฉิมวัยแล้ว ฟันหัก

ผมหงอก หนึ่งเหี่ยว ล้มกลิ้งลงพร้อมกับปวดใบตาล ด้วยกำลังจิตที่มีสมาธิเมื่อพระนางทอดพระเนตรเห็นดังนั้น จิตได้สติพิจารณาใคร่ครวญถึงความไม่เที่ยงแห่งกองสังขาร

3) พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบว่าพระนางเขมาจิตมีสมาธิแน่วแน่ได้สติคลายจากความลุ่มหลงในความงามได้จึงทรงประทานโอวาทให้เห็นภัยกามราคะและความลุ่มหลงในรูปอันมีสภาพไม่เที่ยงแปรเปลี่ยน พระนางเขมาพิจารณาตามเห็นความเป็นจริงถึงสภาพร่างกายอันสกปรก ย่อมเน่าเปื่อย แปรปรวน จิตตั้งมั่นสงบในอนุสสุกรรมฐาน แล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณากายคตานุสสติกรรมฐานทั้งภายในภายนอก เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง มีความเบื่อหน่าย รังเกียจในรูปเห็นว่าสังขารเป็นทุกข์ ละมานะทิฏฐิทั้งปวงลงได้ จิตหลุดพ้นบรรลอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 ทั้งที่ยังเป็นคฤหัสถ์

4) เมื่อพระเขมาได้อุปสมบทแล้วได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจนเป็นผู้แตกฉานในวิสุทธิทั้งหลาย แก้วกล้าในกถาวัตถุ รู้จักนัยแห่งอภิธรรม เป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ ในทิพโสตราตุและเจโตปริยญาณ รู้ชัดบุพเพนิวาสญาณ ชำระทิพยจักขุให้บริสุทธิ์ มีญาณอันบริสุทธิ์ในอรรถะ ธรรมะ นิรุตติและปฏิภาณ อยู่ด้วยผลสุข นิพพานสุข เป็นผู้มึปัญญามาก พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงสถาปนาพระเขมาเถรีนั้นไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะผู้มึปัญญามาก เป็นเลิศของภิกษุณีสาวิกามีปัญญาและเป็นผู้ฉลาดสาวิกาฝ่ายขวา

พระอัทธมาสีเถรี ก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีนางเป็นนางคณิกาของแคว้นกาสิ เมื่อได้ฟังธรรมจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทูลขอพระพุทธเจ้าออกบวช พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีโดยวิธีทูเตนะอุปสัมปทา (การบวชผ่านทูต) กระบวนการบรรลอรหัตตผลของพระอัทธมาสีเถรี มีดังนี้

1) นางอัทธมาสีได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระศาสดา นางน้อมจิตเป็นสมาธิแน่วแน่พิจารณาตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์เกิดสติปัญญาเบื้องต้นเห็นต้นเหตุแห่งความทุกข์ กามะกิเลส และตัณหาที่หน่อเนื่องในใจตนเองจึงอยากพ้นทุกข์

2) นางได้ทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุณี พระพุทธองค์ได้ทรงอนุญาตให้บวชด้วยวิธีทูเตนะอุปสัมปทา เมื่อบวชแล้วพระอัทธมาสีเถรีได้ปฏิบัติเจริญกายคตานุสสติกรรมฐานจนจิตสงบตั้งมั่นเกิดฉานเป็นเครื่องหยั่งรู้ ยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐานพิจารณาถึงรูปกายอันไม่งามเต็มไปด้วยของสกปรก ไม่เที่ยง พิจารณารูปชั้นธอันเป็นทุกข์ เห็นความไม่จีรังแปรเปลี่ยนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จิตเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดในรูป จิตรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ บรรลอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4

3) ผลจากการบรรลอรหัตตผลเป็นพระอรหันต์ของพระเถรีนั้น พระเถรีเป็นผู้ชำนาญในอิทธิฤทธิ์ทั้งหลาย และในทิพโสตราตุ มีความชำนาญเจโตปริยญาณ รู้บุพเพนิวาสญาณและทิพยจักขุอันหมดจดพิเศษ มีอัสวะทั้งปวงสิ้นแล้ว มีญาณในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ และในปฏิภาณ

5.1.3 วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท

พระพุทธสาวิกานที่ได้บรรลุนิยามเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนานั้น ทุกท่านล้วนมีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสามารถดำรงคงอยู่ได้มาจนถึงปัจจุบันได้นั้น กระบวนการบรรลุนิยามของพระพุทธสาวิกานทุกท่านล้วนแตกต่างกัน ก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีบางท่านต้องประสบกับอุปสรรค ปัญหาต่างๆ มากมาย สุดท้ายเมื่อได้เข้ามาอยู่ในร่มกาสาวพัตร์ปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าจนเกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งในเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง สามารถกระทำที่สุดแห่งกองทุกข์ให้สิ้นไป จนจิตเป็นอิสระหลุดพ้นจากวิภวสัญญา การวิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยได้นำพระพุทธสาวิกานจำนวน 8 ท่านมาสรุปและวิเคราะห์ถึงกระบวนการบรรลุนิยามเป็นรายบุคคลไว้ดังนี้

1. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระมหาชาบดีโคตมีเถรี

พระมหาชาบดีโคตมีเถรี ลักษณะการบรรลุนิยามประกอบด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เหตุแห่งการบรรลุนิยามคือได้ฟังธรรม หลักธรรมที่ใช้ สัมมปธาน 4 อธิบาท 4 อินทรีย์ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมีองค์ 8 หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุนิยามคือ หลักสังโยชน์ 10 และหลักอริยสัจ 4 วิธีปฏิบัติของการบรรลุนิยาม คือวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐานที่มีวิปัสสนากรรมฐานควบคู่กันไป ระดับและผลของการบรรลุ คือเป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทูปัตโต และบรรลุวิชชา 3 อภิญญา 6

2. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระภัททากัจจนาเถรี

พระภัททากัจจนาเถรี ลักษณะการบรรลุนิยามประกอบด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เหตุแห่งการบรรลุนิยาม คือการพิจารณาธรรมแล้วนำไปพิจารณาตรีกตรองปฏิบัติตาม หลักธรรมที่ใช้ สัมมปธาน 4 อธิบาท 4 และมรรคมีองค์ 8 หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุนิยามคือ หลักสังโยชน์ 10 และหลักอริยสัจ 4 วิธีปฏิบัติของการบรรลุนิยาม คือวิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ระดับและผลของการบรรลุ คือเป็นพระอรหันต์ประเภท เทววิโช ฉฬภิญโญ และปฏิสัมภิทูปัตโต และบรรลุวิชชา 3 อภิญญา 6 เป็นผู้ได้เข้าถึงซึ่งสุภาพาภิเสสนิพพาน

3. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระรูปันนทาเถรี

พระรูปันนทาเถรี ลักษณะการบรรลุนิยามประกอบด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เหตุแห่งการบรรลุนิยามคือได้ฟังธรรม หลักธรรมที่ใช้หลักสติปัญญา 4 โดยเอาอสุภกรรมฐานมาเป็นบาทฐานในการเจริญสมถกรรมฐาน หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุนิยามคือ หลักสังโยชน์ 10 และหลักอริยสัจ 4 วิธีปฏิบัติของการบรรลุนิยาม คือ วิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ระดับและผลของการบรรลุ คือเป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทูปัตโต และบรรลุอภิญญา 6

4. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิยามของพระกิสาคโคตมีเถรี

พระกิสาคโคตมีเถรี ลักษณะการบรรลุนิยามประกอบด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เหตุแห่งการบรรลุนิยามคือได้ฟังธรรม หลักธรรมที่ใช้สัมมปธาน 4 อธิบาท 4 อินทรีย์ 5 โพชฌงค์ 7

และมรรคมืองค์ 8 หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุดุธรรมคือ หลักสังโยชน์ 10 และหลักอริยสัจ 4 วิธีปฏิบัติของการบรรลุดุธรรม คือ วิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ระดับและผลของการบรรลุ คือเป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตโต และบรรลุอภิญญา 6

5. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระปฎาจารย์เถรี

พระปฎาจารย์เถรี ลักษณะการบรรลุดุธรรมประกอบด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เหตุแห่งการบรรลุดุธรรมคือได้ฟังธรรม หลักธรรมที่ใช้หลักสัมมปปธาน 4 และ สติปัญญา 4 หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุดุธรรมคือ หลักอริยสัจ 4 วิธีปฏิบัติของการบรรลุดุธรรม คือวิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ระดับและผลของการบรรลุ คือ เป็นพระอรหันต์ประเภท ปฏิสัมภิทัปปัตโต บรรลุอภิญญา 6

6. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี

พระอุบลวรรณาเถรี ลักษณะการบรรลุดุธรรมประกอบด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เหตุแห่งการบรรลุดุธรรมคือการพิจารณาธรรม ตรีกตรองใคร่ครวญธรรมที่เคยได้ฟังมา หลักธรรมที่ใช้หลักอิทธิบาท 4 และมรรคมืองค์ 8 หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุดุธรรมคือ หลักอริยสัจ 4 วิธีปฏิบัติของการบรรลุดุธรรม คือ วิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ระดับและผลของการบรรลุ คือเป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตโต และบรรลุอภิญญา 6

7. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระเขมาเถรี

พระเขมาเถรี ลักษณะการบรรลุดุธรรมประกอบด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เหตุแห่งการบรรลุดุธรรมคือได้ฟังธรรม หลักธรรมที่ใช้มรรคมืองค์ 8 หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุดุธรรมคือ หลักสังโยชน์ 10 และหลักอริยสัจ 4 วิธีปฏิบัติของการบรรลุดุธรรม คือ วิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ระดับและผลของการบรรลุ คือ เป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตโต และบรรลุอภิญญา 6

8. วิเคราะห์กระบวนการบรรลุดุธรรมของพระอัทฒกาสีเถรี

พระอัทฒกาสีเถรี ลักษณะการบรรลุดุธรรมประกอบด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เหตุแห่งการบรรลุดุธรรม คือการพิจารณาธรรมที่เคยได้ยินได้ฟัง หลักธรรมที่ใช้อินทรี 5 กับ สติปัญญา 4 หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุดุธรรมคือ หลักสังโยชน์ 10 และหลักอริยสัจ 4 วิธีปฏิบัติของการบรรลุดุธรรม คือ วิธีวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ระดับและผลของการบรรลุ คือเป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตโต และบรรลุอภิญญา 6

ประโยชน์และคุณค่าของกระบวนการบรรลุดุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท

หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นคำสอนที่พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบด้วยพระองค์เอง พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนเรื่องทุกข์ เพราะทุกข์มีอยู่ทั่วไปในกัณฑ์ตนทั้งมนุษย์และสัตว์ ฉะนั้นคำสอนหลักในพระพุทธศาสนาจึงสอนเรื่องการดับทุกข์เพื่อให้มนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลายใช้ชีวิตอยู่บนโลกใบนี้ได้อย่างมีความสุข งานวิจัยนี้ได้สรุปวิเคราะห์ประโยชน์และคุณค่าของ

กระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท มาเพื่อเป็นแบบอย่างแนวทางแก่ผู้สนใจนำไปศึกษาและประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ด้านประโยชน์

การศึกษาถึงกระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในปรัชญาเถรวาทนั้นทำให้ทราบถึงเรื่องราว ชีวประวัติของพุทธสาวิกา ซึ่งเรื่องราวเหล่านี้ต้องศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎก จากอรรถกถาแปลพระไตรปิฎก จากหนังสือทั่วไปที่รวบรวมข้อมูลเหล่านี้ไว้ และจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องบางส่วน นับว่าเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งแก่ผู้ศึกษาหรือผู้ที่สนใจ ไม่เพียงแต่ทราบเรื่องราวชีวประวัติดังกล่าวแล้ว กระบวนการบรรลุนิยามเป็นประเด็นที่น่าศึกษาอย่างมาก เพราะในกระบวนการบรรลุนิยามนั้นมีหัวข้อรายละเอียดที่เกี่ยวข้องมากมายที่จำเป็นต้องรู้ ซึ่งถ้าสามารถศึกษาและเข้าใจในองค์ความรู้นี้ได้โดยละเอียดแล้ว ถึงแม้ว่าผู้ศึกษาจะไม่สามารถปฏิบัติจนบรรลุนิยามได้ก็ตาม แต่สามารถที่จะแนะนำบอกกล่าวหรือนำไปเผยแพร่แก่ผู้สนใจเพื่อที่จะต่อยอดไปสู่การปฏิบัติได้อย่างแท้จริง นับว่าเป็นการดำรงรักษาพระพุทธศาสนาได้วิธีหนึ่ง

ด้านคุณค่า

คุณค่าของกระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ จะสรุปไว้ในเรื่องคุณธรรมที่ควรถือเป็นแบบอย่างซึ่งพอจะรวบรวมเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติได้ ดังนี้

1) ศรัทธา และความตั้งใจแน่วแน่ ศรัทธามีอยู่ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามากมาย เช่น ในพละ 5 อินทรีย์ 5 เป็นต้น พระเถรีที่เห็นควรนำมาเป็นแบบอย่างเป็นผู้ที่มีศรัทธาอย่างแรงกล้าในพระพุทธศาสนา คือ พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระนางดำริที่จะทรงออกบวชมีพระทัยแน่วแน่ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใด ๆ ถึงแม้แต่ก่อนพระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้อุปสมบทก็ตามแต่ด้วยความศรัทธา ความอดทนพากเพียรมุ่งมั่นไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก พระนางทูลขออุปสมบทถึง 3 ครั้งจนได้พระอานนท์ช่วยทูลขอให้พระนางจึงได้อุปสมบทเป็นภิกษุณี โดยพระนางต้องยอมรับหลักแห่งการประพฤติปฏิบัติอย่างหนักที่เรียกว่า ครุธรรม 8 ประการก็ตาม พระนางก็ไม่ทรงย่อท้อ พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีถือเป็นแบบอย่างให้แก่พุทธศาสนิกชนที่มีศรัทธา มีความพากเพียร อดทนบากบั่นเพื่อการแสวงหาความสุขที่แท้จริงของชีวิตโดยไม่ต้องรังไรให้ตนเองประสบกับความทุกข์ยากลำบากก่อนแล้วค่อยมาประพฤติปฏิบัติธรรมเพื่อการดับทุกข์

2) ความเคารพนอบน้อมอ่อนน้อมถ่อมตน พระเถรีที่เป็นแบบอย่างในคุณธรรมนี้ได้แก่ พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี และพระกสิศาโคตมีเถรี พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีถึงแม้พระเถรีจะมีฐานะเป็นถึงพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้าก็ตาม แต่พระเถรีก็ไม่ทรงเยอหยิ่งถือพระองค์แต่ประการใด ตรงกันข้าม กลับมีความเคารพในพระพุทธเจ้าและหมู่พระภิกษุสงฆ์สาวกเป็นอย่างยิ่ง

พระกสิศาโคตมีเถรี ก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณี นางเป็นคนที่มีความเคารพนอบน้อมต่อสามี ต่อบิดามารดาของสามีอย่างยิ่งตลอดถึงต่อคนทั้งปวง เมื่อทรัพย์สินของตระกูลสามีของเธอได้ถึงกาล

วิบัติ นางก็ยังปฏิบัติตนเป็นสะใภ้ที่ดี เป็นภรรยาที่ดีของสามีมีความเคารพอ่อนน้อมต่อสามีและบิดามารดาของสามี

3) ความรักดีซื่อสัตย์ พระเถรีที่เป็นแบบอย่างในคุณธรรมข้อนี้คือพระภัททากัจจนาเถรี เห็นได้จากคำกราบทูลของพระเจ้าสุทโธทนะต่อพระพุทธเจ้าในครั้งที่พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพระประยูรญาติ ณ กรุงกบิลพัสดุ์ว่า นับตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จออกผนวช พระนางทรงติดตามข่าวความเคลื่อนไหวของพระศาสดาอยู่ตลอดเวลา เมื่อได้รู้ว่าพระพุทธองค์ทรงปฏิบัติอย่างไรก็ทรงทำตาม เช่น ทรงทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงนุ่งห่มด้วยผ้ากาสายะ พระนางก็ทรงนุ่งห่มผ้ากาสายะเช่นกัน ได้สดับว่าพระองค์เสวยพระกระยาหารหนเดียว ก็เสวยหนเดียวบ้าง เป็นต้น คุณธรรมนี้หากเราทำนั้งหลายนำไปประพฤติปฏิบัติในสภาพสังคมปัจจุบัน จะลดปัญหาการเลิกลาหย่าร้างได้ผลดีที่สุดทำให้ไม่เกิดปัญหาครอบครัวแตกแยก ลูกกำพร้าพ่อแม่ ครอบครัวขาดความรักความอบอุ่น ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ในทุกสังคมโลก

4) ปฏิภาณและความมีสติ หมายถึงความมีเหตุมีผลด้วย พระเถรีที่เป็นแบบอย่างของการมีปฏิภาณแล้วนำปฏิภาณนั้นมาใช้เพื่อการดับทุกข์ได้แก่ พระกิสาคโคตมิเถรี พระปฎาจารย์เถรี และพระอุบลวรรณาเถรี

คนส่วนมากเมื่อจมอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์ คือมัวเมาลุ่มหลงในความผิดบางอย่าง ยากนักที่จะได้คิดและถอนตัวได้โดยง่าย นางกิสาคโคตมิในขณะที่เดินทางหาเมล็ดพันธุ์ผักกาดจากเรือนนี้ไปเรือนโน้นอยู่นั้น เมื่อได้ยินว่าทุกคนเรือนต่างก็มีคนตายทั้งนั้น นางก็พลันได้คิด ในเวลาไม่ช้านักว่าชีวิตนี้ไม่เที่ยงแท้ ทุกคนจะต้องตาย ไม่ได้ตายเฉพาะบุตรของนาง การได้คิด หรือคิดได้ก่อนที่จะสายเกินไปนี้นำนางออกจากความมืดสู่แสงสว่างของพระธรรมได้ในที่สุด ซึ่งคนทั่วไปอาจถือเอาเป็นแบบอย่างได้ คือ เมื่อประสบความทุกข์ยาก หรือปัญหาหนักๆทุกอย่าง ให้ตั้งสติพยายามคิดหาทางออกในอีกมุมหนึ่ง ไม่พึงจมอยู่กับความทุกข์หรือปัญหานั้นอย่างเดียว แต่ต้องเผชิญหน้ารับความจริงที่เกิดขึ้นด้วยสติปัญญาแล้วแก้ไขที่ต้นเหตุแห่งทุกข์นั้นจึงจะสามารถดับทุกข์ได้ ดังนั้นกระบวนการบรรลุธรรมของพระกิสาคโคตมิเถรีจึงสามารถนำไปเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติเมื่อยามชีวิตประสบกับความทุกข์ยากได้ ใช้สติพิจารณาไม่จมอยู่กับความทุกข์จนไม่สามารถหาทางออกได้

พระปฎาจารย์เถรีเป็นภิกษุณีที่มีความสามารถในการแสดงธรรมรูปหนึ่ง เนื่องจากพระเถรีได้เคยผ่านประสบการณ์ชีวิตที่ต้องเผชิญกับความทุกข์ระทมอย่างแสนสาหัสมากมาย พระเถรีจึงได้นำเรื่องราวประสบการณ์ของตนมาอบรมสั่งสอนเป็นกำลังใจให้ทั้งภิกษุณีและเหล่าสตรีทั้งหลายที่เผชิญกับความทุกข์โศกให้สามารถต่อสู้ผ่านพ้นความทุกข์เศร้าโศกนั้นไปได้ อีกทั้งกระบวนการบรรลุธรรมของพระเถรียังเป็นแบบอย่างให้ผู้ปฏิบัติสามารถนำไปใช้ปฏิบัติได้ การรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งรอบตัวมาเป็นอุบายในการน้อมนำเข้าหาธรรมะเพื่อยกจิตสู่การปฏิบัติวิปัสสนาในขั้นที่สูงๆ ขึ้นไปใน การเพียรเพากิเลสเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติควรน้อมนำเรียนรู้

5) ความเสมอภาค สังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมักมีความเชื่อว่าคนเราไม่เสมอภาคกัน เช่น ผู้ชายกับผู้หญิง ผู้ใหญ่กับเด็ก คนจนกับคนรวย คนชั้นสูงกับคนสามัญชน เป็นต้น ความคิดนี้ได้ฝังแน่นในขนบธรรมเนียมประเพณีหลายอย่าง ทำให้ขาดความสามัคคีกันในหมู่ชน พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เปิดกว้างให้สิทธิความเสมอภาคเท่าเทียมกันทุกคนในการประพฤติปฏิบัติตนตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าบุคคลนั้นจะมีสถานะเช่นไรก็ตาม บุคคลทุกคนสามารถจะบรรลุธรรมตามพระพุทธเจ้าได้เช่นกัน (ยกเว้นอภัพบุคคลและบุคคลที่ฟังสั่งสอนไม่ได้) ดังเช่นพระอชฎกาสีเถรี ที่เดิมก่อนอุปสมบทท่านเป็นหญิงคนยากที่เลี้ยงชีพตนโดยอาศัยเรือนร้าง เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาเกิดความเลื่อมใสในคำสอนเป้าหมายในอาชีพที่ตนทำได้หูลงอุปสมบทเป็นภิกษุณี ภายหลังอุปสมบทแล้วปฏิบัติตนอยู่ในพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสณากรรมฐานจนสามารถบรรลุพระอรหัตตผล แสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่าตนเองจะต่ำต้อยในสายตาคนอื่น จะถูกผู้คนดูถูกเหยียดหยามให้เกิดความทุกข์ใจก็ตาม แต่ความต่ำต้อยนี้ไม่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรมและบรรลุธรรมเลยหากเรามีความตั้งใจจริงในการประพฤติปฏิบัติ

5.2 ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่องกระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้

5.2.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การศึกษาวินัยครั้งนี้ ได้ศึกษาในเรื่องกระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นการศึกษาเชิงวิเคราะห์ในพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาท ซึ่งจากการศึกษาผู้วิจัยพบว่าความรู้เรื่องกระบวนการบรรลุธรรมเป็นความรู้ที่ลึกซึ้งมาก นอกจากผู้ปฏิบัติจะต้องศึกษาทำความเข้าใจให้ถ่องแท้ในเชิงทฤษฎีวิชาการเพื่อที่จะใช้เป็นแนวทางการปฏิบัติแล้ว อาจจะไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจที่ลึกซึ้งในส่วนของภาคปฏิบัติได้ ดังนั้นเพื่อให้เป็นการปิดเป็อนองค์ความรู้ในกระบวนการบรรลุธรรมให้ผุดผื่นไป ผู้ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมควรทำการศึกษาในทั้งสองส่วนคือทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติควบคู่กันไปด้วยจึงจะสัมฤทธิ์ผลได้ หรือแม้กระทั่งบุคคลที่มีโอกาสจะแนะนำผู้อื่นในเรื่องกระบวนการบรรลุธรรมนั้นก็ควรตระหนักในสิ่งนี้ด้วย การจัดทำคู่มือเอกสารประกอบการศึกษาเพื่อเผยแพร่องค์ความรู้กระบวนการบรรลุธรรมก็เป็นสิ่งจำเป็น เนื่องด้วยยังไม่มีเอกสารหนังสือแพร่หลายพอที่ผู้สนใจจะใช้ศึกษาหาความรู้ได้อย่างง่ายดาย จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่ควรณรงค์ให้มีการจัดทำรูปเล่มเพื่อการเผยแพร่อย่างกว้างขวาง เพราะจะเป็นประโยชน์ต่อผู้สนใจหรือศึกษาแล้วนำมาปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาจนสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการดำรงชีวิตให้มีความสุขได้ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา

5.2.2 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษากระบวนการบรรลุนิยามของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท ผู้วิจัยมีแนวความคิดเพื่อเป็นประเด็นในการค้นคว้าต่อไป ดังนี้

- 1) ศึกษากระบวนการบรรลุนิยามในศาสนาอื่นๆ หรือ นิกายอื่นๆ
- 2) ศึกษาใกล้เคียงกับกระบวนการบรรลุนิยามในพุทธปรัชญาเถรวาท
- 3) ศึกษาหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุวิชาและวิมุตติในพุทธปรัชญาเถรวาท

บรรณานุกรม

1. ภาษาไทย

ข้อมูลปฐมภูมิ

กรมการศาสนา. *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง*. เล่มที่ 1, 4, 10, 13, 15, 19, 20, 21, 20, 24, 25, 29, 34, 36. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, 2525.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ชุด 91 เล่ม*. เล่มที่ 11, 13, 14, 20, 23, 31, 33, 35, 36, 38, 45, 54, 69, 70, 78. (พิมพ์ครั้งที่ 8). นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2557.

ข้อมูลทุติยภูมิ

(1) หนังสือทั่วไป

คณาจารย์สำนักพิมพ์เชียงใหม่ เพียรเพื่อพุทธศาสนา. *บูรณาการแผนใหม่ นักธรรมชั้นโท*.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เชียงใหม่, 2547.

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *ธรรมะภาคปฏิบัติ 4*. (พิมพ์ครั้งที่ 3).

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.

จำเนียร ทรงฤกษ์. *ชีวประวัติพุทธสาวิกา (พระภิกษุณี หรือ พระเถรี)*. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพ่อ
นวล แม่บัว ทรงฤกษ์, 2553.

ธรรมสภา. *40 ภิกษุณี พระอรหันต์*. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, 2555.

_____. *อัครพุทธสาวก-สาวิกา อดีตชาติและชาติสุดท้ายของสาวกในพุทธกาล*. กรุงเทพมหานคร :
สถาบันบันลือธรรม, 2550.

ธมมปัทมฐกถาย จตุตถโย ภาโค. พระนคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532.

พระคันธสาราภิวังค์. *โพธิปักขิยธรรม*. กรุงเทพมหานคร : บริษัท บุญศิริการพิมพ์จำกัด, 2549.

พระครูอรุณธรรมรังสี (เอี่ยม สิริวณฺโณ). *มนต์พิธี*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เชียงใหม่เพียรเพื่อ
พุทธศาสนา, 2560.

พระมงคลธรรมวิธาน, ดร., *ทฤษฎีและการปฏิบัติกรรมฐาน*. กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทยการ
พิมพ์, 2561.

พระมหาอำนาจ พุทฺธเมธี. *นวกวาท ฉบับสมบูรณ์*. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด รุ่งเรือง
สาส์นการพิมพ์, 2551.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. *ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 3 และ 7*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.

- พระเทพเวที (ประยูทธ ปยุตโต). *พุทธธรรม*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532.
- พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). *เรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม*. กรุงเทพมหานคร : ดวงตะวัน, 2554.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). *ประโยชน์สูงสุดในชีวิตนี้*. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, 2530.
- _____. *ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้*. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, 2547.
- _____. *พุทธธรรมฉบับขยายความ*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2558.
- _____. *พุทธวินัยถึงภิกษุณี*. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหมิตรพริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2554.
- _____. *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 28). กรุงเทพมหานคร : ผลิธัมม์, 2559.
- _____. *การศึกษา มองเมื่อ 30 ปีก่อน*. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, 2559.
- _____. *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย พุทธธรรมประดิษฐาน 26 ศตวรรษกาล*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2555.
- _____. *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2557.
- พระภิกษุวิมล (ประเสริฐ มนต์เสวี). *วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ได้ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*. กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2558.
- พระมหาเสริมชัย ชยมงคลโณ. *ทางมรรคผลนิพพาน*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท เอช ที พี เพรส จำกัด, 2540.
- พระสาสนโสภณ (พิจิตร จตวันโณ). *บทอบรมกรรมฐาน หลักสูตร 15 วัน ตอนที่ 1*. กรุงเทพมหานคร : ชวนพิมพ์ 50, 2554.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). *นิพพานกถา*. พระพรหมโมลี ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2554.
- พิน ดอกบัว. *สังสารวัฏการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ศยาม, 2557.
- มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. *วิธีการจัดการเรียนรู้ : เพื่อพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมค่านิยม*. กรุงเทพมหานคร : ภาพพิมพ์, 2553.

วัดจักรวรรดิราชาวาส. *คัมภีร์มิลินทปัญหา ไทย-บาลี*. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พรินท์ตั้ง
จำกัด, 2550.

วศิน อินทสระ. *ความทุกข์และการดับทุกข์*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรือนธรรม, 2544.

สมบูรณ์ ตาสนธิ, ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเศษ. *พระอรหันตสาวกบรรลุธรรมได้อย่างไร*. นนทบุรี : ธิงค์
ปิยอนด์ บุ๊คส์, 2555.

_____. *1 เดือนดูจิตให้นิพพาน*. นนทบุรี : ธิงค์ ปิยอนด์ บุ๊คส์, 2555.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน). *ธรรมดุษฎี*.
กรุงเทพมหานคร : สองสยาม, 2537.

_____. *สมาธิในพระพุทธศาสนา*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มхамกุฎราช
วิทยาลัย, 2548.

_____. *จิตศึกษา*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร : พิมพ์สวย, 2554.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). *หลักสูตรอารยชน*. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส. พรินต์ติ้ง เฮาส์
, 2560.

_____. *จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร*. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพมหานคร : เจริญดีมั่นคงการพิมพ์,
2560.

_____. *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก
จำกัด, 2561.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส. *บาลีไวยากรณ์วชิราภาควาที่ 2 นามและอภัยย
ศัพท์หลักสูตรเปรียญธรรมตรี*. นครปฐม : โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย, 2546.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. *พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มхамกุฎราช
วิทยาลัย, 2553.

เสถียร โพธิ์นันทะ. *คติธรรม-คติโลก*. กรุงเทพมหานคร : กมลการพิมพ์, 2543.

เสถียรพงษ์ วรรณปก, ศาสตราจารย์พิเศษ. *พุทธสาวก พุทธสาวิกา*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2555.

(2) วิทยานิพนธ์

จรัส วงศ์ทวีเกียรติ. *ศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์เพื่อการบรรลุธรรมผลในพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์
ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย,
มหาวิทยาลัยมхамกุฎราชวิทยาลัย, 2559.

จิตศรีณัฏฐ์. *ปัญหาวัฒนธรรม*. *ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการขัดเกลากิเลสที่ปรากฏในลัทธิเถรวาท*.

วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย,
มหาวิทยาลัยมхамกุฎราชวิทยาลัย, 2559.

- ณัฐปรีญา วิจิตรฐะพันธ์. *นิเวศน์กับกระบวนการบรรลุมรรคในพุทธปรัชญาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2561.
- จุฑามาศ หริรักษ์ธำรงค์, ผู้ช่วยศาสตราจารย์. *รูปแบบการบรรลุมรรคในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. ดุษฎีนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560.
- พระครูวินัยธรชฎฐพรพรช อคฺคธมฺโม (ณ น่าน). *ศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักอายตนะที่ส่งผลต่อการบรรลุมรรคในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2561.
- พระเจ้าอลอง สุภาจาโร (ผุยทอง). *ศึกษาเชิงวิเคราะห์ธัมมานุปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานสูตรในพุทธปรัชญาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2559.
- พระมหาจ้อย ถาวโร. *การศึกษาเชิงวิเคราะห์สมถะและวิปัสสนาในพระไตรปิฎก*. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2554.
- พระมหาวิเชียร โชติธมฺโม (จันทะมัน). *การศึกษาของนิเวศน์ในวัมมิกสูตร*. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2555.
- พระมหาอำนาจ อานนฺโท (จันทรเปลง). *การศึกษาเรื่องการบรรลุมรรคในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542.
- พระวรมน ขนฺติโก (วัดถุมา). *ศึกษาลัมมแปปธาน 4 อันเป็นองค์แห่งการบรรลุมรรค*. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2555.
- พระเจ้าอำนาจ ขนฺติโก (ภาคหาญ). *ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน 4*. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2554.
- อุดม เครือศรี. *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องฉานในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. สารนิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2556.

อรภัคภา ทองกระจ่างเนตร. การศึกษาวิเคราะห์สมมติกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท.
วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย,
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-นามสกุล : พระประสาน ชยาภิรโต (อร่ามวานิชย์)
- วัน เดือน ปีเกิด : วันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ.2506
- ชาติภูมิ : สุพรรณบุรี
- ภูมิลำเนา : 31 ถนนพลาญณรงค์ ตำบลท่าพี่เลี้ยง
อำเภอเมืองสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี 72000
E-Mail : Danghu@hotmail.com
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดนครอินทร์ ตำบลสวนใหญ่ อำเภอเมืองนนทบุรี
จังหวัดนนทบุรี 11000
- การศึกษา : บริหารธุรกิจบัณฑิต สาขาการบริหารทั่วไป
มหาวิทยาลัยรามคำแหง
: นักธรรมชั้นเอก วัดโพธิ์กลาง สำนักเรียนคณะจังหวัดสุพรรณบุรี
: เปรียญธรรมประโยค 1-2 สำนักเรียนคณะจังหวัดสุพรรณบุรี
- หน้าที่การทำงาน
- พ.ศ.2532 : พนักงานชั้นกลาง ฝ่ายบริหารการเงิน ธนาคารไทยพาณิชย์ สนง.
- พ.ศ.2534 : พนักงานช่วยบริหาร ฝ่ายธุรกิจตลาดทุน ธนาคารไทยพาณิชย์
- พ.ศ.2537 : ผู้จัดการทั่วไป บริษัท สกายซิสเต็มส์ จำกัด
- พ.ศ.2539 : มัคคุเทศก์ภาษาอังกฤษ บริษัท มาร์วินทัวร์ จำกัด
- พ.ศ.2545 : มัคคุเทศก์ภาษาอังกฤษ บริษัท รอยัลซิลค์ ฮอติเดย์ จำกัด
- พ.ศ.2549-2554 : ผู้ประเมินคุณภาพภายนอก บริษัทกรุงเทพการประเมิน จำกัด